ВОЗВРАТИТЕ КНИГУ НЕ ПОЗЖЕ
обозначенного здесь срока

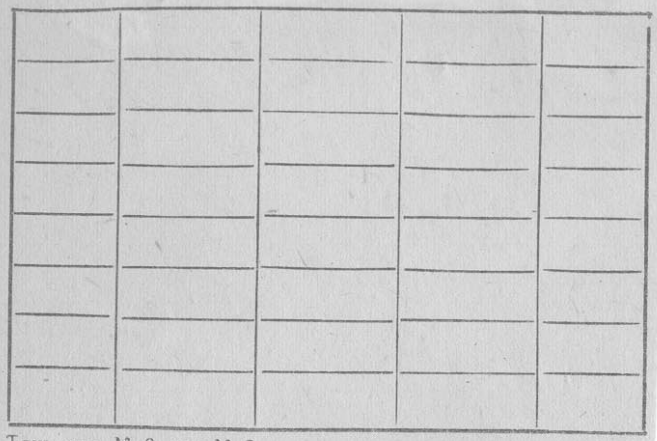

Таш. тип. № 3, цех № 2

83.3Тур
А-52

Жора АЛЛАКОВ

ПРОЗАМЫЗДА ДӨВҮРДЕШЛЕРИМИЗИҢ АХЛАК КЕШБИ

Макалалар

АШГАБАТ,
«ТҮРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ, 1984

Аллаков Ж.

А52 Прозамызда дөвүрдешлеримизиң ахлак кешби. (Макалалар). ——А.: Түркменистан 1984. — 220 с. 35 к.

Профессор Жора Аллаковың бу йыгындысына онуң соңкы йылларда язан макалаларының, сынларының иң говулары сечилип алынды.

Рецензент: филология ылымларының кандидаты Бегмырат Уссаев

А $\frac{4603010000 — 10}{М\ 551(14) — 84}$ 49 — 84 83. 3Түр 7

© «Түркменистан» неширяты, 1984

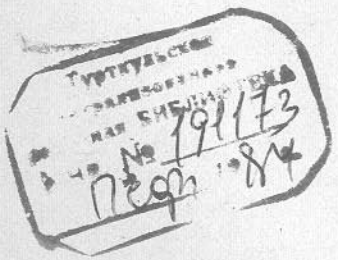

ПОЛОЖИТЕЛ ГАХРЫМАН ПРОБЛЕМАСЫ

Инди энчеме йылларда бәри «положител гахрыман» дийлен дүшүнже хакда дүрли гарайышлар пейда боляр. Махал-махал онуң төверегинде гызгын жеделлер, пикир алышмалар дөрейәр. Шол жеделлериң гидишинде «положител гахрыман» дийлен дүшүнжә ынамсызлык эдип, оны шүбхе астына алянларам, кинаялы гарап, оны яңсылаянларам, хатда ол дүшүнжәни көнелишен хасаплап, онуң зерурдыгыны инкәр эдйәнлерем габат гелйәр.

Элбетде, бейле гарайышларың, дүшүнжелериң нетиҗеси языҗыларың дөредиҗилик практикасында-да өзүни дуйдуряр. Бейле гарайышлар белли бир битирен хызматы, эден иши, улы эстетик-эмоционал кувваты болмадык, зордан өз башыны чараян, социал, жемгыетчилик мазмуны ужыпсызжа болан аралык гахрыманларың болчулыгыны дөретди. Эйсем шейле гахрыманлар дөврүмизиң кешбини бүтин долулыгы, айдынлыгы билен гөркезип билйәрлерми? Элбетде, ёк. Бизиң дөврүмиз гахрыманчылыклы дөвүр. Социалистик гурлушыгың әхли этаплары совет адамларының гахрыманчылыклы гөрешлери, жаныпкешликли зәхметлери билен долы.

Гүнешли республикамызың окгунлы өсүши-де мунуң айдың шаяды болуп дуряр. Республикамызың эдермен зәхметкешлериниң халк хожалыгының, медениетиң дүрли пудакларында өң гөрлүп-эшидилмедик газанян үстүнликлери гахрыманчылыклы гөрешлериң нетиҗеси. Диймек, бизиң дурмушымызың тебигаты гахрыманчылыклы. Шейле болансоң, гиң масштаблы, улы социал хем жемгыетчилик мазмунлы, бай рухы дүнйәли, битеви, актив дурмуш позициялы, гөрешжең положител гахрыманлардан сова гечмек билен дөврүмизиң хакыкы гөзеллигини , өсүшиниң эсасы угурларыны догры гөркезмек мүмкин дәл. Бу ягдай хәзирки дөвүрде ене-де положител гахрыман проблемасының зерурлыгыны йүзе чыкарды. Шу меселеден сөз ачып, Харьковда ге-

чирилен бүтинсоюз дөредиҗилик конференциясында СССР Языҗылар союзының биринҗи секретары Г. Марков шейле диййәр: «Соңкы дөвүрде бизиң заманамызың положител гахрыманы хакдакы аладаны нәме үчиндир говшатдылар. Көте шейле тәсир дөрейәр, гөвнүне болмаса, танкытчыларың арасындан кәбирлери совет эдебиятының эсасы идея ымтылышыны өзүнде жемлейән бу дүйпли дүшүнҗәни, хамана, өз актуаллыгыны йитирен хайсыдыр бир анархонизм хөкмүнде мөвритини гечирен зат хасапламага мейилли ялы гөрүнйәр. Олара иңнән кесгитлилик билен шейле айтмак герек: бу чүнүр азашмадыр. Социалистик реализме органики суратда махсус болан танкыды пафосыны говшатмаздан, көпмиллетли совет эдебияты эсасы үнсүни бизиң заманамызың положител гахрыманына берипди ве хәзирем шейлелигине галяр. Ол шейле гахрыманы дурмушдан гөзлейәр, сагатсайын ол хакда язяр, онуң мысалында миллионларча адамлары рухландыряр, олары тарыхы оптимизм билен, аңлы-дүшүнҗели революцион хыруч билен жошдуряр. Бизиң эдебиятымызың борҗы, онуң бейик миссиясы шундан ыбаратдыр. Эгер бизиң танкытчыларымыз дурмуша болан эсерден хем гөнүден-гөни гатнашмагыны гүйчлендирмек ёлы билен хәзирки заманың положител гахрыманының хәсиетли аламатлары хем характери хакындакы дүшүнҗелерини тәзелеселер, тутушлыгына аланында эдеби процесе хас гүйчли тәсир етирердилер, онуң шексиз үстүнликлерини айдың селҗерердилер, элбетде, чепер дөредиҗилик ялы шейле кын ишде гутулгысыз суратда габат гелйән сәвликлери хем гөрердилер». (Журнал «Вопросы литературы», № 9, 1980, 12 стр.).

Догры, дурмуш хакыкаты бай, көп тараплы. Шейле болансоң биз бу ерде диңе бир типли, ягны диңе гөрешҗең хәсиетли положител гахрыманлар болмалыдыр диен пикирден дашда. Эдебиятда дүрли типлериң болуп билҗекдиги, болмалыдыгы дүшнүкли. Эмма бизиң дөврүмизиң эсасы кешбини положител гахрыманларың гөркезип билҗекдигини унутмалы дәл. Бу талап дурмуш хакыкатындан, бизиң социалистик жемгыетимизиң тебигатындан гелип чыкяр. Шу бабатда ёкарда агзалан конференцияда жемлейҗи сөз билен эден чыкышында СССР Языҗылар союзының секретары В. Озеров шейле дийди:

«Хава, эдебиятда дүрли персонажлар болупды, бар ве боларам, дурмушда өз орнуны тапан я-да тапмадык, гүйчли, говшак, яйданҗаң ве ш. м. адамлар болупды, бар ве боларам. Йөне бизиң ишимизиң баш үстүнлиги положител гахрымандыр. Диңе онуң бүтевилигинин, ишеңнирлигиниң өсүш пурсатына асла терс гелмейәндигине дүшүнмек герек. Бизиң өңумизде сүннелеңи йылманан тагта дәл-де, жанлы, чылшырымлы адам дур. Хакыкы положител гахрыман көп затлары газанан, йөне ене көп затлары гөзлейән адамдыр, ол белли бир кынчылыклары еңип гечмели боляр, ол үзнүксиз өңе херекет эдйәр. Онсоң Языҗылар союзының положител гахрыманы беян этмек ишинден угур алмалыдыгыны тутанъерлилик билен талап эдйәндиги ве талап этҗекдиги тебигы ягдайдыр. Өз үнсүни шейле проблемалара жемлемек билен бизиң эдебиятымыз үстүнликли өңе гидип билер». (Журнал «Вопросы литературы», № 9, 1980, стр. 154).

Бу сөзлерде реал дурмушдакы положител гахрыманларың кешби эсли айдыңлашяр. Эмма бизде положител гахрыманың тебигатына йүзлей дүшүнилйән пурсатлары аз дәл. Көпленч халатларда положител гахрыман положител персонаж билен чалшырыляр. Эсгерлериң энчемесинде положител гахрыман хөкмүнде өңе сүрүлйән типлер положител персонаждан ёкары галып билмейәрлер. Айры-айры халатларда «положител» дийлен сөзе үнс берилйәр-де «гахрыман» дийлен сөзүң манысы—тебигаты унудыляр. Аслында «гахрыман» дийлен сөз гахрыманчылык билен баглы. Көпе гөрелде боларлык гахрыманчылык, эдерменлик гөркезмедик, хич болманда гөрешҗеңлик, янбермезлик руҳы болмадык адама хакыкы положител гахрыман диймек болмаз.

Бейик пролетар языҗысы А. М. Горькиниң дөредиҗилигинде положител гахрыманлар актив дурмуш позициялы, дурмушы өзгердиҗилер, шол процесде өзлери-де өзгерйән адамлар хөкмүнде чыкыш эдйәрлер. Языҗының гахрыманлары иң бир кын, чыкгынсыз шертлерде-де гөрешҗеңлик рухуны йитирмейән, өзлериниң дүшен адалатсыз социал средасына боюн эгмейән адамлар хөкмүнде өзлерини гөркезйәрлер. А. М. Горькиниң гахрыманлары хут шейле сыпатлары билен окыҗылар көпчүлигиниң аңына сиңип галдылар. Соци-

алистик реализм эдебиятының илкинҗи ажайып нусгалары болдулар. Украин эдебиятының ве сунгатының классигы А. Довженконың хем совет адамларының белентлигини, гахрыманчылыгыны васп этмеклик эсасы дөредиҗилик, эстетик принципи болупдыр.

Гахрыманың ынанчлары, ахлак гүйҗи актив дурмуш позициясына өврүлен махалында иңнән улы әхмиете эе боляр.

Хут шу типли гахрыманларың образларыны дөретмеклик бизиң эдебиятымызың хәзирки дөвүрдәки баш везипеси болуп дуряр. Халк көпчүлигиниң коммунистик гурлушыга хас ишеңҗир, хас аңлы-дүшүнҗели гатнашлян хәзирки дөври, ягны өсен социализм шертлери хут шу типли гахрыманларың образларыны дөретмәге бай материал берйәр.

Соңкы дөвүрде бүтинсоюз эдебиятында дөредилен шу типли гахрыманлар заманамызың эсасы угурларыны хас айдың гөркезйәрлер. А. Гельманың «Бир йыгнагың протоколы» пьесасы, айратын-да шол пьеса эсасында дөредилен «Байрак» атлы фильм томашачыларың гызгын макулламагына мынасып болды. Мунуң подүйп себәплериниң бири фильмиң баш гахрыманы Потаповың образының социал хем жемгыетчилик маныеының чуңңурлыгында. Фильмдәки Потаповың образында актив дурмуш позициялы, өнде барыҗы ишчиниң кешби шекиллендирилйәр. Потапов, бизиң көп эсерлеримизде эдилиши ялы, коммунистик ахлага лайык гелмейән хадысалардан дине өзүни горамак билен чәклеңмейәр. Ол шейле хадысаларың гаршысына барлышыксыз гөрешйәр. Потапов гөзбоягчылыгың, планлашдырыш махалында нормаңың песелдилмегине гаршы айгытлы чыкыш эдйәр. Айратын-да, онуң коммунистик ахлагының белентлиги өзлерине ерсиз берилйән байракдан йүз дөндерйән махалында хас-да айдың йүзе чыкяр.

Белли языҗы В. Липатовың «Буларың бары хем ол хакда...» атлы романының хем баш идея угруны барлышыксыз гөреш пафосы кесгитлейәр. Языҗы эсерде яш йигит Евгений Столетовың образында социал тайдан актив, ёкары аңлы дөвүрдешимизиң кешбини шекиллендирйәр. Гахрыманың бейле ажайып сыпатлары норманы песелтмегиң, галп хем чиширилен маглуматлар эсасында өнде барыҗы болмак ислейән адамларың гаршысына эдйән барлышыксыз гөрешлеринде айдыңлашяр.

Гөреш, ызыгидерли барлышыксыз гөреш. Шонсуз бизиң дөвүмизиң хакыкы положител гахрыманыны гөз өңүне гетирмек мүмкин дәл. Башгырт языҗысы А. Бикчентаевиң «Мен сана женнети вада бермейәрин» атлы романының хем эсасы пафосы гөреш идеясы. Эсерде ынандырыҗы чепер образларың үсти билен дурмушда өз орнуны агтарян яш йигиде довзахам, женнетем дәл-де, диңе гөреш, онда-да хемме гелҗекки дөвүрлери үчин гөреш вада берилйәр.

Украин языҗысы Павел Загребельныың «Бат алыш» атлы романы 1980-нжи йылда СССР-иң Дөвлет байрагына мынасып болды. Романың шейле улы баха мынасып болмагында эсерде актив дурмушда позициялы, жемгыетчилик мазмуны гүйчли, гөрешиҗең хәсиетли, ёкары хыжувлы гахрыманларың жанлы, ынандырыҗы образларының дөредилмеги айгытлы роль ойнады. Бу роман хакда сөз ачып, СССР Министрлер Советиниң янындакы эдебият, сунгат ве архитектура боюнча СССР-иң Ленин ве Дөвлет байраклары барадакы комитетиң башлыгы Г. М. Марков шейле диййәр:

«Гөрнүкли украин прозачысы Павел Загребельный дурмушда актив, принципиал позицияны эелемегиң нәхили мөхүмдиги барада догручыл ве ынандырыҗы гүррүң берйән «Бат алыш» диен романы үчин СССР-иң Дөвлет байрагына мынасып болды. Хәзирки заман ылмының дүнйәсинде идеяларың автор тарапындан шекиллендирилен ганма-гаршы гөреши, ише чәксиз вепалы, оңа дөредиҗиликли гараянлар билен өзлериниң гөс-гөни шахсы бәхбитлери билен багланышыксыз затларың хеммесине пархсыз гараян хондан бәрси адамларың арасындакы барлышыксыз конфликт романда пикирлериң ве дуйгуларың өрән жошгунлы ягдайыны дөредйәр» («Эдебият ве сунгат» газети, 1980-нжи йылың 12-нжи ноябры).

Эйсем бизиң шу гүнки прозамызда хәзирки заман темасындан дөредилйән положител гахрыманларың идея-эстетик гымматы, социал хем жемгыетчилик мазмуны, гөрешиҗилик рухы нәхили? Биз макаламызда шу меселеден сөз ачмакчы. Алтмышынҗы йылларың ахырларында, етмишинҗи йылларың башларында дө-

редилен Б. Кербабаевиң «Сув дамжасы — алтын дәнеси» романындакы Бабалыныңң, Новченконың, Г. Гурбансоҳедовың «Тойлы Мерген» романындакы Тойлы Мергенин, Б. Худайназаровың «Акар сувуң айдымы» романындакы Ялканың, Т. Жумагелдиевиң «Багрымызың бадашаны» романындакы Гурдуң, А. Гурбановың «Отжа» повестиндәки Отжаның ве бейлекилериң образларында актив дурмуш позициялы гахрыманларың образларыны дөретмәге сынанышык эдилипди. Эмма инди ёкарда агзалан актив дурмуш позициялы образларың дөредиленине-де эп-эсли вагт гечди. Эдеби танкыдымызда, эдебияты өвреныш ылмымызда бу эсерлериң гүррүңи көп эдилди. Ёкардакы эсерлериң дөрәнинден соңкурак дөвүрлерде, ягны бизиң гүнлеримизде-де көп санлы ири гөврүмли эсерлер дөредилди. Йөне ол эсерлериң көпүси тарыхы, тарыхы-революцион, ер-сув реформасы, колхоз гурлушыгы темасына дегишли. Элбетде, ол эсерлердәки гахрыманларың сөвешжеңлик рухы барада-да гүррүң этсе боларды. Эмма биз макаламызда олар барада дәл-де, шу гүнки прозамыздакы хәзирки заман темасындан дөредилен эсерлердәки гахрыманларың образларыны селжермекчи.

Бизиң гүнлеримизиң прозасында-да актив дурмуш позициялы, гөрешжең хәсиетли гахрыманларың образларыны дөретмәге эдилйән көбир шовлы сынанышыкларың бардыгыны инкәр этмек мүмкин дәл. Бердиназар Худайназаровың «Ызчының гөзлери» атлы повестинде Гаратай аганың образында актив дурмуш позициялы, принципиал гахрыманың образы дөредилди. Бу гахрыманың образы көплериң гөвнүнден турды. Мунуң шейле болмагы гахрыманың гөрешлериниң чынлакайлыгындан хем йитилигинден ыбарат. Өзем Гаратай аганың гөрешжеңлиги, принципиаллыгы улы жемгыетчилик әхмиетли меселелерде, реал кынчылыклары еңип гечиш процесинде йүзе чыкяр. Гаратай аганың чәксиз принципиаллыгы диңе өвгүли репортажлар язмага халыс эндик эдинен радио хабарчысы Непес Назаровың хем дурмуша, өз профессионал боржуна тәзече гарамагына себәп боляр.

Шейле актив дурмуш позициялы гахрыманларың образларыны дөретмәге болан ымтылышлар хәзирки заман прозамызда барха гүйжейәр.

ССКП Меркези Комитетиниң «Эдеби-чепер журналларың коммунистик гурлушыгың практикасы билен дөредижилик арабагланышыклары хакында» атлы карарында положител гахрыман проблемасы айны вагтында гозгалмак билен, оңа иңнән улы әхмиет берилйәр. Карарда шейле дийилйәр: «Совет адамларының тәзе несиллери рухы хем дөври тайдан өзүне якын положител гахрымана, чеперчилик ачышы хасабында кабул эдилип билинжек, адамларың эдим-гылымларына тәсир эдип билжек, халкың ыкбалыны аңладып билжек положител гахрымана мәтәч» («Совет эдебияты» журналы, № 8, 1982,4 сах.).

Шу ерде положител гахрыманың тебигаты хакында кәбир затлары айдыңлашдырмак зерур. Положител гахрыман өңден тайяр идеяның шекиллендирилмегини аңлатмаяр. Ол идеал гахрыманам болмалы дәл. Себәби реал дурмуш, жанлы адамлар хич хили өңден тайяр галыпа лайык гелмейәр. Жанлы дурмуш әхли схемадан гиң. Хер бир хакыкы образ дурмуша эдилен чуңнур сынчылыгың нетижеси, авторың чепер ачышы болмалыдыр. Реал дурмуш, жанлы адамларың хәсиети чылшырымлы хем көптараплы. Шейле болансоң положител гахрыманың образы-да гөнүмел схема дәл-де, чылшырымлы, көптараплы болмалыдыр. Эйсем бу пикире нәхили дүшүнмели? Бейле диймеклик дүрли эдим-гылымларың йыгындысы болмалыдыр диймеклиги аңлатмаяр. Көптараплылыгындан башга хер бир гахрыманың хәсиетиниң баш, кесгитлейжи, эсасы угры-да боляр. Мысал үчин, Берди Кербабаевиң «Сув дамжасы-алтын дәнеси» атлы романының баш гахрыманларындан бири Новченконың хәсиети көптараплы. Онуң хәсиетиниң баш хем кесгитлейжи тарапы партияның, халкың ишине чәксиз берленлиги, учурсыз ишеңжирлиги. Эмма шонуң билен бирликде, ол гөдек, махал-махал гахар-газабы пайхасындан рүстем гелйәр. Деңаграмлылыгыны йитирйәр. Эмма онуң говшак тараплары-да хәсиетиниң баш, кесгитлейжи угрундан бүтинлей өрксүз дәл. Ол кемчиликлери, нәсазлыклары гөрен махалында жаны янып, гахар-газаба эрк беренини дуйман галяр. Языжы гахрыманының хәсиетиниң эсасы, кесгитлейжи тарапына хер нәче сарпа гойса-да, онуң говшак, социалистик ахлагың талапларына лайык гелмейән тарапларыны берк язгармагың эбетейини тапяр. Романдакы Бабалы Артыгың хәсиетинде болса ишеңжирлик, адамлардан талап эдижи-

лик чуңнур эсерденлик, гуманистик дуйгулар билен утгашып гидйәр. Бу онуң хәсиетиниң эсасы, баш угры.

Берди Кербабаевиң гүррүни эдилйән романының русча неширинде Бабалы Артык адам хәсиетлериниң көптараплылыгы хакында шейле диййәр:

«Дурмуш чылшырымлы зат. Адамларам перишде дәл. Олара гүнәлери боюнча дәл-де, дурмуша, ише, адамлара болан гатнашыгыны кесгитлейән баш угурлары боюнча баха бермели. Ынха, Меллек Веллегиң эсасы айратынлыгы онуң нежислиги (мерзавец). Мүрүк Гышшыев болса, илкинжи нобатда, яланчы (жулик). (Берды Кербабаев. Капля воды—крупица золота. «Советский писатель», Москва—1975, стр. 389).

Догры, аслыетинде говы адамының хәсиетиниң говшак тарапының хем жемгыет үчин зыянлы, хатда ховплы болмагы-да мүмкин. Агзалан романың гахрыманларындан бири Алексей Геннадиевич аслыетинде говы, пәк йүрекли адам. Эмма йүзлек, аша юмшак ёлбашчы. Герек махалында чуңнур принципиал, айгытлы хереketлер эдип билмейәр. Онуң хәсиетиниң шол говшак тараплары-да Меллек Веллек ялы кеззабың узак вагтлап «гүллемегине» себәп боляр. Бу ягдайы романың гахрыманы Бабалы Артык хем ныгтап беллейәр.

Гөрнүши ялы, дурмушда гаршысына гөрешмели гаршылыкларам чылшырымлы хем дүрли-дүрли. Бу ерде деслапдан гөзе илип дуран дашкы гаршылыгың я-да отрицатель типиң гаршысына дәл-де, говы адамың хәсиетиниң говшак тарапларының хем гаршысына гөрешмегиң зерурлыгы үнделйәр.

Бейле ягдайда гахрыманың хәсиетиниң эсасы угруны кесгитлейән эсасы зат онуң өз говшаклыкларындан, дурмушда гойберен ялңышлыкларындан, нәхили нетиже чыкарянлыгы.

Шу бабатда белли азербайжан языжысы Максуд Ибрагимбеков өз «Ёлбашчы» («Лидер») атлы романының тежрибесинден сөз ачып, шейле диййәр:

«Мениң дурмушда шейле адамы гөресим гелйәр, себәби өзүниң әхли кемчиликлерине гарамаздан, ол мениң үчин положител гахрыман, идеал гахрыман дәл, йөне положител гахрыман. Мен мылакатлы хем говы адамың хер ничигем болса, өз өмрүнде хич хили ярамаз иш этмежекдигине ынанмаярын. Эгер ятламак мейли бар болса, хер бир адама хем эртир ир билен оянанда

йүзи гызарар ялы, утанч дуйгусыны башдан гечирер ялы зат тапдырар, йөне бу ярамаз ишлер кәбир адамлар үчин жемлән алаңында, тежрибә өврүлйәр, ол шол тежрибәниң тәсири билен хасам эрбетлешйәр, кәбир адамлар үчин болса ол ярамаз ишлер ода гыздырылан демир гөзенеге барабар, ол ода дүшен жигирдеге дөнйәр, йөне этмишинден сапланяр, говулашяр. Элбетде, хич бир адам бүдремән-тайман, ялңышман өмүр сүрен дәлдир. Йөне дейюс адам билен хакыкы адамың арасындакы тапавут оларың өз этмишинден дүрлүче нетиже чыкарянлыгындан ыбаратдыр». (Литературная газета, 1983-нжи йылың 9-нжы февралы).

Максуд Ибрагимбековың романында положител гахрымандакы говы сыпатлар эсасы орна гечйән болса, белли өзбек прозачысы Адыл Якубовың «Ынсап» романында дабарасы даг ашан колхоз башлыгы Атагузының хәсиетиниң говшак тараплары гүйжән, гахрыманың ахлак хем мораль тайдан сынмагына гетирйәр.

Положител гахрыманың сөвешженлигиниң, актив дурмуш позициясының хас гүберчеклән йүзе чыкмагында онуң дөврүң иң мөхүм проблемалары билен йүзбе-йүз гоюлмагы улы әхмиете эедир. Бу бабатда Керим Гурбаннепесовың «Йүрек» поэмасының лирики гахрыманының образы белленилмәге лайыкдыр. Ол өзүне иң ёкары ахлак таланлары билен чемелешип, дурмушдакы хич бир зада бипервай серетмейәр. Лирик гахрыман әхли адамлары толгундырян иң важып меселелере сес гошмак билен, өз ынсабының, жемгыетиң, дөврүң өңүндәки жогапкәрчилигини берк дуйяр. Лирик гахрыманың хыжувлы дуйгулары әхли халкың арзув-ислеглери билен утгашып гидйәр.

Белли рус драматургы А. Арбузов айтмышлайын, гахрыман херекетлериниң, ишиниң, гөрешиниң нетижесинде положител я-да отрицатель тип хөкмүнде өзүни танадан маҳалында ол хас хем тәсирли боляр. Нартылыч Хожагелдиевиң «Багышла, ярым» романындакы Даянжың, Тиркиш Жумагелдиевиң «Дашрабат» романындакы Янарың образларында биз гахрыманларда актив дурмуш позициясының кем-кемден тербиелениш процесини гөрйәрис. Н. Хожагелдиевиң романындакы Даянжың соңундан отрицатель типлериң, хадысаларың гаршысына эдйән айгытлы херекетлери, йити гөрешле-

ри окыжа кадалы болуп гөрүнйәр. Себәби автор гахрыманыны шейле херекетлере кем-кемден тайярлаяр.

Эмма гахрыманың бичак эденли адамлыгы я-да эрбетлиги деслапдан янжалын дурулса вели, образың тәсирлилиги говшаяр. Шу ерде Рахман Бабаевиң «Дурмушың тагамы» атлы повести хакында кәбир затлары айтмак зерур. Догры, повестиң говнүнден турян таралары бар. Озалы билен, беллемели зат автор гахрыманларың хер бирине өзболушлы хәсиет бермәге чалышяр. Шейле болансоң, оларың херсиниң өз эдим-гылымы, өз дурмуша дүшүнишли, дүнйәгарайшы, яшайыш образы бар. Авторың гозгалян меселәе тәзече чемелешйән ерлери-де, тәсирли вакалар-да ёк дәл.

Эмма автор турувдан гөнүмел хәсиетлендирмелер билен өзболушлылыга далаш эдйән гахрыманларының образларының чеперчилигини, тәсирлилигини говшадяр.

Эсердәки Байрамсолтан иң эденли, актив дурмуш позициялы гахрыман болмалы. Онуң шейле хәсиетлери махал-махал тебигы херекетлеринде-де гөрүнмән дуранок. Эмма автор гахрыманының мертебесини ёкары гөтермегиң еңил ёлуна йыкгын эдйәр. Байрамсолтан повесте гирйзиленден, ол ашакдакы ялы сөзлер билен өвүлйәр.

«Йөне Сарының аялы Байрамсолтаның хүй-хәсиети вәлин, бүс-бүтин онуңкының терсинеди. Онуң ек йигрени тукатлыкды, гепе-гүррүне гошулман, доммарылып отурмакды...

Байрамсолтан учурсыз догумлыды, инше чулумды. Ишлөнде элиниң чаласынлыгы гөренлери хайран галдырарды. Япышан задының асылха кемини гоймазды. Дүнйөде арма-ядама диен зады билмезди. (Рахман Бабаев. «Сепгит», Ашгабат, «Түркменистан» нешириаты, 1983, 103 сах.)

Ынха, шейле өвгүлер зынҗыры эсериң ахырына ченли довам эдйәр. Асла шейле өвгүден гөзүң ачыланок. Отрицатель типлерем деслапдан сайгыланып аграляр. Хакыкы чепер эсерлер үчин тайяр хәсиетлендирмелериң гөнүмел бахаларың зерурлыгы ёк. Языжының эсасы боржы ахлагың, хәсиетиң йүзе чыкыш процесини гөркезмекден ыбарат. Дине шонда ол эстетик-эмоционал хәсиете эе боляр.

ССКП Меркези Комитетиниң «Эдеби-чепер журналларың коммунистик гурлушыгың практикасы билен дөредиҗилик арабагланышыклары хакында» атлы карарында актуаллыгың ёкары чеперчилик билен берк баглы болмаклыгы гөз өңүнде тутуляр.

Положител гахрыманың образы анык бир проблема билен берк баглылыкда айдынлашдырылан махалында хасам улы әхмиете эе боляр. Бу бабатда Нарыман Жумаевиң «Өврүм» атлы тәзе повести хакда кәбир затлар айтмак мүмкин. Бу повестде йүзлейлиге, формализме гаршы гөреш проблемасы гозгаляр.

Эсериң гахрыманы ылмы ишгәр Мырат Ширлиевич. Ол аслыетинде эрбет адамларың хилинден дәл. Бейик Ватанчылык уршуна гатнашыпдыр. Ак йүрекли, зәхметсөер адам. Ол илки дөвүрлерде гелжегине улы умыт дөредйән яш алым хасапланыпдыр. Шундан соң Мырат Ширлиевич улы дурмуш ёлуны гечйәр. Эмма ол өз дурмушындан, ылмың өңүнде битирен ишлеринден нәгиле. Мырат Ширлиевич обаның тойларыны, дәп-дессурларыны социологик тайдан өвренйән алым. Ылымларың кандидаты. Ол обаның улы тойларының бирини сынландан соң, өз гечен дурмуш ёлуна, ылымда битирен ишлерине тәзече сер саляр. Ол хич хили бахана агтарман хакыкатың гөзүне середип, ылымда хем дурмушда гечен ёлуна иң ёкары ахлак талаплары билен середип баха берйәр. Мырат Ширлиевич гечен ёлуны чуңңур дерҗемек билен, яшан узак өмрүнде ылма-да, дурмуша-да чуң аралашман, оларың дашкы формаларына ковалашып, йүзлейже ёда билен йөрәп гелендигини боюн алмага межбур боляр.

Мырат Ширлиевичде етерлик зехин, башарнык ёк дәл. Эмма онуң хәсиетинде ылалашыжылык, гуллук эдйән принциплерине долы ынам этмезлик, йөвселлик, ачык чыкыш этмели ерлеринде ыза чекилмеклик, герекмежек пурсатларында барлышыга ёл бермек ялы сыпатлар бар. Бу сыпатлары оңа ылымда-да иң ёкары талаплардан угур алмагына пәсгел берипдир. Ол дерҗейән, ылмы тайдан өвренйән темасының чуң көклерине аралашман, өнден бар болан йөрелгелере, жедел дөретмейән пикирлере гол япып гелипдир. Шу ягдайлары пикиринде айландан соң, ол шейле диймәге межбур боляр:

«Мен болсам, ылымда хенизем өз орнуны тапмадык, ылмы ачыш этмедик гөрнүксизже ылмы ишгәр. Хер бир гошгы гошяның шахыр болмайшы ялы, хер бир ылмы ишгәри алым саймак болмаз. Ынха, мен хәзирки заман түркмен тойлары хакда еди саны ылмы иш язып, чап

этдирдим. Эмма мен тойларың манысы, социал әхмиети, жемгыетиң дурмушында ойнаян ролы барада чуң пикирлендимми? Диңе шахсыетиң ыкбалында дәл, жемгыетиң, коллективиң, обаның дурмушында хем той улы вакадыр. Тойда хер адамың жемгыетде тутян хакыкы орны месе-мәлим боляр. Тойда адамларың ахлак, эстетик дережеси жадылы айнада гөрнен ялы йүзе чыкяр» («Совет эдебияты» журналы, № 11, 1982, 89 сах.).

Көнәниң зыянлы галындыларындан бири болан галың хакда-да Мырат Ширлиевич өң дийлен затлары гайталамак билен оңшуп гелипдир. Ол ишлеринде галыңы нәлетлейәр. Эмма онуң хәзирки дөвүрде йүзе чыкышыны анык өвренмейәр. Бизиң гүндеримизде галыңың мазмуны-да, формасы-да дүйпгөтер өзгерди. Инди өңки пикирлери гайталап йөрмели дәл-де, оны дүйпли өвренмели, диңе шондан соң онуң гаршысына хакыкы гөреш алып бармак мүмкин. Шу затлар хакда келлә дөвенсоң, Мырат Ширлиевич шейле нетижә гелйәр:

«Мен фактлара йүзлей баха берйәрин. Вакаларың дүйп манысына гөз етиржек болман, аңсат ёлдан йөреййәрин, көне йөрелгелериң дар чәгинден чыкмага сынанышмаярын». (Шол ерде).

Мырат Ширлиевич дурмушың башга угурларында да месәләниң дүйп мазмунына гөз етирмән, йүзлей хәрекетлер эдйәр. Рөвшен диен йигит Мырат Ширлиевичиң хич зады дәл. Эмма обада онуң тоюна көмек дийип 300 манат берйәр. Мырат Ширлиевич бу эдйән хәрекетиниң манысы хакда сәхелче-де ойланмаяр. Оңа дерек Машат ага пикирленйәр. «Мырат Ширлиевич хем оглуны өеренде көмек тамакиндир» дийип чаклаяр. Дессине-де Мырат Ширлиевичиң берйән 300 манат көмегини башга максат үчин пейдаланярлар. Оны иле гөз үчин тойда дабаралы ягдайда говшурмагы Мырат Ширлиевиче табшыярлар. Нетижеде хем, Мырат Ширлиевичиң бу өңүни-соңуны ойланман эден хәрекети тойлардакы герекмежек нысагың ровачланмагына хызмат эдйәр.

Мырат Ширлиевичиң йүзлей хәрекетлериниң оңайсыз нетижелери башга месәлелерде-де гөрнүп дур. Ол Жемалың сөйги гатнашыкларыны чуңнур өвренмән, кә-бир дашкы аламатларына середип, оңа гошуляр. Нетижеде-де, Мырат Ширлиевичиң «хызматы» Жемалы сөйги месәлесинде шовсузлыга алып баряр.

Дурмуша йүзлей серетмеклик, ылалашыжылык Мырат Ширлиевичиң шахсы дурмушында-да нәсазлык дөрейәр. Мырат Ширлиевичиң аялы Садап харсыдүнйә, гара небси үчин хич затдан гайтмаян аял. Эмма Мырат Ширлиевич бичак юмшаклыгы, ылалашыжылыгы себәпли, аялының йүзүне гелип билмейәр. Онуң гысса гысымындакы, ачса аясындакы адама өврүлйәр.

Эмма Мырат Ширлиевич узак ойлардан, агыр пикирлерден соң шу вагта ченли өмрүни пуч гечирендигине, дурмуш йөрелгесиниң бүтинлей угурсыздыгына гөз етирйәр. Ол мундан бейлак иш салышян затларына чуң аралашмагы, яшайышда актив дурмуш позициясыны эелемеги йүрегине берк дүвйәр.

Аныңда болуп гечен шейле өврүлишикден соң Мырат Ширлиевич яшайышда нәгадар актив дурмуш позициясыны эелейәр? Бу сорагың жогабы повестде ачык галдырыляр. Эмма Мырат Ширлиевичиң дурмуша йүзлей чемелешмегиниң ажы сапаклары велин, окыжыны толгундыряр хем ойландыряр. Эсасы гепем шунда.

Эмма шу гүнки прозамызда положител гахрыман хөкмүнде окыжылара хөдүрленйән типлериң көпүси сөзүң хакыкы манысындакы положител гахрыманың дережесине галып билмейәрлер. Олар, белли дережеде, «положител» дийлен сөзе лайык гелселер-де, ол сөзүң айрылмаз икинжи бөлеги болан «гахрыман» дийлен дүшүнжәниң еле яныңданам барып билмейәрлер. Шейлеликде, эсерлеримизиң көпүсинде положител гахрыманларың дерегине положител персонажлар хәрекет эдйәрлер. Положител гахрыманларың гөркезйән гахрыманчылыклары болса бүтинлей унудыляр. Өзем шу кысымлы типлериң шу гүнки прозамызда шейле кәндигине хайранлар галаймалы.

Ынха, бизиң элимизде Рейимбай Сабыровың «Гирдапдан кенара» атлы повести. Мунда шу гүнки прозамызда пейда болян эсерлериң көпүсине хас болан аламатлар бар. Догры, повестде авторың зехинлилигине гүвә гечйән сахналар ёк дәл. Айры-айры эпизодлар йити эмоционал тәсирлилиги билен өзүне чекйәр. Окыжыны ызына дүшүрйәр. Айратын-да отрицатель типлери суратландыранда авторың галамы ынамлы йөрейәр. Эмма положител гахрыманлары суратландырмалы боланда велин, языжы эсерлериң көпүсинде өзүни дуйдурян схемадан дашлашып билмейәр. Эсерде реаллыгың, хакыкылыгың эсасы аламатларының бири болан дурму-

шың ягты хем көлеге тарапларының өзара сазлашыгы бозуляр. Мунуң хем дүйп себәби положител гахрыманлар хөкмүнде гөркезилжек болунян типлериң говушгынсызлыгы. Эсерде отрицатель типлер эденли, угуртапыҗы, башаржак. Эмма положител гахрыманларың не угуртапыҗылыгы, не башарян иши гөрүнйәр. Догры, отрицатель типлериң бичак мекир, эденли, угуртапыҗы, дүрли кешбе гирип херекет этмәге укыплы адамлар эдилип гөркезилмеги эсериң говшаклыгы дәл-де, гайтам үстүнлиги. Себәби отрицатель типиң юморланман, бүтин чылшырымлылыгы билен гөркезилмеги эсердәки конфликти йитилешдирйәр. Шейле-де олар өзлериниң реал дурмушдакы кешплерине-де хас лайык гелйәрлер. Себәби бизиң өсен социалистик жемгыетимизде оларың яйнап яшамагына, дөшүне какып гөнүден-гөни херекет эдибермегине социал -эсасам, мүмкинчилигем ёк. Шонуң үчин-де оларың реал дурмушда ек-түк габат гелйәнлери жуда сересаплы, дүрли кешбе гирип херекет этмели болярлар. Шейлеликде, отрицатель типлериң мекир, гүйчли эдилип гөркезилмеги эсериң конфликтини чынлакай эдйәр. Положител гахрыманы хакыкы хем йити гөреше чагыряр. Бу бабатда А. М. Горькиниң драматург Афиногеновың «Алысдакы ер» атлы пъесасы хакда язан хатындакы ашакдакы сөзлерини ятламаклык ерликлидир. М. Горький пьесадакы отрицатель гахрыманларың гүйчли эдилип гөркезилмелидигини ныгтап, шейле диййәр: «... Еккелезиостың идеясына уйяныңам, Ленинің идеясына үйяныңам гөрәймәге пархы ёк ялы, йөне Ленининң идеясыны онуң өзүне махсус гүйч-кувват билен суратландырмалы, эдил шонуң ялы, оңа гаршы дуран душманчылыклы идеяның хем шейле гүйч-кувват билен гөркезилмеги хөкмандир». (М. Горький. Собрание сочинений в тридцати томах, т.30,стр. 376).

Диймек, Рейимбай Сабыров повестинде отрицатель типлери суратландыранда догры йөрелгеден угур алыпдыр. Эсерде отрицатель типлериң санының жуда көпдүги бөврүни диңлетсе-де, оларың суратландырылышына сөз диер ялы дәл. Языҗының отрицатель типлери суратландырышыны, оларың йити гаршылык гөркезмәге укыплы эдилип гөркезилишини макулламак билен, ин соңунда дийжек болян задымыз положител гахрыманларың олардан-да гүйчли, угур тапыҗы эдилип гөркезилмегиң зерур экенлиги. Эмма повестде бейле болуп

чыкмандыр. Эсерде положител гахрыманларың мениңки болсун диер ялы эден ишини, гөрелде боларлык сыпатыны, угур тапыҗылыгыны гөрүп болмаяр. Ынха, повестде етмейән эсасы зат. Бизиң окгунлы өңе гидйән социалистик жемгыетимизиң эсасы кешбини кесгитлейән зат совет адамларының дурмушың әхли пудакларындакы гахрыманчылыклы гөреши, жаныпкешликли зәхмети, янбермез белент рухы. Реал дурмушы назара аланында, положител гахрыманлар үчин социалистик ахлагың нормаларына лайык гелмейән хадысаларың гаршысына гөрешмәге, өзүниң укыбыны гөркезмәге хас гиң мүмкинчилик бар. Олар хер әдимде дүрли хили голдавдан пейдаланып билйәрлер. Шейле болансоң положител гахрыманларың гөрешиҗилик рухуның, угур тапыҗылыгының отрицатель типлериңкиден пес болмагыны хич хили делил билен акламак мүмкин дәл. Гелиң, инди «Гирдапдан кенара» атлы повестиң положител гахрыманларының херекетлерине середип гөрелиң. Эсердәки Нурҗемал Мансурың аялы. Ол адамсының галплык эдйәндигине гөз етирйәр. Догры, ол Мансура тәсир этмәге сынанышяр, онуң бу ишден эл чекмегини хайыш эдйәр. Эмма ол адамсыны догры ёла угрукдырмак үчин, оны жеңаятдан алып галмак үчин хич хили угуртапыҗылык я-да төвекгел херекет эдип билмейәр. Ахырында ол шейле нетиҗә гелйәр:

— Сени бу ёлдан гайтарып билмежекдигиме гөзүм етди—дийип, Нурҗемал ядавлык билен гепледи.

— Гөзүң етен болса, шундан шейләк мениң ишиме аралашма-дийип, Мансур юваш, эмма буйрук беризи әхенде гепледи.

— Ёк, аралашман-а яшабилжек дәл, говусы...

— Нәме говусы

— Гитжек!»

(Р. Сабыров. «Гирдапдан кенара». «Түркменистан» нешириаты, Ашгабат, 1979, 51 сах.).

Шейлеликде, Нурҗемал адамсыны ташлап гидйәр. Шунуң билен-де ол Мансуры догры ёла салмак угрундакы гөрешини бес эдйәр.

Инди повестиң бейлеки бир положител гахрыманының херекетине середип гөрелиң. Ол Мансурың вепалы досты, мекдеп ёлдашы Жемшит. Ол хем Мансура аздакәнде тәсир эдәйжек ялы боляр. Ин соңунда дийжек болян задымыз положител гахрыманларың олардан-да гүйчли, угур тапыҗы эдилип гөркезилмегиң зерур экенлиги. Эмма повестде бейле болуп Жемшит Мансура йүзленип шейле диййәр:

2. Зак. 8959

№ 197173
1984

«Багышларсың, мен сана өвүт-несихат этмекчи дәл. Догрусыны айтсам, яңы-якында бир адам маңа «Сен бирвагтлар Мансурың якын достудың, сениң маслахатыңа онуң гулак габартмагы мүмкин. Оны догры ёла салмак герек» дийди. Мен болса оңа: «Өз бәхбидинден башга зат гөзүне илмейән адама несихат берйән адамың өзи несихата мәтәчдир» диен көнелериң дана сөзүни эшитмәнмидиңиз?» дийип жогап бердим». (Шол ерде, 54 сах.).

Гөрнүши ялы, Нурҗемалам, Жемшидем Мансурың херекетлерини макулламаярлар. Эмма оны халас этмек үчин я-да галплыгының үстүни ачмак үчин айгытлы херекет хем этмейәрлер. Иң соңунда: «Ол эшекде йүкүм ёк, йыкылса хабарым» эдйәрлер.

Шу ерде образларың жемгыетчилик мазмуны хакда ойланмак зерур. Бизиң пикиримизче, положител гахрыман, положител персонаж хөкмүнде дөредилйән образларың көпүси шу мазмуның говшаклыгындан көсенйәрлер. Элбетде, галплыгы кабул этмезлигиң, оны макулламазлыгың хем әхмиети бар. Эмма ол хер бир совет граждынының иң йөнекейже боржы. Ол улы бир гахрыманчылык я-да эдерменлик дәл. Иң зерур зат гахрыманың диңе өзүни горамагы дәл-де, онуң жемгыетиң, көпүң бәхбидини арап эдйән херекетлери. Эмма положител гахрыманларың образларының шу тарапы вели, көпленч халатларда, өчүгси боляр дуруберйәр. Бу ягдай болса образларың жемгыетчилик мазмуныны уҗыпсыз эдйәр.

Бердиназар Худайназаровың «Гарагулагың ойы» атлы повестиниң соңкы дөвүрде дөредилен шовлы эсерлериң хатарында дуряндыгыны макалаларымызың биринде белләпдик. Догрудан-да, повестде вакаларың эстетик-эмоционал тәсирли суратландырылышы үнсүни өзүне чекйәр. Эсердәки отрицатель тип Сарыбай Сапаровың сүрүниң акыллы ити Алабая болан гарайышларында өзболушлы кешби кемсиз айдыңлашяр. Автор сүрүниң итлериниң херекетлерини, оларың чопанлар билен гатнашыкларыны тәсирли суратландырмак аркалы улы ахлак меселелерини гозгаяр. Рухы тайдан гейдук, ызгытсыз, гөдек Сарыбай Сапаров билен сүрүниң акыллы ити Алабай сәхелче-де ылалашмаяр. Эсерде быларың арасындакы йити гаршылык ызыгидер суратландырыляр.

Эмма повестде башга бир зат бөврүни диңледйәр.

Эсерде чопан Хезрет Хекимов, чолук Сейрат Сәхедов ялы гахрыманлар бар. Булар Сарыбай Сапаровың ахлаксызлыгыны, эдйән галп ишлерини гүнибирин гөрүп йөрен адамлар. Элбетде, булар Сарыбай Сапаровың херекетлерини ичинден язгарярлар. Эмма онуң өңүни алмак үчин вели, айгытлы херекет этмейәрлер. Хезрет Хекимов сүрини ташлап гидйәр. Сейрат Сәхедов болса ичини хүмледип йөр. Иң соңунда-да ол сүрүниң дагамагының шаяды боляр. Повесть Сейрат Сәхедовың ашакдакы сөзлери билен тамамланяр:

«Хер ничик-де болса, гоюнлары санадык. Бир гезек сананымыза ынанман, икинжи гезек санадык: алты йүз отуз ики баш довар галыпдыр. Ики йүзе басалыклы довары ер хопупмы, гурт-гуш ийипми я-да олар сүрүден бөлүнип гидипми — белли дәл.

Сарыбай Сапаров кемелен гоюнларың хасабыны дөл компаниясында дүзедерис диййәр. Бу ягдай онуң өзүниң-де, оглуның-да укусына тәсир этмеди. Мен велин сүрини санап гүнүмизден бәри ховпурган адаты укымдан кесилдим...» («Совет эдебияты» журналы, №2 1980, 21 сах.).

Элбетде, кемчиликлери гөрүп, оңа гаршы айгытлы гөрешмейән, диңе өзүни билйән гахрыманлар бирки эсерде болсады, биз бейле гүррүңи узалдып дурмаздык. Себәби дурмушда бейле типли адамларыңам болмагы мүмкин. Эмма шейле типлериң кәндиги, положител тип хөкмүнде өңе сүрүлйән гахрыманларың көпүсинде шейле ягдайың дуюляндыгы бу бабатда гүррүңи узалтмага межбур эдйәр. Себәби бейле типли гахрыманлар реал дурмушдакы хакыкы гөрешиңи, актив, өңде барыжы адамларың кешбини долы гөз өңүне гетирип билмейәрлер. Олар хут айгытлы херекет этмели, хут өзлерини гөркезмели болан пурсатларында реал гөрешден сова гечип дуруберйәрлер.

Шу ерде ёкарда агзалан повестлерден бирнеме өңрәк дөредилен эсерлериң кәбирини ятлалың.

Мәлим болшы ялы, Беки Сейтәковың «Первана» повестиниң гахрыманы Оразмырат магазин мүдири Ярнепесиң, ашпез Аташың галплык эдйәндиклерине гөз етирйәр. Догры, Оразмырат оларың тәсиринден өзүни гоймаяр. Оларың галплыгына гошулмаяр. Оларың теклибини-де кабул этмейәр. Олары өз янындан язгарярам. Эмма олары паш этмек үчин айгытлы херекет этмейәр.

Шейлеликде-де, гахрыман хакыкы гөрешәймели, өзүнің жемгыетчилик кешбини аян этмели еринде пассивлик эдйәр. Бу повестдәки әхли затдан хабардар, пәхим-пайхаслы, догручыл Дурды гөнүде-де актив дурмуш позициясы кемтерлик эдйәр. Ол галплык эдйән адамлар хакда сөз ачанда ашакдакы ялы йөрелгеден угур аляр: «Йөне, иним, бир зады билип гой: бизиң дөвлетимиз партиямыз өрән гиңдир. Олар товшаны араба билен тутярлар. Ахыры бир гүн Ярнепесиңем ызындан етерлер. Бу икучлы дәлдир иним» (Б. Сейтәков. Первана, «Туркменистан» неширяты, 1978, 81 сах.).

Бейле сөзлер актив гөрешден гача дурмакдан башга зат дәлдир. Беки Сейтәковың «Текепбир гыз» повестиндәки Мейлисиң, Ёлбарс аганың, Сапаргүл эҗәниң, Б. Худайназаровың «Гоңшулар» повестиндәки мугаллымың, Посалак аганың, эдил шонуң ялы-да соңкы йылларда алымларың дурмушындан язылан эсерлердәки положител гахрыманларың образларында актив дурмуш позициясы кемтерлик эдйәр. Олар дурмушда габат гелйән ярамаз хадысалар хакда пикир өвүрселер-де, оларың гаршысына айгытлы чыкыш этмейәрлер. Шейлеликде, положител гахрыман хөкмүнде иле гөрелде болмалы адамлар диңе өзлерини гораярлар, гоңулмазлык позициясыны эелейәрлер. Өзем соңкы дөвүрдәки хәзирки заман темасында язылан эсерлерде шу кысымлы положител гахрыманлар эсасы орна гечип баряр.

Хакыкы положител гахрымандан эдилйән талап улы. Шу җәхетден середениңде, А. Пайтыгың «Энелер уклаймаяр» атлы повести хакда кәбир белликлер этмек болжак. Бизиң пикиримизче, языжының агзалан повести положител гахрыман бабатда йүзе тутарлырак эсерлериң бири. Повестде эне йүрегиниң мәхри, өз перзендини хакыкы адам этмек угрунда энәниң эдйән аладалары, гөрешлери ынандырыжы суратландырыляр. Повестиң гахрыманы Акбәбек ярамаз адамларың тәсирине дүшүп, ёлдан азашан оглуны догры дурмуш ёлуна угрукдырмак үчин әхли гужур-гайратыны, пәхим-пайхасыны тиҗейәр. Акбәбек гөзяша аграм салып отурман, оглуны халас этмегиң ёлларыны иргинсиз агтаряр, өлчерйәр — дөкйәр. Герек еринде айгытлы херекет эдйәр.

Акбәбегиң актив херекетлери нетиҗесинде профтехучилищедәки гойберилен кәбир нәсазлыкларың, хатда галплыгың үсти ачыляр.

Акбәбек тикинчилик цехиниң байры ишчилеринден бири. Ол цех мүдириниң галплыклары хакда онуң йүзүне гөнүлөп шейле диййәр:

«— Планы сен долаңок. Оны жыгыллык базары доля... Сең нөкерлең — бир топар алып сатар ишсиз хелейлер доляр. Догры, байрак алып берйән. Шоң биленем көпимизиң дилимизи даңян. Эмма биз онуң галпдыгыны билйәс ахыры...

Ики мүң метр кремплиниң жыгыллыга гидени галатмы эйсе? Хер тикинчә йигрими-отуз саны ат яздыраныңам, олара көйнек тикип берилди дийип, галп документ дүзедениңем галатмы? Ёк, Вели Җапар, бу затлар билинйән дәлдир өйтме. Сизиң угуртапыжылыгыңыздан дүнйәде ёк адамлар кремплин көйнек «гейдилер». Хакыкатда болса ол маталар бичилмән, тикилмән базары безеди. Ине, сиз планы шейдип доляңыз. Ине, сиз шейдип байрак аляңыз, бизе-де байрак пайлан боляңыз. Эйсем шу халал байракмы? Я япон помбархады барада нәме дийжек? («Совет эдебияты» журналы, № 2, 1979, 91 сах.).

Гөрнүши ялы, Акбәбек актив дурмуш позициялы адам. Шейле-де болса, Акбәбегиң образы-да гөрешижи, янбермез гахрыманың дережесине галып билмейәр. Олам түйс гөрешәймели, өзүни хас айдың гөркезәймели пурсатларында гөреши гойболсун эдип отурыберйәр. Башда беллейшимиз ялы, ол цех мүдири Вели Җапарың галплыкларыны чекинмезден йүзүне айдяр. Эмма гөзгөртеле эдилйән бейле жепаятың гаршысына йүзүне айтмакдан артык гөрешмейәр.

Онуң гөрешмезлигиниң себәби повестде шейле дүшүндирилйәр.

«Акбәбәк шейдип телим гүн ишледи. Телим гүн хем ойланды. Элбетде, ол Вели Җапар барада ойланмады. Оны ойлананыңа дегенок хасап этди. Онуң аркалары барада-да ойланмады. Себәби оларың кимиң ялагында ялы болса, шонуң көпегидигини говы билйәрди. Олар барлы гүнүнде Вели Җапарың төверегинде гыпыдыклар, онуң элинден сусагың сапы сыпан гүни хем төверегинден пытрарлар». (Шол ерде, 92 сах.).

Бу ерде Акбәбек гөрешижи гахрыманлыгындан пассив гахрыманың дережесине дүшйәр. Гөрнүши ялы, Вели Җапарың эдйән галплыклары кичи-гирим дәл. Ол сәхелче зат билен ишчилери алдап эденини эдип

йөр. Бейле адамың хереқетлерине «ойлананыңа дегенок», диймеклик онуң галпылыкларына, яйнап яшамагына ёл бермекден башга зат дәл Акбәбек ызыгидер гөрешмәнсоң онуң бу угурдакы тагаллалары-да нетижесиз болуп галяр.

Хыжувлы гөрешижи положител гахрыман болмага далаш эдйән Акбәбегиң башга бир меселедәки позициясы хем окыжыны канагатландырмаяр. Цех мудири Вели Жапаров Акбәбеги канунсыз бичимчилик везипесинден айыряр. Бу ягдая чәксиз жаны янса-да, эсериң башларында басан еринден от чыкып дуран, хыжувлы гөрешижи хөкмүнде өзүни танадан Акбәбек гөрешмезлиги йүрегине дүвйәр. Бу ягдай повестде шейле шекиллендирилйәр:

«Акбәбек көп өврүп-чөвүрди. Бу зейилли ягдайда акылберижем көп боляр. Хайсысыңка гитмели? «Ёк, арзалашмалы дәл — дийип, ахыр ол карара гелди. — Мен арзалашып, хакыкаты тапянчам, әхтимал, бейнисиз галарын. Хакыкат бир ерде бар болса, гой, ол мени өзи тапсын. Арзалашып алнан иш гурсун...» (Шол ерде, 93 сах.).

Акбәбегиң бу ердәки позициясы, гөрешмезлик бабатдакы пикири хич хили хеңе геленок. Хич зат өз-өзүнден боланок. Хакыкат үчин-де гөрешмели. Онуң өзи гелер дийип гол говшурып отурмалы дәл. Гол говшурып отурмаклык, адалатсызлыга гаршы гөрешмезлик пассивлиге алып баряр.

Эсерлеримизиң энчемесинде положител гахрыманлар бизиң жемгыетимизиң рухуна лайык гелмейән хадысаларың гаршысына хереқет этселер-де, көпленч олариң хереқетлериниң, тагаллаларының нетижелери айдың болман галяр. Шу ягдай хакда ойлананыңда положител гахрыман бабатдакы ене бир меселәниң үстүнден барярсың.

Хакыкы положител гахрыманың гүйжи онуң гөзсүз батырлыгында, объектив ягдайлары назара алман, өлчерип-дөкмән йүзүгра эдйән хереқетлеринде дәл. Хакыкы положител гахрыманың гүйжи объектив ягдайлара гөрә хас угуртапыжылыклы хереқет эдип билишинде, онуң хереқетлериниң нетижелилигинде, тәсирлилигинде, пәхим-пайхаса югруланлыгында. Аша гүйчли эдилжек болнуп, положител гахрыман объектив ягдайлардан, анык средадан ёкары гойланда-да, ягны әхли кынчылыклары, гаршылыклары бичак еңил, эмгенмән элужундан дүзедип дуран эдилип гөркезиленде-де, онуң терсине объектив ягдайлара хич хили тәсир эдип билмейән, среданың эмрине кайыл болуп йөрен тип эдилип гөркезиленде-де ол талапкәр окыжыны канагатландырып билмейәр.

М. Шолоховың «Гөтерилен тарп» романының тахрыманы Семён Давыдов инди көплериң аңына сиңип галыпдыр. Бу гахрыманың гүйжи онуң везипесине, ресми чәрелере аграм салып эдйән хереқетлеринде дәл. Ол ниреде пәхили хереқет этмелидигине айратын үнс берйәр. Иң кын шертлерде онуң яка тутушаймалы, гахар-газаба аграм салаймалы пурсатлары-да боляр. Эмма ол умумы ишиң бәхбидине шейле ягдайларда хер нәче кын хем болса, өз совукганлылыгыны саклаяр. Шейле ягдайларда тәсирли, нетижели хереқет этмәге чалышяр.

Положител гахрыманың гөрешлериниң, хереқетлериниң көпдүрлилиги хакда-да ойланмак герек. Шу ерде түркмен эдебиятындан кичижик бир мысала середип гөрелиң. Н. Жумаевиң «Ювааш гелин» атлы повести шөвлы эсерлериң бири хөкмүнде ыкрар эдилди. Окыжыларың сынагындан гечди. Эсериң шейле шовлулыгыны үпжүн эдйән зат эсериң баш гахрыманы Селбиниң образы. Селбиниң гүйчлүлиги дүшен ягдайына лайык, оңа говы тәсир эдип билжек гөрешиң формасыны догры сайлап билмегинде. Селбиниң гаршысында дуран гайынлары аңы көне дүшүнжелер билен берк гатан адамлар. Олара канунның демир ялы берк кадалары билен тәсир этмек мүмкин дәл. Шейле ягдайда Селби өз принципинден, өз идеалындан сәхелче-де йүз өвүрмән, олара хас нетижели тәсир эдип билжек гөрешиң формасыны тапяр, Селби гайынларының ызагалак дүшүнжелериниң гаршысына адамкәрчилик, сересаплылык, угуртапыжылык билен хереқет эдип башлаяр. Шу процесде хем Селбиниң гаршыдашларындан хас белентлиги, улы рухы гүйжи ынандырыжы болуп йүзе чыкяр. Өзем онуң шейле хереқетлери өз нетижесини берйәр. Гайынларының Селбә болан өңки гарайшы дүйпли өзгерйәр. Башгача эдип айтсак, Селби гайынларының чак эдишинден хас белент болуп чыкяр.

Шу ерде башга-да бир мысала гөз айлалың. Мәлим болшы ялы, халкымызың милли гуванжы болан «Гөроглы» эпосы хемме бабатда реалистик эсер дәл. Эпосың

баш гахрыманы Гөроглының образында реалистик, романтик, фантастик элементлер бар. Элбетде, биз бу ерде Гөроглы ялы положител гахрыманың образыны дөретмели дәл. Эмма шейле-де болса, халкың бу сөйгүли гахрыманының образының дөредилишинде үнс берер ялы пурсатлар бар. Гөроглының образы халкың узак дөвүрлердәки ислег-арзувларының, пәхим-пайхасының, этики нормаларының, чеперчилик аңының өнүми. Гөроглуда әгирт улы физики гүйч бар. Онуң еке өзи биргиден гошуна тай гелйәр. Эмма Гөроглы әхли халатларда гара гүйже аграм салып дурмаяр. Эгер ол гөрешиң еке-тәк бир формасыны уланып дуран болсады, онда гахрыманың образы хәзиркиси ялы көптараплы, тәсирли болуп билмезди. Гөроглыда әгирт улы пәхим-пайхасам бар. Ол хәрекет эдйән ягдайларыны назара алып, герек еринде гөрешиң дүрли формаларыны уланяр. Шейлеликде, Гөроглының пәхим-пайхас, угуртапыҗылык билен битирйән ишлери онуң физики гүйч уланып битирйән ишлеринден пес дәл.

Гөрнүши ялы, положител гахрыманың пәхим-пайхасының, угуртапыҗылыгының, ерликли хәрекетлериниң, рухы байлыгының ачылып гөркезилмегиниң иңнән улы әхмиети бар. Олар положител гахрыманың образыны көптараплы эдйәр.

Эмма бизиң эсерлеримизиң көбирлеринде положител гахрыманларың хәрекетлеринде шол күйселйән угуртапыҗылык кемтерлик эдйәр. Положител гахрыманларың хәрекетлери йөнтем болуп гөрүнйәр. Положител гахрыман ол я-да бейлеки ярамаз хадысаның гаршысына хәрекет эдәйжек ялам боляр. Эмма гөре шийи соңуна стирмән, орта ёлда ташлап өтәгидйәр. Себәби ол гөреши башланда пайхаслы башлап билмейәр. Шу ерде бир мысала середип гөрелиң.

Чары Маталовың «Мениң йылдызым» атлы повестиниң положител гахрыманы Тувакмәммет озал небит угрунда ишләп Эмин диен огланың сатыҗы болуп йөренлигини гөрйәр. Тувакмәммет душандан Эминиң үстүне гыгырып башлаяр Бу ягдай повестде шейле беян эдилйәр:

«— Сана пула ковалашып йөрен оглан диерлер, Эмин. Хол штуцери гиң ачып, гара небсиң үчин сквасенден гөвнүм гечипди. Гаты гөрме, жөгүлик эдип, гошунчылыкдан-да бир галыпсың, онсоңам аңсат экленже ковалашып, сөвда ишине гечипсиң. Эгер...

Эмин мениң сөзүми бөлди:

— Нәме, сөвдада ишлемек, иле-гүне хызмат этмек айыпмы?

— Айып иш ёк, Эмин. Сен мени гөтин огры тутжак болма. Бизде хемме иш хорматлы. Эмма телим йыллап, өзүне өвредилен кәри ташлага-да, нireде бәш шайы ёнуп борка дийип, селпәп йөрмек айыпдыр. Мениң гулагыма дегшине гөрә, бирки йылың ичинде машын эдинипсиң, ховлы сатын алыпсың, Эгер элиң эгри болмаса, шонча пулы нireден алян? Диймек, сенде хусусы эечилик, хас догрусы, овнук буржуазчылык мейли мөвч алып уграндыр.

Эмин надаралыга йүз урды:

— Ханы дур-ла, Тувакмәммет, сен яман гидйәң-ле. Асла сениң менде нәме алгың бар, мениң шахсы ишиме гошулмага нәме хакың бар». («Совет эдебияты» журналы, № 1, 1980, 104 сах.).

Дашындан гөрәймәге бу сахна хыҗувлы положител гахрыман билен отрицатель типиң йити чакнышыгына мензейәр.

Эйсем шу йити чакнышыгың, положител гахрыманың хыҗувлы хәрекетлериниң нетиҗеси нәхили боландыр өйдйәрсиңиз? Догрусы, хич зат. Соңунда Тувакмәммет Эмине шейле диййәр:

«... Сен барада-да жемгыет иру-гич өз пикирини айдар, бир гүн якандан тутар-да: «Нәме бейдип йөрсүң, Эмин?» диер». (Шол ерде, 105 сах.).

Гувакмәммедиң бу пикири Б. Сейтәковың «Перваңа» повестиндәки пассив гахрыман Дурды гөнининң: «Ахыры бир гүн Ярнепесиң ызындан етерлер» диен сөзлерини ятладяр.

Гөрнүши ялы, Тувакмәммет башда хыҗувлы, актив дурмуш позициялы гахрыман ялы гөрүнйәр. Эмма сәхелче салымданам пассив гахрымана өврүлйәр. Иругич жемгыет тарапындан Эминиң якасындан тутулжагына бил баглаяр. Бу ерде Тувакмәммет өзүниң хем жемгыетиң члени, векилидигини, оны дашдан гөзлемели дәлдигини унудяр. Эйсем шейле йити башланан гөреш, чакнышык нәме үчин дессине совашып галяр? Мунуң дүйп себәби гөрешиң башланышы тайярлыксыз, ойланышыксыз, хас такыгы, примитив. Себәби поло-

жител гахрымайы Тувакмәммет хер нәче богаз йыртсада, онуң элинде Эмини гүррүнсиз паш эдип дуран деллиллер ёк. Положител гахрыманың Эмини эле салып дуран ойланышыклы херекетлери, угуртапыҗылыгы ёк. Ахырында-да Эмин-э өз ишинде галяр. Тувакмәммедем өз ёлуна гидйәр.

Биз мундан бирнеме өнрәк хас тежрибели языҗыларымыз тарапындан дөредилен эсерлериң хем бирнәчесинде положител гахрыманларың херекетлериниң йөнтемлигини сынлапдык. Б. Сейтәковың «Текепбир гыз» повестинде положител гахрыманлар Гандым диен нәкесиң торуна чолашан Гызылгүли онуң пиримлеринден халас этмек үчин херекет эдип башлаярлар. Эмма положител гахрыманлар бу угурда сәхелче-де нетиҗели, пәхим-пайхаслы херекет этмегиң угруны тапып билмейәрлер. Олар хайсыдыр бир зады тослап, Гандымы горкузҗак болярлар. Бу угурда эсериң положител персонажы Аманмырат шейле пикир эдйәр: «Нәме дийип горкузмалы, Гандыма тәсир эдер ялы нәхили сөз тапмалы...» Соңундан хем Аманмырат Гандыма ашакдакы ялы тослама сөзлер билен тәсир этҗек боляр: «Мениң «лешгерлерим» сениңкә гаранда онларча эссе көндир. Олар эййәмден сениң билен яка тутушмага тайярланып йөрлер... Сени университетиң өңүнде Гызылгүл билен көп гөрүп угран студентлер башларыны жемләп, бир чукура түйкүрдилер. Олар инди сени ол ерде гөрселер, хезил бермезлер. Соңракы гүн эшитмедим дийме. Бу сыры сениң өңүнде ачаным үчин маңа таңрыялкасын айт».

Эдил шонуң ялы эсериң бейлеки бир гахрыманы Мейлис хем Гандымы студентлериң ады билен горкузҗак боляр. Эмма хич хили угур тапмансоң, гөрешиң хас гөдек формасыны уланмага мейил эдйәр: «Мейлисиң ягдайы кынлашды. Бу гөдек, өзсөзли, өзүне гөвни етйән адамдыгыны хер сөзүнде билдирип дуран адамдыгыны хер сөзүнде билдирип дуран адамыны сув пүркүп енчмек иследи...».

Бердиназар Худайназаровың «Гоңшулар» повестинде-де отрицатель типиң урулмагыны положител гахрыман унаяр, хатда оны тербиечилик серишдеси хасаплаяр. Ынха, бу бабатда положител гахрыманың сөзлери шейле:

«Мен адамы яңадан тербиелемегиң бу усулы барада ичимден пикир өврүп, оны педагогик нукдай назардан макулламадым. Шол бада хем «дөлини бир таяк ёла гетирмиш» диен гадымы сөз ядыма дүшүп, «практиканың теория кәбир затлары салгы берәймеси хем боляр» диен нетиҗә гелдим. Хер халда болса, бу усул жемгыетчилик тәсириниң бир гөрнүши ахбетин».

Бу повестде-де отрицатель тип Огулныяз эҗә онуң билен гоңшы яшаян аяллар горкузмак аркалы тәсир этҗек болярлар. Бу ягдай эсерде шейле шекиллендирилйәр:

«...Онсоң вака болан гүнүниң эртеси иң ахыркы гирелгәниң икинжи гатындакы гарры аялы Огулныязың янына иберипдирлер. Төвелла этмек үчин дәл, горкузмак үчин иберипдирлер, ол хем барып, Огулныязың халыны соран болупдыр. — Еримден бир турайын, онсоң Мусаның гөзүнде от якышымы бир гөр! — дийип, Огулныяз хем агламжыраң хайбат атыпдыр.

— Сен Мусаның гөзүнде от якарын диййәң велин, милиция сен хакда маглумат топлап йөр, гоңшы — дийип, гарры аял айданда, Огулныяз лаңңа гарысына галыпдыр».

Шейле мысалларың санына көпелтмек болжак. Бейле мысаллар болса бизиң положител гахрыманларымызың угур тапыҗылыгының, гөрешиң әхтибарлы серишделерини агтарышларының ягдайлыдыгыны, хас такыгы, примитивдигини тассыклаяр.

Элбетде, бизиң жемгыетимизде галп адамларың яйнап яшамагына шерт ёк. Аслыетинде, шол шертиң ёкдугыны, оларың паш эдилишини языҗыларымыз положител гахрыманларың угуртапыҗы херекетлериниң үсти билен гөркезмели. Эмма әхли халатларда шейле болаянок. Эсерлеримизиң көпүсинде языҗыларымыз ол ягдайы өз адындан хабар бермек билен чәкленйәрлер. Кәбир мысаллара середип гөрелиң:

«Шонда Хожагулы ызындан гелйән «милиция» диен язгылы «Волганы» гөрүп галды. Онуң йүреги ховсала дүшди:

— Мансур, серет, ызымыздан милиция гелйә-ле дийип хүңүрдеди.

— Бай сенем горкак болупсың-ов, Хожагулы ага. Йөне гечип барян машындыр-да—дийип, Мансур батырлык сатан болды. Мансур ялңышыпды. Ол йөне гечип барян машын дәл экен. Чатырыкдан гечен бадына

ол машын сары «Москвичи» ёлуң гырасына гысып чыкарып саклады.

Ине, шейдип, Нуржемалың сөзи хак болуп чыкды, шар ярылды, догрусы, партлады. Бу партлайшың сарсгыны Мансуры еди йыллык ёла зыңып гойберди». (Р. Сабыров, Гирдапдан кенара, «Түркменистан» неширяты, 1979, 59 сах.).

«Бу вакадан соң узак махал гечмәнкә Акбәбек Баллының окаян училищесинде ниредендир «брак» гейимлер тапып, пулуны кисә уран биртопар пыррылдакчының үсти ачыландыгыны, чагалара төзеден бир лай гейим пайланжакдыгыны эшидипди... (А. Пайтык, «Эпелер укламаяр», «Совет эдебияты» журналы, № 2, 1979, 107 сах.).

Шейле мысаллары бейлеки эсерлерден-де гетирмек болжак. Элбетде, геп мысалда дәл. Биз бу ерде бейле чөзгүтлериң чеперчилик чөзгүтлер болуп билмейәндигини ныгтамакчы болярыс. Олар аныk гахрыманларың хәсиетлерини эстетик-эмоционал тәсирли ачып гөркезмәге хызмат эдип билмейәрлер.

Шу ерде хәли-шинди габат гелйән башга-да бир ягдай хакда гүррүң этмек зерур. Эсерлеримизиң көпусинде отрицатель типлериң аслыетинде ялңышам болса, дурмуш хакда, яшайыш хакда, нәхили гүн гечирмелидиги хакда өз гарайышжыклары, пелсепелери бар. Кәбир мысаллара середелиң.

«Адам оглы бу дүнйә бир гелйә, еген — дийип, ене сөзүни довам этдирди.—Шонуң үчинем онуң кейпи — сапасыны вагтында гөрмек герек. Бейле кейпи-сапа хемме кишә етдирибем дуранок. Оны ковалап тутмак үчинем гөк гуйруклардан ганат эдинмек герек, еген». Эгер разы болсаң, шейле болелинчилиге ее болуп билерсиң, еген».

(Р. Сабыров. Гирдапдан кенара, «Түркменистан» неширяты», 1979, 28 сах.).

«...Сениң ол халал диййән задың ийилйәми, гейилйәми, мүнүлйәми?. Айт гөрейин! Хей шу заманда халал-харамы селжерип дуран киши бармы өзи! Ине бир мысал, шу шәхерде мени хемме танаяр. Элимдәки эмләримиң хем дине өз дабан азабым — айлыгымдан йыгнамандыгымы билйәрлер. Эмма көчеде саташанда маңа хич кимиң терс бакып гечениңи геремок, гайтам, гол говшурып саламлашярлар...» (Шол ерде, 29 сах.).

«Өз пикириме гөрә айтсам, адам ылайта-да яш вагты зәхмете баш гошмабилсе гошмалы дәлдир. Ол яшка дурмушың әхли тагамыны датмалыдыр. Леззет алмалыдыр. Ишлейән адамлар бу затлардан махрум ахыры. Мениң ягдайымдакы адам зәхметсиз хем яшап билер. Какамың жаны саг болсун. Ол ене бирки адамыны гарраянча бакып билжек. Онсоң ишлежек болуп йөрмек нәмә герек? Адам бир гезек яшаяр. Оны-да оңарып билсе, элини ыссы сувдан совук сува урман яшамалыдыр. «Ине, саңа Айбөлегиң рухы байлыгы, ички дүнйәси!» дийип ара дүшен дымышма вагты Оразмырат пикир этди».

(Б. Сейтәков, Первана, «Түркменистан» неширяты, 1979. 68 сах.).

Инди языжының «Текепбир гыз» повестинден бир мысала сын эделиң:

«...Адам, догрудан-да, ики гезек яшамаяр. Шонуң үчин-де өмрүниң хер гүнүни оңардыгыча говы яшап гечирмели. «Сениң ялы гөзеле окамак нәмә герек» диййәр. Бу элбетде, умуман аланында, нәдогры пикир. Эмма онуң айдянының-да жаны ёк дәл. Гелен хаты окап билсең, бирине хат язып билсең, боля-да шол. Мен бары бир элими хеке булашдырып мугаллымчылык эдип билмерин. Мен бейле затлары исләмок. Бириниң секретары болуп, онуң айдан затларыны язмак үчин кагыз-галамымы тайярлап отурыбам билмерин. Ине, шу нукдайы назардан середениңде Гандымың айдяны догры. Худая шүкүр, гөркүм иң овадан гызларыңкыдан артык, кем дәл. Яш болса бармалы ерине барды. Догрудан-да, инди мен нәмә гарашярын? Машыны бар, айлыгы нәче дийсең гетирерин диййәр. Онуң үстесинеде Пөвризеде дачамыз болса, маңа башга нәме герек? Иң оңат маталардан гейинсем, машында ики яңа ележирәп гезсем, элим узадан ериме етсе, Гандым нәме дийсем үпжүн эдип дурса... маңа бесдир» («Совет эдебияты» журналы, № 3, 1977, 40—41 сах.).

Соңкы дөвүрде интеллигенцияның дурмушындан дөредилен эсерлериң-де аглабасында отрицатель типлериң дурмуша өз гарайышлары, яшайыш, өмрүң манысы хакдакы пелсепелери бар.

Элбетде, биз отрицатель типлериң дурмуш хакдакы пелсепелерини гөркезмели дәл диймейәрис. Олар герек. Олар отрицатель типлериң хәрекетлериниң мотивлери-

ни айдынлашдыряр. Оларың рухы дүнйәлерине аралашмага хемаят эдйәр. Эмма эсерлериң көпүсинде положител гахрыманларың вели дурмушың, яшайшың манысы хакдакы ой-пикирлери, философиясы айдың гөрүнмән галяр. Аслыетинде болса положител гахрыманларың дине гөрешлери дәл-де, дурмуша гарайышларының, яшайшың, өмрүң манысы хакдакы ой-пикирлериниң, философиясының белентлиги, рухы дүнйәсиниң бай хем гөзеллиги билен-де отрицатель гахрыманлардан тапавутланмалы. Положител гахрыманың яшайыш идеалы, дурмуш образы өзүниң белентлиги, пөклиги билен окыжыны имриндирмәге укыплы болмалы. Эмма шейле болуберенок. Эсерлериң көпүсинде ялңышам болса, чәклем болса, отрицатель гахрыманың гуллук эдйәнже пелсепесине гөз етирсе боляр. Эмма положител гахрыманларың дурмуш философиясы болса ачылман галяр. Шу ягдай хем положител гахрыманларың образларының гарып болуп чыкмагына себәп боляр. Отрицатель типиң пелсепеси гөркезилен ериндe положител гахрыманларың философиясының, дурмуш идеалының отрицатель типиңкиден хас белентлигини, гезелдигини ныгтамагы-да унутмалы дәлдир. Отрицатель типи дине физики тайдан еңмеклик етерлик дәлдир. Отрицатель типлериң идея, рухы тайдан еңлишини эстетики-эмоционал тайдан суратландырмаклык чепер дөредижилигиң эсасы везипесидир.

Гөрешиңи положител гахрыманларың образы дөредиленде чепер конфликтиң догры сайланып алынмагына айратын үнс бермек зерур. Себәби положител гахрыманларың образларыны жанландырян, олара гиң гөреш мейданыны дөредйән зат дурмушдан сайланып алнан чынлакай конфликт. Эмма эсерлериң кәбирлеринде положител гахрыманлар эсасы конфликтден сова гечйәрлер. Эсасы зарба беланың көрүгине урулман галяр. Анна Пайтыгың «Энелер укламаяр» атлы повестинде цех мүдири Вели Жапар эденини эдип йөр. Ондан фабрикиң директоры Абдылла Хасанович хем чекинйәр. Бу бабатда повестде шейле дийилйәр: «...Вели Жапар директорың гол астындакы адам. Хакыкатда велин терсине, Абдылла Хасанович онуң гулы. Вели Жапарың янында ол лал. Нәме үчин Абдылла Хасан өз хукугының эеси дәл? Акбәбек келлесинде түвелейләп айланяң бу соваллара жогап агтарды. Белки, Абдылла Хасан бейле бир налажедейинем дәлдир. Көпбилмишлик эдйәндир, әхтимал. «Намартжа олам, сагжа олам» дийип, ялдыравук столы бәш гүн артык сакланынам нең билйәндир. Абдылла Хасановичден озал ательйә нәче директорлар гелип гечди. Оларыңам көпүси иш оңарман гитмеди ахырын. Вели Жапаровың эденине дәл дийжек боланы үчин гитди. Аркасы бар кишиниң. Ол «аркалы көпек гурт алар» дийленини эдйәр. Кимлер онуң тикип берен «пешгеш» костюмыны геймейәр...». («Совет эдебияты» журналы, № 2, 1979, 92—93 сах.).

Гөрнүшли ялы, Вели Жапардан хеммелер хедер эдйәр. Себәби Вели Жапар гүйчли. Оны гүйчли эдйән задам онуң галплыгы. Вели Жапары гүйчден дүшүрмек үчин, тертибе чагырмак үчин онуң галплыгыны пәш этмели. Диймек, беланың көрүги онуң галплыгында экени. Эмма повестде шол көрүге зарба урулман галяр.

Б. Сейтәковың «Первана» повестинде Ярнепесиң, «Текепбир гыз» повестинде Гандымың, Б. Худайназаровың «Гоңшулар» повестинде Огулныяз эжәниң галплыклары шол эсерлердәки эсасы конфликтлери дөредйән затлар. Эмма ол эсерлерде положител гахрыманларын гереши шол эсасы гаршылыклардан сова гечйәр. Эсасы гөрешлер овнук-ушак затларың төверегинде яйбаңланяр.

Г. Сейитмәдовың «Ялңызым» повестинде хем хакына серетсең, эсасы конфликт баш гахрыман Гүлөвсериң тәзе хүнәри эле алшы, тәзе коллективде өзүне орун тапышы билен багды болмалы. Эмма автор эсеринде конфликти эсасы мәселеден четден, гошмача вакалардан агтарыпдыр.

А. Назаровың «Гүйз япраклары» атлы повестинде орта атылян конфликте-де писиндиң отуранок. Биринжиден, ол конфликтиң дүйпли бир эсасы ёк. Икинжиденем, ол конфликт көнелишен, бизиң гүнлеримиз үчин о диен хәсиетли зат дәл. Ондан соң хем бейле конфликт мундан 20—30 йыл өң дөредилен эсерлеримизде гозгалма кеми галманды.

Мәлим болшы ялы, чепер эсер А. М. Горький айтмышлайын, говыны хас говы эдип гөркезйәр. Языжы гахрыманларының образында дине шу гүнки хәсиетли затлары гөркезмек билен чәкленмән, гелжеге, эртирки

түне-де назар айлаяр. Шу җәхетдән .середенинде-де конфликтлериң тәзелиги, мөхүмлиги дүйпли образлар дөретмекде улы әхмиете әе болуп дуряр.

Мәхрибан Коммунистик партиямызың XXVI гурултайының тарыхы карарлары билен рухланан языжыларымыз дөврүмизе мынасып, актив дурмуш позициялы положител гахрыманларың образларыны дөредерлер диен умудымыз бар.

ЧЕПЕРЧИЛИК ГӨЗЛЕГЛЕРИНИҢ КӘБИР МЕСЕЛЕЛЕРИ

ССКП-ниң XXIV гурултайында бизиң юрдумызда социалистик гурлушыгың йыллары ичинде адамларың тәзе бир тарыхы умумылыгының — совет халкының дөрәп кемала гелендиги ныгталып белленди. Коммунистик партияның ёлбашчылыгында совет халкларының газанан эгирт улы тарыхы еңшини аламатландырян бу умумылык Союзымызың чепер дөредижилигинде дегишлидир. Хер бир милли эдебият умумы совет эдебиятының органики бөлеги болуп дуряр. Хәзирки дөвүрде милли эдебиятларың өсүшинде ики тараплайың процес өзүни хас-да гүйчли дуйдуряр. Биринжиден, эдебиятлар бири-бирлерине якынлашярлар, бири-бирини байлашдырярлар. Хер бир милли эдебиятың өсүши умумысоюз эдебиятының өсүши билен айрылмаз баглы болуп дуряр. Ол я-да бейлеки милли эдебиятда топланан эдеби-чеперчилик тежрибелер, тәзе башлангычлар дессине бейлеки милли эдебиятларың хем тежрибесине өврүлйәр. Бу бизиң гүнлеримизиң эдебиятының өсүшиндәки диалектики процес болуп дуряр.

Эдебиятларың хәзирки дөвүрде бейле якынлашмак процеси оларың стандартлашмагына (невилировка), бирмәнзеш болмакларына алып бармаяр. Гайтам хер бир милли эдебиятың өзболушлыгы, милли айратынлыгы, милли колорити гүйчленйәр. Бу ягдай милли эдебиятлардакы айры-айры языжыларың дөредижилиги барада айдыланда-да шейледир. Эгер өңки дөвүрде языжы-шахырлар дине өз милли дәплери билен оңшук эден болсалар, хәзир олар бүтинсоюз эдебиятының традицияларына даянярлар. Инди олар гиң эдебият дүнйәси билен арагатнашык саклаярлар. Бу процес оларың дөредижилик өзболушлыгының өсмегине гиң мүмкинчиликлер, айдың перспективалар дөредйәрлер.

Революциядан өңки дөвүрде Орта Азия халкларының эдебиятларында меңзешликлер, берк галыпа салнан дәплер хас гүйчлүди. Бу халкларың эдебиятларының көпүсинде йөргүнли болан дессан жанрының шертли кадалары, гөчме сюжетлери ишлемек дәби, поэзияның берк галыпа гирен формалары шахырларың өзболушлы тарапларының хас гиңден өсмегине аматлы тәсир эдип билмейәрдилер.

Эдебиятың чеперчилик тәрлеринде ыкдысады дурмушдакы ялы бирбада дүйпли өврүлишик болмаяр. Онуң өсүши, өзгериши, кәмиллешиши кем-кемден болуп гечйән процес болуп дуряр. Шейле болансоң, Октябрь революциясындан соңкы дөвүрде-де, ягны йигриминжи, хатда отузынжы йылларың башларында-да Орта Азия языжы-шахырларының дөредижилигинде мазмун тайдан-да, чеперчилик бабатда-да чалымдашлыклар өзлерини дуйдурярдылар.

Эмма хәзирки дөвүрде, ягны өсен социализм шертлеринде ягдай бүтинлей башгача. Бизиң дөврүмизде хер бир милли эдебият кәмиллик дөрежесине етди. Рус эдебияты иң өңде барыжы, иң бай эдебият болсада, бейлеки доганлык халкларың эдебиятлары хем умумысоюз эдеби процесине, онуң өсүшине, онда тәзе угурларың, башлангычларың пейда болмагына улы гошант гошярлар. Милли эдебиятларың кәбир гөрнүкли векиллериниң дөредижилик тежрибелери болса бүтинсоюз эдебиятының чеперчилик тайдан байлашмагына өзүниң улы тәсирини етирйәр.

Илки дөвүрлерде милли эдебиятларың айры-айры меселелерине, хадысаларына баха берленде хас ёкары критерилер уланылмаярды. Еңиллик берилйәрди. Эмма хәзирки вагтда милли эдебиятлар бейле эглишиге мәтәч дәл. Шейле болансоң, милли эдебиятлара-да дүнйә эдебиятының канунлары боюнча иң ёкары талапларың гоюлмагы зерурдыр. Себәби талабы песелтмеклик эдебията хич хили пейда гетирмейәр.

Бейлеки доганлык халкларың эдебиятларында болшы ялы, Орта Азия халкларының эдебиятларында-да 50—60-нжы йыллардан башлап, чепер эдебият өзүниң өсүшини хас чалтландырды. Элбетде, бу ягдай дурмуш

хакыкатыны чеперчилик тайдан өзлешдирмегиң тәрлеринде-де дүйпли өзгеришликлериң болуп гечйәндигини аламатландыряр. Эмма шейле-де болса, эдебияты өвреныш ылмында, эдеби танкытда эдебиятларың чеперчилик тайдан байлашыш процесини өвренмеклиге етерлик үнс берилмейәр.

Эмма бу процеси ызарламаклыгың, эдебиятың ол я-да бейлеки жанрының өсүш этапларына сер салмаклыгың өрән улы әхмиети бар.

Өзбек языжысы А. Кадыры, гыргыз языжылары Т. Сытдыкбеков, К. Жантошев, түркмен языжылары А. Говшудов, Х. Деряев, Б. Сейтәков, Б. Солтанныязов ялы яшулы неслиң векиллериниң эсерлери дессанчылык дәбинден реалистик проза гечмекде улы роль ойнадылар. Бу языжыларың гиң планлы, вакалары ховлукман, жикме-жик беян эдйән, хадысалара гиңден, төвереклейин дүшүндириш берйән прозасы бар. Элбетде, хәзирки дөвүрде бүтинсоюз эдеби процесинде дурмуш хакыкатыны чеперчилик тайдан анализлемәге чуң йыкгын эдйән гысга мөчберли, гиң мазмунлы проза эсерлери хас йөргүнли болуп башлады. Шейле диймек билен, биз ёкарда агзалан яшулы языжыларың дөредижилик тежрибесиниң әхмиетини песелтмек ниетинден дашда. Оларың дөредижилиги прозамызың белли бир өсүш этапыны аламатландырян хадыса болуп дуряр.

Шейле-де дессан жанрына-да эдеби танкыдымызың биртараплы баха берйән пурсатлары сейрек дәл. Көпленч халатларда эдеби танкыдымызда дессанчылык дәплери диңе говшаклыгың нышаны хөкмүнде дүшүндирилйәр. Эмма бу бейле дәл. Бизиң реалистик прозамызың дөрәп, өсүп башланмагында дессанчылык дәпleриниң хем өз гошанды, оңайлы тәсирлери бар. Бу бабатда сөз ачып, белли эдебиятчы М. Пархоменко шейле язяр:

«Чепер прозаның Орта Азия республикаларындакы өсүши-де, Азербайжандакы өсүши-де халк романларының поэтикасында пейдаланмага мынасып элементлериң бардыгыны (дөредижилик тайдан тәзеден өзлешдирилен халатында шейледиги дүшнүклидир) гөркезди.

Соңкы аламат, мениң пикиримче, озалы билен сюжет гурлушының кәбир принциплерине дегишлимикә диййәрин. Вакаларың окгунлы өсүши, коллизияларың ве конфликтлериң дартгынлы драматизми — дессанларың сюжет гурлушына махсус болан аламат ине шулардан ыбаратдыр.

Жалол Ыкрамы ве Рахым Жалыл, Аскат Мухтар ве Хамыт Гулам, Беки Сейтәков, Хыдыр Деряев ве бейлеки тәжик, өзбек ве түркмен языжылары бу дәплере йүзленип, оңат нетижелер газанярлар. Дессан Совет Гүндогарының көп халкларының эдеби дилиниң кемала гелмегинде әгирт улы роль ойнады. Ол хәзирки вагтда хем диңе бир азербайжан эдебиятының дәл, эйсем өзбек, тәжик ве түркмен эдебиятларының хем милли поэтикасының кәбир дүйпли аламатларыны кесгитлейән образлы серишделериң бай хазынасы хөкмүндәки әхмиетини саклап гелйәр». («Совет эдебияты» журналы, № 3, 1977, 115 сах.).

Дессанлар хакда алымың шу пикирлери билен ылалашмак мүмкин. Дөредижиликли чемелешилен махалында, дессанларда нусга боларлык тәрлер аз дәл. Композицияның берклиги, сюжетиң динамиклиги, вакаларың өзүне чекижи, гызыклы эдилип гурлушы, хер бир гахрыманың идея-эстетик йүкүниң, тутян позициясының аныклыгы бабатда дессанлар үнс бермәге лайыкдыр.

Фольклор бабатда-да шуны айтмак мүмкин. Өзбек языжысы Аскат Мухтар фольклорың поэтикасыны гиң уланмак билен, тәзе типли чепер эсерлер дөредйәр. Мешхур гыргыз языжысы Чингиз Айтматов халк пәхиминиң дана тежрибелерини өзүне синдирен мифлери, роваятлары, эртекилери тәзеден чеперчилик тайдан дөредижиликли пейдаланмак билен, олары шу гүнки гүнүң эстетик, этик проблемаларыны чөзмәге ёкары дережеде хызмат этдирйәр.' Газак языжылары А. Какилбаев, А. Алымжанов хем өз эсерлеринде фольклор материалларындан ерликли пейдаланярлар. Шейле сынанышыклары түркмен языжыларының хем айры-айры эсерлеринде сынламак боляр.

Шонуң билен бирликде ёкарда агзан яшулы языжыларымызың биртопарының айры-айры эсерлеринде фольклорың, дессанчылык дәпleриниң шертли формаларыны дөредижиликсиз гайталаян махаллары-да сейрек болмаяр. Бу языжыларың кәбирлери психологик анализден, чепер деталлардан, гиң подтекстлерден пейдаланмакда илкинжи тежрибелериң чәклеринден кән бир дашлашып билмейәрлер. Нетижеде бу ягдайлар

хас улы гөврүмли эсерлериң пейда болмагына себәп боляр. Элбетде, хас кәмиллешен проза эсерлери үчин подтекстлериң, чепер деталларың бичак улы әхмиетиниң бардыгыны беллемезлик мүмкин дәл. Хемингуэй эсерде хер бир айдылан сөзүң аңырсында докуз эссе айдылмадыгының болуп, айдылмаса-да, оларың аңланылмалыдыгыны ныгтаяр. А. М. Горький болса сөзи тыгшытламагың иң говы ёлы образлылык аркалы газаңыляр дийип беллейәр. Проза эсерлеринде улы мазмунлы чепер деталлары, чуң подтекстлери, йити образлылыгы аттармагың азабындан гача дурмаклык эсерлериң мөчберлерини чәксиз улалдяр.

Рус реалистик прозасының, айратын-да А. М. Горький, А. П. Чехов ялы сөз уссатларының дәплерини хас чуңдан өзлешдирен Б. Кербабаев, Н. Сарыханов ялы языҗыларың прозасында чепер деталь, подтекст уланмагың ажайып нусгаларыны гөрмек боляр. Б. Кербабаев жанлы, улы эстетик-эмоционал әхмиетли реалистик чепер портретлери дөретмекде, аграмлы чепер деталлары уланмакда бай тежрибе топлады. Н. Сарыхановың прозасы хем гысгадан чуң мазмунлылыгы, подтекстлере байлыгы билен тапавутланяр. Шейле ягдайы өзбек прозачысы А. Каххарың дөредиҗилигинде хем сынламак боляр.

Чуң подтекстлер уланылан махалында эсериң идея-эстетик мазмуны-да бай, көптараплы боляр. Бейле эсерлериң мазмуны оңа берилйән йүзлей дүшүндиришлериң чәклеринден чуң хем гиң боляр. Мысал үчин, Н. Сарыхановың «Шүкүр багшы» повести хакында гүррүң гозгаланда, онда диңе саз сунгатының гүйҗи гөркезилйәр диен пикири өңе сүрйәрлер. Аслыетинде вели эсериң идея-мазмуны бейле йүзлей кесгитлемеден хас чуң. Языҗы эсерде улы подтекстлерден дегерли пейдаланмак билен, рухы байлыкларың улы гүйҗүниң бардыгыны ныгтап гөркезйәр. Диймек, чуңңур подтекстлере, аграмлы чепер деталлара югрулып-ясалан хакыкы эсерлериң идея-мазмуны, эстетик әхмиети көптараплы, ренбе-рең боляр.

Эмма көнеден гелйән дәплериң инерциясы-да бичак гүйчли боляр. Айры-айры яшулы языҗыларың, хатда кәбир яш языҗыларың хем дөредиҗилигинде чепер портрет, пейзаж, чепер дил ялы мөхүм серишделер уланыланда дессанчылык дәплериниң оңайсыз, гөнүмел, дөредиҗиликсиз тәсирлери шу гүнлерем махал-махал өзлерини дуйдурярлар.

Хәзирки дөврүң иң гөрнүкли эсерлериниң бири Б. Сейтәковың «Доганлар» романында реалистик прозаның талапларына лайыклыкда чекилен, гахрыманларың рухы дүнйәлерини, хәсиетлерини, индивидуал айратынлыгыны ачып гөркезмәге дегерли хызмат эдйән шовлы чепер портретлер аз дәл. Муны романдакы Жүнейит ханың, Шаммы келиң, Непес пещабың, Атамырат готурың чепер портретлеринде айдың гөз етирмек мүмкин. Бу гахрыманларың портретлери эсерде образлары айдыңлашдырмагың, психологик моментлери йүзе чыкармагың мөхүм чеперчилик серишделери болуп хызмат эдйәрлер.

Эмма романда дессанларың стандарт портрет дөредиш стилинде шекиллендирилен портретлер-де габат гелйәр. Языҗы эсердәки Акҗагүлүң портретини шейле шекиллендирйәр: «...Ол гыз дәл, түйс женнетде гүлден-гүле гонуп йөрен перишделериң биридир! Ай дийсем агзы бар, гүн дийсең гөзи! Гашлары галам ялы гыйлан. Бармаклары көсүк ялы! Сачларының хер бир өрүминден гыр ата ногта ишибермели! Биллери переңи йүзүкден гечжек» («Доганлар» романы, П китап, Ашгабат, 1961, 4 сах.).

Бу болса түйс дессанларда дөредилен портретлериң нусгасы. Шейле оңайсыз тәсирден араны ачып билмезлик махал-махал языҗыны хакыкатдан дашлашдыряр. Автор кәте гахрыманың дашкы кешбиниң оваданлыгыны шейле бир улалдяр, онуң ынандырыжылыгы бүтинлей говшаяр. Суратландырылян гызың кешби фантастики гахрыманлара чалым эдйәр. Муңа гөз етирмек үчин ашакдакы мысала үнс беринң:

«...Ол гупбасыны гүн билен чакнышдырып, акҗа, оваданҗа, дыкызҗа эллери билен сувкәдини эгнине атып, гуйының башына геленде, малларыны сува якып дуран чопанларың чепеклери гуя гачарды. Бикәниң гапдалы билен йөрәп тоя баранда, ортада айдым айдып отуран багшының хушы башындан учуп, дутарының кирши үзүлерди. Ол бирине йылгырып середенде, ол адам өзүни едигат гөк үстүнде дуярды». (Шол ерде, 63 сах.).

Романда диңе бир Акҗагүлүңки дәл, эйсем Нәзли-

ниң оваданлыгы суратландырыланда-да артыкмач улалтма бат берилйәр:

«...Гыйма гара гашлары, узын кирпиклери уллакан гара гөзлере герегинден артык гөзеллик берйәрди. Онуң йөрейшине хырыдар гөз билен середип отуран адам элиндәки кәсесини гачырып дөвсе, элбетде, хич ким муңа гең галмазды...» («Доганлар» романы, III китап, Ашгабат, 1965, 448, 449 сах.).

Мерхум языҗымыз Н. Помманың «Сейди хакында сөхбет» атлы повестиниң хем энчеме еринде дессанлардакы чалымдаш портрет дөретмек тәри өзүни гөркезйәр. Языҗы повестдәки гызларың дашкы кешбинден сөз ачып, олары шейле хәсиетлендирйәр:

«Гөрк базарында болса Гыммада «Леби гаймак, агзы оймак, йүзи халлы, инче билли, Лейли, гылыклы, шемшат аяклы» дийип, онуң ышкында җөвлен уран җахыллар аз болмандыр». («Сейди хакында сөхбет» повести Ашгабат, 1961, 12 сах.).

«Шонда Сейди чал чекйән Шемшат диен бир овадан гызы гөрүпмишин. Ол гызың сув периси ялы салдамлы сурайы герденлери, серви дек бойы Сейдиниң калбында йитмез ыз галдыряр». (Шол ерде, 18 сах.).

Элбетде, бейле дессан бичүвинде дөредилен портретлер шу гүнки эстетики талаплары өсен окыҗылары канагатландырып билмейәрлер. Бейле портретлер дашкы тайдан хер нәче кашаң хем болсалар, олар эсерлериң чеперчилигини, реалистик дереҗесини говшадярлар.

Мәлим болшы ялы, түркмен дессанларында анык тарыхылык кемтерлик эдйәр. Оларда суратландырылян вакалары хас анык бир дөврүң өнүми хөкмүнде кабул этмек кын. Эмма хакыкы реалистик эсерлерде суратландырылян эхли вакалар, эхли серишделер, шол санда гахрыманы гуршап алан төверек, социал среда, тебигат картиналары, бейлеки затлар анык дөврүң айгытлыкларыны ачып гөркезмәге хызмат этмели. Олар дөврүң рухы билен сазлашмалы, онуң билен бир пердеден гопмалы. Эмма айры-айры эсерлеримизде тебигат гөзелликлерини, социал среданың кешбини суратландырмакда анык тарыхылык рухы кемтерлик эдйәр. Беки Сейтәковың «Тылла, сениң ышкыңдан» атлы повестинде XVIII асырдакы Хорезм түркменлериниң дурмушы суратландырыляр. Элбетде, повестде улы языҗының галамының ашагындан чыкан тәсирли вакалар, образлар аз дәл.

Эмма эсерде тебигат картиналарының суратландырылышы дөврүң рухы билен сәхелче-де сазлашмаяр. Языҗы тебигат гөзелликлерини суратландыранда, юртда болуп гечйән той-томашалар хакда гүррүң ачанда фольклор эсерлериндәки ялы абстракт гүлала-гүллүге, абстракт гөзеллиге йыкгын эдйәр. XVIII асырдакы ярым феодал, ярым патриархал, дашкы душманлар тарапындан хәли-шинди тоздурылып дурулан Хорезм эсерде бичак кашаң, иңңән овадан тебигатлы, гөзел юрт хөкмүнде гөз өнүнде җанланяр.

Түйс реалистик эсерлериң күйсейән зады болан анык тарыхылыгың кемтерлик эдйән пурсатлары, дессанлардакы ялы абстракт кейпичаглыга, гүлала-гүллүге ёл берилйән вагтлары тутушлыгына аланыңда хас шовлы язылан эсерлерде-де гөзе илйәр.

Фольклорың, дессанларың дәплеринден гөнүмел, дөредиҗиликсиз пейдаланылян пурсатлар башга месселерде-де габат гелйәр. Фольклорың айры-айры гөрнүшлеринде, дессанларда гахрыманлары оваданкашаң накыллара чалым эдип дуран терзде гүрлетмеклик дәби бар. Бу када Гүндогар шахырларының дөредиҗилигинде-де йөргүнли болупдыр. Элбетде, бизиң языҗыларымыз фольклорың, дессанларың дил байлыгындан пейдаланмалы. Оларда халк дилиниң уммасыз байлыгы, дүрдәнелери өз шөхлеленишини тапыпдыр. Эмма олары дөредиҗиликли, ойланышыклы, реалистик эдебиятың талапларына лайык эдип пейдаланмалы.

Хыдыр Деряевиң бу угурда фольклорың, дессанларың дәбинден пейдаланышы ойланмага, бөвруңи диңлемәге межбур эдйәр. Өңки макалаларымызда-да беллейшимиз ялы, языҗы положител гахрыманларыны хер хили пурсатлар болса-да, тапавуды ёк, учдантутма бичак овадан, кашаң, шахырана гүрледйәр. Оларың сөзлериниң көпүси бичак дилевар, шахырана дуйгулы адам тарапындан йөрите отурылып тарашланып язылан монолога чалым эдйәр. Оларың көпүси бирбада хер кесиң агзына гелҗек, ядына дүшҗек сөзлер дәл. Эмма эсердәки положител гахрыманларың сөзлери хернәче непис болсалар-да, олар түйс реалистик прозаның талапларына етерлик җогап берип билмейәрлер. Себәби, биринҗиден, олар положител гахрыманларың диллеринде меңзешлик, чалымдашлык дөредйәрлер. Бу ягдай хер бир гахрыманың өз гылык-хәсиетине, темпераментине лайык

өзболушлы, индивидуал дилиниң болмагына пәсгел берйәр. Икинжиден, бейле ягдайда гахрыманың дили сөзленип дурлан анык пурсат билен сазлашып билмейәр. Реал дурмушда болса гахрыманың дилиниң әхеңи анык пурсат, адамың шол пурсатдакы кейпи, ягдайы билен баглы боляр. Шейлеликде, хакыкы реалистик эсерлер хайсы меселеде болса болсун, тапавуды ёк, шол санда чепер дил бабатда-да өңден тайяр үлүңлери кабул эдип билмейәр.

Дессанларда гахрыманлары чүрт-кесик положителя-да отрицатель типлере бөлмеклик дәби бар. Бу дәбиң биртараплы тәсири узак вагтларың довамында прозамызда өзүни дуйдурып гелди. Шейле дәбиң инерциясы билен дөредилен образлар бичак гөнүмел болуп чыкды. Оларда көп реңк уланылмады. Отрицатель типлер дине эрбет гылык-хәсиетлерден югрулып ясалан адамлар эдилип горкезилди. Оларың кешбини чекенде языкларымыз гара реңклери гайгырмадылар. Бейле биртараплылыга прозамызың улы уссатларының дөредижилик практикасында-да ёл берлен махаллары болды. Мысал үчин, мешхур прозачымыз Ата Говшудовың «Көпетдагың этегинде» атлы белли романында отрицатель тип Елли Замановың хәсиетиниң сәхелче-де положител тарапларыны гөрмек мүмкин дәл. Языжы онуң дине эрбет сыпатлардан югрулып ясалан гылык-хәсиетлерини романда эдйән херекетлеринде гөркезмек билен чәкленмән, оны өз адындан шейле хәсиетлендирйәр:

«Еллиниң ичигаралык, гөриплик хәсиети шейле гүйчлүди, ондакы хемме хәсиетлерден иң ёкары дережеде дурярды. Хатда өз гоншулары чагажыкларына тәзе эгин-баш гейдирәйселер, Елли шоңа хем ичигаралык, горүплик эдерди. Чаганың говни үчин хем «пах-пах» гутлы болсун» диймезди. Бир сапар онуң гоншы гарындашларындан бириниң гечиси экиз гузлады велин, Елли: «Нәме үчин мениң гечим экиз гузламан, оларыңкы экиз гузлаяр, оларың гечисиниң мениң гечимден артык болуп оне гечмәге нәме хакы бар, ким оңа ругсат берйәр. Инди оларың бир гечиси үч болаймалымы...» дийип, бөкжеклән йөрен овлаклары тә сүрә яраянча экиз гузлан жанавер эне гечә гөриплик эдип гезди» («Көпетдагың этегинде» романы, Ашгабат, 1952, 46—47 сах.).

«...Елли өзүниң гара небси хем шахсы пейдасы үчин хер хили ынсапсызлыклардан-да, выждансызлыклардан-да гайдян адам дәл. Ол дине өз гарны үчин «досты» Пөкген-дәл, онуң билен бирликде өз доганыны хем сатып ийжек адам». (Шол ерде, 75 сах.).

Мунуң терсине эсердәки положител гахрыман Хошгелдиниң гылык-хәсиетлеринде, адамчылык кешбинде болса сәхелче-де креиң ёк. Ол барыпятан говы гылык-хәсиетлериң өйжүги.

Рус халкының векиллеринден болан положител гахрыманларың образлары суратландырыланда-да шейле ягдай өзүни гүйчли дуйдурды. Гыргыз языжысы Т. Сытдыкбековың «Бизиң гүнлеримизиң адамлары», түркмен языжылары Б. Кербабаевиң «Айгытлы әдим», Х. Деряевиң «Ыкбал», Б. Сейтәковың «Доганлар», Б. Солтанныязовың «Сумбар акяр» романларындакы, Ч. Ашыровың «Ганлы сака» трилогиясындакы рус халкының векиллеринден болан положител гахрыманларының образлары хем дине киреңсиз ажайып сыпатлардан югрулып ясалан адамлар эдилип горкезилди. Эсерлерде херекет эдип башлаян илкинжи әдимлеринден бу гахрыманларың ялңышмаян пөложител типлердиги кепиллендирилип суратландырылды. Әхли зады өңүнден билйән, адамлара өвүт-үндев эдип йөрен бу гахрыманларың икиржиңлейән, говшаклык эдйән ерлери жуда сейрек горкезилди. Энчеме вакаларың ичинден гечирилсе-де, гахрыманларың хәсиетлеринде дүйпли өсүшлер, өзгеришлер, рухы эволюциялар болуп гечмеди. Оларың чылшырымлы рухы гаршылыклары эсериң чәклеринден дашда галды. Шейлеликде, бу гахрыманларың реал дурмушда ойнан роллары, улы идея әхмиети догры горкезилсе-де, олар түйс өзболушлы, индивидуал типлер хөкмүнде говшак айдыңлашдырылды. Оларың образларында көптараплылык кемтерлик этди.

Эллинжи йылларың төверегинде эдебиятымызда дөредилен парторгларың образларында-да шейле ягдай өзүни дуйдурыпды.

Прозамызда дөредилен айры-айры положител гахрыманлар болса эсерлериң илкинжи сахыпаларындан башлап өвлүп башланярды. Олары өвмек, оларың шанына дабаралы сөзлер айтмаклык, олара гуванмаклык, хайран галмаклык тутуш бир система өврүлйәр.

Бу типли гахрыманлы эсерлерде әхли зат окыжа чейнелип берилйәр. Окыжа гахрыманларың херекетлеринден өзбашдак нетиже чыкарара ер галмаяр. Аслые-

тинде хакыкы чепер эсерлер окыҗылары ойланмага, пикир өвүрмәге, өзбашдак нетиҗелер чыкармага мәжбур этмели. Хер бир окыҗы үчин тайяр пикирлериң дәл-де, өз калбы билен дуян, өз пәхим-пайхасы билен сызан нетиҗелериниң әхмиети хас хем улы боляр. Образларың көптараплы, реңбе-рең болмагына, окыҗа ойланара, пикир йүвүрдере шертлериң болмагына өз вагтында эдеби танкыт хем етерлик тәсир эдип билмеди. Гайтам эдеби танкыт эсерлерде әхли задың жеделсиз болмагыны, әхли задың жикме-жик дүшүндирилмегини талап этди.

Элбетде, языҗының гозгалян әхли меселәниң еке-тәк догры хем гутарныклы чөзгүдини берип билмезлиги-де мүмкин. Эсердәки гоюлян проблеманың — меселәниң дүрли жеделлер дөретмеги-де, хер кимиң ондан өзүче нетиҗе чыкармагы-да мүмкин. Эсерде мөхүм проблеманың, меселәниң гоюлмагы, гозгалмагы хем улы әхмиете эедир. В. И. Ленин Лев Толстой хакында язан макалаларында бейик языҗының өз эсерлеринде мөхүм меселелери гозгаяндыгыны онуң иңнән улы хызматы хөкмүнде йөрите ныгтап беллейәр.

Образларың бири-бирине гапма-гаршы ики топара чүрт-кесик бөлүниши бабатда ене бир ягдайы белләмек герек. Элбетде, биз бу меселеде биртараплы болмак ислемейәрис. Реал дурмушда диңе положител я-да диңе отрицатель гылык-хәсиетли адамларың хем габат гелмеги мүмкин. Дурмушда шейле болансоң, онуң ялы типлер чепер эдебиятда-да суратландырылып билнер. Эмма чепер эдебият бири-бирине чүрт-кесик гаршы дуран диңе ики типи суратландырмак билен чәкленип билмез. Реал дурмушдакы адам хәсиетлери дүрли-дүрли. Оларың әхлисини еке-тәк бир үлңә табын этмеклик схема алып баряр. Бейле ягдай дурмуш хакыкатына лайык гелмейәр. Шу жүмледен сөз ачып, филология ылымларының докторы, белли эдебият танкытчысы А. Бочаров шейле диййәр: «Реал дурмушда ягшылык хем яманлык, сөйги хем йигренч, өзүңе сарпа гоймаклык хем эгоизм бири-бириндан зат гечмез дивар билен айрылып дуран болсады, онда сунгатың везипеси бичак еңил боларды. Аслыетинде вели хакыкы гапма-гаршылыклар бири-бириндан айры болман, гайтам олар бирлешен формада өзүни гөркезйәрлер, реал дурмуш гаршылыклары хемише гаршыдаш хем хайыр билен шериң

бирлиги болуп дурярлар. Муны ыкрар этмеклик нәмәниң хайыр, нәмәниң шердигине айдың ахлак баха бермегиң зерурдыгыны ёга чыкарман, гайтам конфликтлерден, шол санда адамың ички дүнйәсинде болуп гечйән конфликтлерден горкмазлыга рухландыряр: хут шолары нетиҗесинде шахсыетиң мазмуныны, адам яшайшының манысыны, индивидиң социал кешбини чүңдан айдынлашдырмагың ёллары ачыляр». (А. Бочаров, Воспитательная сила литературы, издательство «Знание», Москва — 1976, стр. 40).

Элбетде, инди бизиң прозамыз көптараплы образлары суратландырмага барха көпчүликлейин йыкгын эдйәр. Окыҗылара ойланара көп затлар галдырылян чылшырымлы образлар пейда боляр. Мысал үчин, Б. Кербабаевиң «Сув дамҗасы — алтын дәнеси» атлы романының гахрыманы Новченконың образы танкытчыларың, окыҗыларың, арасында дүрли пикирлер, жеделлер дөретди. Белли бир үлңә лайык гелмейән, көптараплы хәсиетли бу гахрыманың образындан бири-бирине гапма-гаршы нетиҗелер чыкарылан махаллары-да болды, Новченко аслыетинде говы, пәк йүрекли адам. Эмма онуң хәсиетинде кәбир отрицатель гылыкларам сакланып галыпдыр. Языҗы онуң образында дөвлет ишине жандилден берлен ёлбашчының иш стилиниң, адамлар билен гатнашыгының говшак, дөврүң талапларына лайык гелмейән талапларыны ынандырыҗы ачып гөркезйәр.

Шейле көптараплы, чылшырымлы образлар инди шу гүнки прозамызда бармак басып санардан жуда көп.

Эмма шейле-де болса, шу гүнүң прозасында-да шол биртаплы, гөнүмел образлар махал-махал пейда болуп дурярлар.

Айры-айры эсерлерде гахрыманларың чүрт-кесик бири-бирине гапма-гаршы ики топара бөлүнмегине эсерде психологик анализе, адамың ички дүнйәсини суратландырмага етерлик үнс берилмейәнлиги себәп боляр. Эгер гахрыманың рухы гаршылыклары чынлакай суратландырылса, хәсиетиниң өсүш логикасы чүңдан ызарланылса, оны хайсыдыр бир топара чүрт-кесик дегишли этмек аңсат дүшмейәр. Бейле ягдайда гахрыманың хәсиетиниң көптараплылыгы өзүни гөркезип башлаяр.

Шейле-де гахрыманың ички дүнйәсине, рухы гаршылыкларына чүңдан аралашылмаса, онуң тербиелениши-

-де, ондакы өзгериш-де етерлик ынандырыжы болмаяр. Бейле гахрыманың образының логикасы-да о диен айдың болман галяр. Бу бабатда Ч. Маталовың «Алтын гүйз» атлы повестинде кәбир хәсиетли пурсатлар бар. Догры, повестиң гөвнежай тараплары ёк дәл. Эсерде мөхүм тема гозгаляр. Автор Боржак ага, Хеллев, Чарва Гандым ялы малдарларың рухы дүнйәлерине эсли дереҗеде аралашяр. Оларың иш-аладаларыны эсериң энчеме еринде ынандырыжы суратландыряр. Повестде чөлүн өри мейданларының суратландырылышына-да сөз диер ялы дәл. Эмма авторың тутуш отрицатель хем кәбир отрицатель гылык-хәсиетли гахрыманларының суратландырышына писиндиң отуранок. Бу меселеде автор шол көне йөрелгелерден дашлашып билмейәр.

Бу повестиң гахрыманларының бири районың баш зоотехниги Черкез Лаллыков. Ол районың «Ягтылык» колхозындан гоюнларың тохумыны говуландырмак барада гечирилйән сынага гаршы чыкяр. Эмма ол нәхили максатларың хатырасына шейле сынагың гаршысына чыкыш эдйәр? Гахрыманың ички дүнйәсине, рухы гаршылыкларына чүндан аралашылмансоң, бу сорагың анык жогабыны айдыңлашдырмак кын. Черкезиң бу меселедәки позициясы барада райкомың биринжи секретары Аманов шейле диййәр. «Умуман, мен сизиң позицияңыза дүшүндим. Сиз бу ишден хич зат чыкмаса «мен айтмадыммы» дийжек, эмма төвекгелчилик велин этжек дәл. Бу сыясат «барды-гелди бир ялңышлык болаймасын» дийип, өзүни кепиллендирйәнлериң сыясаты» (Чары Маталов. Алтын гүйз, Ашгабат, 1978, 41 сах.).

Черкез Лаллыковың өзи бу барада шейле диййәр:

— «Бу барада, умуман, шу сынаг барада мениң пикирим сизе мәлим болса герек, ёлдаш Аманов! Мен илки башдан-да бу ише гаршыдым, хәзирем сынагы довам эдип отурмагың гереги ёк дийип хасап эдйәрин. Барыбир хич зат чыкасы ёк». (Шол ерде, 39 сах.).

Эйсем шу сөзлер Черкез Лаллыковың түйс ынанжымы? Элбетде, шу пикир Черкезиң түйс ынанжы болса, онуң сынага гаршы чыкмагыны гецлэп отурара ер галмазды. Эмма Черкезиң соңкы анык херекетлери бу меселеде онуң пәк йүреклилигине, умумы ишиң бәхбидини арап, сынаг эдилмегиниң гаршысына чыкыш эдйәндигине шүбхе дөредйәр. Черкез бу меселеде «мени голдамадың» дийип, колхозың ферма мүдири Патды-

дан нәгиле боляр. Оны горкузып диен ялы өз тарапына гечирйәр. Черкез Лаллыковың гызы колхозда лаборантка болуп ишлейәр. Ол сынаг гечирилйән сүрүде анализлериң нетижелериниң говы чыкяндыгы үчин Черкез гызына игенйәр. Бу ягдай повестде шейле суратландырыляр:

«Черкез гызының йүзүни алды:

— Яман дилиң сүйжәпдир-ле, нәме, алакаларыңызың соңкы анализи говы нетиже берәйдими?

— Алака диййәниң нәме, кака?

— Алака диййәним Гандымың тәзе тапан гузылары.

— Ви, кака, онуң бу ерде нәме дахылы бар?

— Дахылы шейле. Агзындан сүйдүң ысы гитмәндир велин, гечиң ,өң аягы ялы гөрен задың арасына гошулып йөрсүң. «Какам Гандыма нәхак гаршы чыкя, тәзе зады голдамалы» дийип, гүррүң яйрадып йөрен ким?

Гүлөлек мердемси жогап гайтарды:

— Догры дәлми эйсем? — Ол башга хич зат диймеди-де, өз отагына тарап гитди». (Шол ерде, 49 сах.).

Языжы айтмышлайын сынаг гечирилйән дөвүрде Черкез «хемме зада ырсарайяр». Хатда ол сынагың шовлы болуп чыкаймагындан ховатыр эдйәр. Аялы Черкез йүзленип: «Хайсыңызыңкы догры боланда нәме? Пейдалы зат болса боляр-да» диенде, Черкез оңа:

— «Вах, ичими якмасана! Онуң иши шовлы болайса...» (Шол ерде, 50 сах.) дийип, өз ховсаласыны йүзе чыкаряр. Яшулы чопан Боржак ага Черкезиң сынага гаршы чыкышының себәбини дүшүндирип, шейле диййәр:

— «Хай, Хеллев, хай, Хеллев. Бу ерде дүшүнмез ялы зат ёк. Бу гүн болмаса, эртир оңуна болар өйдүп горкяндыр». (Шол ерде, 52 сах.).

Бу фактлар Черкези сынагың шовлы болмагыны ислемейән адам эдип гөркезйәр. Бу ягдай Черкезиң ак йүрекли, умумы ишиң бәхбиди үчин гөрешйән адамдыгына ынамсызлык дөредйәр.

Эмма эсериң соңунда, эхли меселе чөзүленден соң, языжы Черкези башга хили хәсиетлендирип шейле язяр:

«Черкез, догрудан-да, мүйнлүди. Ол сынаг башланалы бәри бу ише гаршы чыкыш эдип гелди. Ол бу сынаг ерли гоюнларың тохумының заяланмагына гетирер дийип хасап эдйәрди. Эмма сынагың соңкы йыл оңат

нетиже бермеги Черкези мазалы ойланмага, соңкы йыл-
ларда гечен ёлуны ызарламага мәжбур эдипди. Көп
ойланандан соң, ялңышыны боюн алмакдан говусы ёк-
дур диен нетижә гелипди. Шейле хем этди». (Шол ер-
де, 156—157 сах.).

Бу ерде болса Черкез ене-де умумы ишиң бәхбидин
ни арап, өзүниң түйс ынанчларында ялңышан адам бо-
луп гөрүнйәр.

Гөрнүши ялы, Черкезиң образының логикасы гү-
мүртик. Онда бири-бирине гаршы гелйән пурсатлар аз
дәл. Мунуң ҳем асыл себәби, бизиң пикиримизче, об-
разда психологик анализиң кемтерлиги. Языҗы гахры-
маның ички сырларыны инчеден ызарламансоң, онун
херекетлериниң мотивлери окыҗа чундан айдың бол-
ман галяр. Шейле болансоң, эсериң соңунда Черкезиң
бирбада бүтинлей тәзе бир адама өврүлип отурыбер-
ши-де ынандырыҗы дәл. Эсериң довамында Черкез ба-
рып ятан отрицатель тип Патды билен дес-дең гадам
уряр. Онуң билен ругсат берилмейән вагты иң бир гөз-
чыкгынч формада кейиклери авлаяр. Патды билен
пьянчылык эдйәр, колхозың машынының авария бол-
магына себәп боляр. Патдының эдйән канунсыз ишле-
рине мечев берйәр. Ерсиз-ере хеммеден ырсарайяр. Га-
раз, онуң гылык-хәсиетиниң мениңки болсун диер ялы
тарапы гөрүнмейәр. Черкез билен Патдының херекет-
лерини язгарып, Боржак ага олара шейле диййәр:

— «Икиңизем везипели, хатлы-соватлы адам. Иле
акыл бермегиң дерегине, гайтам өзүңиз када-кануны
бозяңыз. Сиз ялы дүшүнжели адамларың дердинден
гумуң кейиги, хатда товшаны-да азалды. Гумуң сазак-
дыр сөзенини парчалап йөренлерем ёк дәл. Ери, бу нә-
ме болдугы? Халкың байлыгына каст этмек дәлми? Те-
бигаты сиз горамасаңыз, биз горамасак, эйсем ким го-
расын? Үстесине-де бигүнә огланың үстүне херрелйә-
низ. Нәме, ол сизиң хакына тутан гулуңызмы? Ол хат
эдйәр, өз акылындакы адам сизиң бу болшуңызы оңла-
маз». (Шол ерде, 30 сах.).

Ав авлап йөрен махалларындакы Черкездир Пат-
дының болушларыны хәсиетлендирип, языҗының өзи-
-де шейле диййәр: «Бетнебислик оларың «рухуны» гө-
терйәрди». (Шол ерде, 32 сах.).

Ынха, шейле отрицатель гылык-хәсиетлери өзүнде
жемлән Черкез гечирилйән сынаг говы нетиже берен

дессине өз-өзүнден иң бир парасатлы адама өврүлйәр
дуруберйәр. Оң ичен сувы айры гитмән йөрен Патды-
дан бада-бат йүз өвүрйәр. Черкез гахар билен Патда
йүзленип, шейле диййәр:

— «Сениң гүнән өз пикириң ёклугы. Кимиң гуллу-
гы ёкаррак болса, шоңа яранжаңлык эдип, өз бет ние-
тиңи амала ашырҗак болмагың. Арман, мен сени гич
танапдырын.

...Сен, Патды, халымсырама-да, ят-тур, говуҗа пи-
кир эт. Ким-де болса, бир адама даянып, везипәңде
сакланҗак болуп йөрме-де, өз зәхметиңе даян. Пәк
зәхмет, арасса выждан хемме кеселиң дерманыдыр.
Мениң-ә маслахатым өз выжданың билен бир гепешип
гөр». (Шол ерде, 158 сах.).

Бу ерде Черкез өзүни Патдыны «гич танан» адам
эдип гөркезйәр. Аслыетинде вели Патдыны өз тарапы-
на мәжбур эдип чекен Черкезиң өзи. Патдының канун-
сыз ишлерине бат берйәнем Черкезиң өзи. Патды Чер-
кез билен ава гитмек үчин, Чарваның машыныны алып
гачяр. Черкез районың баш зоотехниги, яшулы адамам
болса, Патдының бейле херекетини язгарман, гайтам
оны макуллаяр. Бу ягдай повестде шейле гөркезилйәр:

— «Болса-да, Патды, мениң-ә сага гөвнүм етди. Аг-
шам Чарваның эминден гелдиң.

Келлесине хумар уран Патды дөшүне какып өвүн-
ди:

— Мен мендирин. Энтек ожагазың гөзи нәме гөр-
йәр. Дагыдувара маңа геп гайтармаз ялы эдерин. Эр-
тириң өзүнде гүмүни чекерин.

Черкез оңа мечев берди:

— О тетеллиниң этмелиси-де шодур. Мен ава гит-
жек дәл дийип жикжерен болшуны гөрсене. Ким бо-
лупмыш ол ферма мүдири билен агзыны деңәрче».
(Шол ерде, 33 сах.).

Иң бетери-де Черкез Патдыны шейле канунсыз иш-
лере рухландыряр. Бу бабатда оңа арка дуржакдыгы-
ны яңзыдып, шейле диййәр:

— «Молодец, Патды! — Черкез онуң аркасына как-
ды.

— «Йүз гүн мая болынчаң, екеже гүн нер болгун»
дийипдирлер. Ишлән гүнүң өз диениңи этдирмек герек.
Онсоңам «Дагдан аркасы боланың, дашдан йүреги бо-
лар» дийлип, нәхак айдылан дәлдир. Аркаңда мен бар-

кам сен хич задың аладасыны этмегин». (Шол ерде 34 сах.).

Шейле болансоң, эсериң соңунда Черкезиң «ак гу ша» өврүлиши, Патдыдан нәгиле болшы, иң белен ахлак сыпатлары барада оңа өвүт-үндев эдиши ясам болуп гөрүнйәр. Шейле-де, Черкездәки әхли отрица тель гылык-хәсиетлериң болмагына шол гечирилйә сынаг себәп болуп дуран ялы дуюляр. Сынагың нети жеси белли болан дессине-де Черкездәки отрицател гылык-хәсиетлер эл билен айрылан ялы ёгаляр.

Эсердәки Патдының образына хасам писинди отурмаяр. Ол түйс көне гүзерден чекилен отрицател тип. Онда ёк айып ёк. Ол барыпятан «гара гарга» Эсерде онуң ёкары билимлидиги яңзыдылса-да, ол сә хелче-де медениетиң гәдигинден гаран адама чалы этмейәр. Мессепсизем, ойнатгам, принципсизем, яран жаңам, выждансызам, бет ниетлем, адамлара шылта атянам, «мыш-мыш» яйрадянам, өвүнжеңем, өз везипе сиңе байрынянам, гөдегем, машын алып гачянам, га даган эдилен вагты ав авлаянам, сөйүшйәнлериң ара сына дүшйәнем, гара небсиниң, гара бокурдагының еси рем Патды. Авторың өзем, эсердәки бейлеки персонаж ларам Патдыны хәсиетлендиренлеринде гара эпитетле ри гайгырмаярлар. Патды ферма мүдири. Онуң бу угурдакы болшуны хәсиетлендирип, эсериң гахрыманы Хеллев шейле диййәр:

— «Бәриңи бак, сакгалдаш, неме... Сенем-айт, шоңа геп дүшүндиржек болаң. Сөзуңи заялаяң. Оңа иш ге рек дәл, гүни гечсе боля. Бу ерик сүрә-де айланып гөр меди, гүне чишип ятды. Мениң-ә шутуки фермамыздан гөвнүм сув иченок...». (Шол ерде, 26 сах.).

Гечен йыл гышда гоюн сүрүлери от-иймсиз чыкгын сыз кынчылыклара учрапдыр. Бу йылам сүрүлерин янына от чекмек хакда башгалар алада этсе-де, оны ыза тесдирйән, бу угурда биагырлык эдйән Патды. Эсерден шу ягдайлары сынланыңдан соң, отуз-кырк мүң гоюнлы колхозың ферма мүдирлигини Патда ыпа нып йөрүшлери-де бөврүни диңледйәр.

Повестде положител хем отрицатель гахрыманла рың бири-бирине чүрт-кесик гаршы эдилип суратлан дырылышының башга бир пурсатыны хем беллемезлик мүмкин дәл. Колхоз башлыгы Червен ага положител тип, Гандым билен отрицатель тип Патдының давасы-

ны диңлән отырка олары сынлап, өз янындан шейле нетижә гелйәр:

...Ынха, Гандымы алып гөрели. Ол жемгыетчилик бәхбидини өз шахсы бәхбидинден илери тутуп, нәче эзъет берилсе-де, башлан ишинден эл чекенок, дишдырнак болуп, малларың тохумыны говуландыржак болуп йөр. Середип отурсаң, ол өзүниң медениетлилиги, халалхонлыгы, сап йүреклилиги... билен-де тапавут ланяр. Патды велин өзүниң медениетлилиги жәхетден де, аң-дүшүнжеси жәхетден-де, ахлагы жәхетден-де хас песде дуряр. Гөр оны, өзи гүнәкәрем вели, хайырлык эдип, Гандымың үстүне нагарасыны дөвйәр. Өзи огры ве ли, огрыны тутуң дийип гыгыряр...» (Шол ерде,67 сах.).

Эйсем болса гылык-хәсиетлери бири-бирине гапма гаршы гахрыманларың дашкы кешплери нәхиликә?! Бу бабатда-да отрицатель гахрыманыңкы оңуна дәл. Оңа гезек геленде тебигатам гысыклык эдипдир. Эмма положител гахрыман вели бу меселеде-де хич затдан налар ялы дәл. Бу бабатда-да онуңкы гетирипдир. Повестде оларың дашкы кешплери шейле суратландырыляр:

«...Кәбир адамлар маңлай сачы дүшмеклик гаррылыкдандыр диййәрлер вели, буларыңкы терсинеди. Гандымың яшы эллә голай болса-да, гүр сачы тутуш маңлайыны тутуп дурды. Патды оның ярпы яшыны яшан болса-да, маңлайы ардылан кәшир ялы, йылдырап дурды. Өзем шол түйсүз-гылсыз золак сүйр депесине ченли узалып ятырды. Патдының бурны мисли үч бөлекден ыбарат ялыды. Сеңриги чөкетди, гап-били түңңүди, ужы жайтыды. Гандымың бурны велин гашындан башланып дуп-дуз болуп дурды. Йөне ужы бирнеме мащыкды. Патдының эгри гашлары чалажа чызмык атярды. Гандымың гүр гара гашлары бир-бириниң довамы ялы болуп дурды. Гандымың эңеги човлурак болансоң, онуң агзы кичижик ялы гөрүнйәрди. Эмма Патдының яп-ясы эңеги күти додаклы агзыны хас улы гәркезйәрди...». (Шол ерде, 66 сах.).

Гөриүши ялы, отрицатель тип Патдының дат гүнүне. Онда мениңки болсун диер ялы зат ёк. Эмма отрицатель гахрыманың эрбетлигини гөркезмегиң бу ёлы чепер дөредижилик үчин аматлы усул дәл. Гахрыманың кешби чекиленде диңе бир реңке аграм салмаклык, оны көптараплы, чылшырымлы суратландырмак-

дан гача дурмаклык схема алып баряр. Образың чеперчилик дережесини песелдйәр.

Бу повестде гахрыманлар махал-махал авторың эрки билен сюжетиң талапларына гөрә херекет этдирилйәр. Бу ягдай хем кәбир отрицатель типли образларың хәсиетлериниң биртараплы болуп чыкмагына себәп болупдыр.

Бизиң айры-айры эсерлеримизде языжының эсасы үнсүниң диңе арасса өнүмчилик, хожалык проблемаларыны, меселелерини суратландырмага гөнүкдирилен пурсатлары болды. Шейле эсерлерде гахрыманларың рухы дүнйәси, эмоциясы, гылык-хәсиетлери икинжи плана гечирилди я-да бүтинлей унудылды. Шейле ягдай кәри боюнча агроном языжы Базар Өвезовың дередижилигиниң илкирәк дөвүрлеринде язан очерклеринде хас хем өзүни гүйчли дуйдурды. Ол очерклерде говачаны өсдүрип етишдирмегиң ёллары, оба хожалык ишлери бичак анык хем жикме-жик суратландырылды. Эмма олар гахрыманың социал кешбини, өзболушлы гылык-хәсиетини ачып гөркезмегиң йити серишдесине өврүлип билмедилер.

Элимиздәки повестде-де махал-махал хожалык меселелери илкинжи плана гечйәр. Китабың аннотациясында повестиң гозгаян хем чөзйән проблемасы хакда шейле дүшүндириш берилйәр:

«Чары Маталовың «Алтын гүйз» атлы повестинде хем оба хожалыгының эсасы пудакларының бири болан доварчылыгы өсдүрмек, оларың тохумыны говуландырмак барада меселе гозгалып, бир йылың дәл-де, энчеме йылларың довамында синдирилен зехинлериң, чекилен жепаларың эчилйән ныгматы хакда гүррүң берилйәр». (Шол ерде, 2 сах.).

Гөрнүши ялы, бу аннотацияда повесть чепер эсер хөкмүнде дәл-де, малдарчылык ишлерине багышланан зат хөкмүнде дүшүндирилйәр. Элбетде, бейле дүшүндириш окыжыны канагатландырып билмез. Себәби чепер эсер хожалыгың я-да өнүмчилигиң ол я-да бейлеки меселесини чөзйән серишде дәл. Хожалыгың, өнүмчилигиң хер бир пудагының ылым тайдан ишленен агротехники я-да зоотехники када-канунлары, гөркезмелери бар. Чепер эдебият ол затлары йөрителәп өвренмейәр. Чепер эсерлерде олар өз-өзлүгиндәки затлар хөкмүнде дәл-де, диңе гахрыманың гылык-хәсиетини, рухы кешбини ачып гөркезмәге зерур болан ерлеринде гетирилйәр.

Шейле-де болса, бу повесть барада аннотацияда берилйән дүшүндириш хем азда-кәнде жаны ёк дәл. Эсериң айры-айры сахыпалары чөлдәки сүрүлериң ягдайы хакда берилйән маглуматлара чалым эдйәр. Муна гөз етирмек үчин ашакдакы мысала середип гөрүң:

«Бу ягдай, үстесине-де колхоз ёлбашчыларының аладасы нетижесинде малларың гышладылжак ерлерине өз вагтында от-иймиң етерлик мукдарда элтилмеги гоюларың йитгисиз гышламагына көмек эдйәрди...

Овлак-гузы алмак дөври якынлашярды. Сынаг ёлы билен илкинжи йыл алнып, инди өвеч чыкан гоюнлар өз ичинден тутулан гочлар билен тохумландырылыпды. Инди сынаг гечирйәнлер сүйжи арзувлар билен тәзе йылың язына гарашярдылар. Бу сүйжи арзув хем олара гурбат берйәрди. Йөне гышың хысырдысы етикди. Гоюнлар ыгалсыз хем майылрак гүнлерде мейданың от-чөпи билен оңнут этсе-де, ери гар басан гүнлерде олара гошмача от-ийм бермели болярды. Гелжек язда болжак гузулар нәхили борка диен үнжи хем оларың йүрегине бүкгүлди салярды. Буларың үстесине-де хениз хем Черкез дагы сынаг эдйәнлериң гулагыны газамагы довам эдйәрдилер. Олар «Гой сынагы довам эдиберсинлер, бары бир хич бир зат чыкасы ёк, тәзе йыл алжак гузулары өңки йылдакыларча-да болмаз...» диен ялы гүррүнлерден эл чекенокдылар». (Шол ерде, 136—137 сах.).

Гөрнүши ялы, бу гүррүнлер хакыкы чепер суратландырмаларың каддына етип билмейәрлер. Догры, бу ерде умумы хәсиетде болса-да, адамларың пикир-дуйгулары хакда-да айдыляр. Эмма олар баш плана гечмән, хожалык ишлери хакдакы гүррүнлере гошмача бир зат хөкмүнде гетирилйәр.

Бу повестиң чеперчилик дережеси хакда гүррүң эдиленде ене-де бир ягдайы беллемек герек. Языжы махал-махал гахрыманларың херекетлеринден белли затлары дүшүндиржек болуп азара галяр. Мысал үчин, «Бетнебислик оларың рухуны гөтерйәрди», (32 сах.) «...Гара бокурдагының есири Патды...» (33 сах.) ялы языжының дүшүндиришлериниң асла зерурлыгы ёк. Мундан башга-да кәте окыжының билйән задыны ол

я-да бейлеки гахрыман гайталаяр. Эсериң соңларында положител гахрыман Гандым хакда Боржак ага шейле пикир эдйәр: «Бизем биз велин, Гандымы дийсене, үч-дөрт йыл бәри азар яманыны гөрйәр. Зор йигит экени. Хер хили кынчылык болса-да, нәче гаршылык гөркезилсе-де, шовсузлык болса-да, ниетинден дәнеок, башлан ишини ахырына етиржек болуп, сынаг үстүне сынаг гечирйәр. Башга бир салы говшак адам болса, бирейәм иши гойболсун эдерди, «ала-бөле маңа герекми» дийип, башыны алып гидерди. Эмма онуң ируу-гич бир зат чыкар дийип, шол эңип отурышы. Түйс полады сан адам» (шол ерде, 139 сах.).

Боржак аганың Гандым хакда диййән бу затлары окыжа тәзелик дәл. Олары окыжы Боржак ага билен дес-дең сынлады. Языжы эхли меселеде окыжыны гөз өңүнде тутмалы. Оңа өңден белли затлары тәзеден гайталамажак болмалы. Бу меселе барада ене-де бир оңайсыз ягдай гөзе илйәр. Языжы повестде положител гахрыман Гандымың гиңден ички дүнйәсини беян эдйәр. Элбетде, гахрыманың ички дүнйәсини гиңден суратландырмага сынанышык этмеклик говы зат. Бу реалистик прозаның түйс күйсейән зады. Эмма гахрыманың ички дүнйәси хөкмүнде языжының гөркезйән затларының эсли бөлегинде тәзелик гөзе илмейәр. Догры, биз олары языжы повестиң башга бир еринде гайталаяр диемзок. Оларда оригинал, гахрыманың рухы кешбини байлашдырян, хут гахрыманың өз бейнисиниң өңүми болан пикирлер кемтерлик эдйәр. Муңа азда-көнде гөз етирмек үчин повестден гетирилйән ашакдакы бөлежиге сын эдип гөрүң:

«Пессайжа селең шемал. Асуда хем дуры асман. Йылдыздан долы асман гүммези. Буларың хеммеси Гандымың пикир этмегине пәсгел беренок, терсине, онуң өз пикир юмагыны чөзлешмәге ярдам эдйәр. «Диңе социалистик дурмуш адамлара гиңишлик берйәр. Диңе социалистик гурлуш адамларың дередижилик зехинини өсдүрйәр, ылмы-техники прогресиң адамлара хызмат этмеги үчин, халк хожалыгының хем медениетиң гүллән өсмеги үчин эхли шертлери дередйәр. Ынха, өз республикамызы алып гөрелиң. Дәли Жейхун жылавланды. Түркмен халкының асырлар бойы арзувы амала ашды. Ата-баба тебсирән ятан уммасыз чөллер өзлешдирилйәр. Гарагумуң жүммүшинден небитдир газ

алыняр. Машын дурмуша чун орнашды. Озал йүзлерче адамының башармажак ишини инди бир адам ерине етирйәр.. (Шол ерде, 94 сах.).

Бу затлар өрән догры пикирлер. Эмма олары сәхелче агы-гараны сайгарян адам билйәр. Олар хеммә белли затлар. Булар ялы көре хаса болуп дуран гүррүнлер эсериң чеперчилигине дүйнли зат гошуп билмейәр, диңе онуң сахыпаларының галнамагына, мөчберинің улалмагына себәп боляр.

Яш языжы Атагелди Гараевиң «Сонланмадык айдым» атлы повестинде башга ягдайлары гөрйәрис. Бу повестде хем гахрыманларың херекетлери өңүмчилик меселелери билен баглы. Повестиң баш эстетик проблемасы-да хут өңүмчилик меселелерине, зәхмети гурамага гахрыманларың дүрлүче гарайышлары эсасында айдынлашяр. Эсерде адам иш, өңүмчилик үчин дәл-де, иш, өңүмчилик адам үчин диен меселе гозгаляр. Элбетде, биз яш языжының эсерини айратын бир нусга хөкмүнде өңе сүрмек мейлинден дашда. Онда авторың дөредижилик тежрибесиниң кемтерлигиниң өзүни дүйдурян халатлары-да, энтек чеперчилик тайдан чуңдан югрулып-ясалмадык меселелер-де гөзе илйәр. Эмма яш языжының өңүмчилик меселелерине языжылык нукдайназарындан догры чемелешйәндиги белленилмәге лайык. Автор өңүмчилик меселелерини диңе эстетик планда суратландырмага жан эдйәр. Повестиң эсасы идея өзени өңүмчилик меселелери билен баглы. Эмма яш языжы өңүмчилик ишлерини эсериң баш идеясыны, гахрыманларың рухы дүнйәлерини, хәсиетлерини ачып гөркезмәге зерур болан ерлеринде гөркезмәге жан эдйәр. Муңдан башга-да автор эсерде гетирилйән роваятлары, бир вагтлар болуп гечен вакалары, хатда гахрыманың гөрйән дүйшлерини-де шу матлаба табын эдйәр.

Автор гахрыманларының образларына-да көптараплы чемелешмәге жан эдйәр. Эсериң гахрыманы Заман. Ол аслыетинде эрбет адамларың хилинден дәл. Колхозың өңки башаржан бригадири пенсия чыкансоң, Заманы онуң ерине бригадир беллейәрлер. Замана башда көбир адамлар ынанмазлык эссе-де, ол бригаданың өңки хөрүнүн саклаяр, хатда өңкүденем көп пагта хасылыны алыр. Онуң ады газет сахыпаларында йыгы-йыгыдан гөрүлйәр, эфирде яңланяр. Эмма соңабака Заманың хәсиетиниң башга тарап-

лары хем өзүни гөркезип уграяр. Ол диңе көп пагта бермекден башга әхли зады унудяр. Ол бригадасының членлерини диңе иш үчин ярадылан адамлар дийип дүшүнйәр. Адамларың шахсы аладалары Заманың сәхелче-де первайына дәл. Бригаданың членлериниң ишден бейлеки ислег-арзувларыны Заманың диңләсем гелмейәр. Адамлара хемле атмак, горкузмак, ажысыны пүркмек ялы тәрлери уланмак билен, иши гурамак, өңкуденем көпрәк пагта табшырмак угрунда харс уряр. Соңабака Заман адамлара ынамыны бүтинлей бес эдйәр. Иш үчин аладаланян диңе өзүдир өйдйәр. Бейлеки адамларың әхлисине бетгүман боляр:

«...Бу адамлар дүе чөкерип, чембер ишйәрлер-ов. Сен олар үчин ит ялы йүвүрйән. Этегинде от бар ялы жансерек. Буларың болса первайына-да дәл. Бу Чарыны дагы бир гөр-ә. Хениз гүнортан болманка, трактораны ташлап гидишини. Онуң пикири беллиле. Аягымың ашагыны көвмек. Ар алмак, менден яңа ичиң янып дуран болса, ал якамдан, ур гулагыма. Гайтаргы берсем, адам болмадыгым. Йөне хасыла каст этме, бейтме. Бу намартлык боляр» («Совет эдебияты» журналы, № 5, 1978, 84 сах.).

Заман байры колхозчы Гуллы аганың гөвнүне дегйәр. Онуң сыгрының өлмегине себәп боляр. Нетижеде кәбир адамлар гөвүнлерине деглени, үчин Заманың бригадасыны ташлап гидйәрлер. Заманың адамлара бипервай, доңбагырлык билен чемелешиши хас габахат нетиҗелериң үстүнден алып баряр. Колхозчы Жерени икигатлыгына серетмезден, гаты ерден чукур газмага межбур эдип, онуң гөвресиндәки чагасының зыян тапмагына себәп боляр.

Заман тебигатың ынсандан бейлеки жандарларының-да сөенок. Муны автор эсериң бейлеки бир гахрыманы Чары билен Заманың айры-айры хайванлара болан гарайышларыны бири-бирлерине гапма-гаршы гоюп суратландырмак билен тәсирли йүзе чыкаряр. Культиваторчы Чарыда адамлары гуршап дуран тебигат гөзелликлерине, ондакы айры-айры хайванлара жанлы гызыкланма бар. Муны эсериң башында Чарының балык тутян шагаллара томаша эдйән пурсатларындакы болушлары, ички дуйгулары-да гүвә гечйәр. Эмма Заманың Чарының хайванлара бейле гарайышлары жуда гең болуп горүнйәр. Муңа гөз етирмек үчин, повестден

Чары билен Заманың шол пурсатдакы гүррүңлерине сын эдип гөрелиң:

— «Бәй, өмрүмде шагалың балык тутаныны гөрмәндим — дийип, Чары пышырдап, папагыны келлесине гейди. Ол тутушлыгына гөзе өврүлип, назарыны шагаллардан айранокды.

— Шоң үчин чагырдыңмы?

— Хава.

— Бидерек.

—Бидерек?! — Чары онуң йүзүне чиңгерилип серетди. — Дерекли зат нәме онда?

— Говача, пагта. Хава пагта!

— Муның-а ёк дийип билжек дәл. Йөне бу затларам гөрсең говы-да.

— Ягшам бир середере зат тапдың. Ики саны огры шагал — дийип, Заман ерде ятан кесеги алды-да, шагаллара тарап дазырдадып зыңды...

— Бәй, бу адамлар келечев-ай. Эдил дәли гечиң этини иен ялы. Ики саны огры шагал хов! Огры шагал! Оларың онусындан маңа бир гоза гыммат—дийип хүнүрдеди...» (Шол ерде, 77 сах.).

Башга бир ерде Чары трактороың өңүнде бирден дуйдансыз пейда болан чебшеклери өлдүрмежек болуп, бирнәче дүйп говачаның заяланмагына себәп боляр. Бу ягдай Заманың гахар-газабыны хас хем жошдуряр. «Сениң мүң харгулагыңдан бир дүйп говача гыммат маңа» дийип, Чарыны бүтинлей ишден ковжак боляр.

Эсерде Заманың образының логикасы сакланмаяр. Ёкарқы мысаллардан мәлим болшы ялы, эсериң довамында эдйән херекетлеринде Заман тебигат гөзелликлерини сызмаян, инче дуйгулардан махрум, сәхелче зада ырсарап дуран, гахаржаң адам болуп гөз өңүне гелйәр. Эмма Гызылгүле сөйги билдирип йөрен довүрлеринде вели Заман шахырана дуйгулы, бичак сыпайы, тебигат гөзелликлерини инчеден сызян адам болуп горүнйәр. Кәбир мысаллар:

«Гызылгүлүң велин душушыга гидеси гелйәрди. Чалтрак Заманы гөреси гелйәрди. Заман оңа гызыклы гүррүңлер айдып берерди. Магтымгулыдан, Сейдиден, Молланепесден гошгулар айдып берерди. Гызылгүлүң Заманың янында нәче отурса отурасы гелерди. Вагтың нәхили геченини билмезди». (Шол ерде, 94 сах.).

«...Заман узак гарашдырмады. — Гөз өңүне гетир.

Җейхуның кенары. Ол ашыкларың калбы ялы жошу
шаглап ятыр. Онуң буламак ялы меле сувы шокур бер
гайнаяр. Кичиҗик балыҗаклар гершини гүне ялд
радып, ёкары бөкйәрлер. Аңырда болса чөвре до
ялы болуп ада узалып ятыр. Онуң кәеринде өсүп от
ран селчең гамыш-галамлар гөрүнйәр. Аданың гыр
жыгында ики саны дурна аягыны сува чалажа дегри
дур. Гөз өңүне гелйәрми?» (Шол ерде, 95 сах.).

Булар Заманың сөзлери. Соңкы хереқетлеринде бо
са Заманың бейле дуйгуларындан нам-нышан ёк. Шей
леликде, бизиң гөз өңүмизде ики хили гылык-хәсиет
Заман пейда боляр.

Бизиң пикиримизче, повестде гозгалян проблемаң
битеви болуп чыкмагына ене-де бир ягдай оңайсыз тә
сир эдйәр. Эсерде Заманың габанҗаңлык дуйгуларың
суратландырмага өрән улы орун берилйәр. Махал
-махал габанҗаңлык эсериң эсасы меселеси ялы болу
бам дуюляр. Шейле болансоң, повестиң меркезинде ик
меселе дуран ялы болуп гөрүнйәр. Эмма бу ики месел
ниң бири-бирине етне болшы о диен берк дәл.

Догры, яш авторың гахрыманының габанҗаңлык
дуйгуларыны суратландырышына сөз диер ялы дәл. Бу
угурда ол гахрыманының рухы дүнйәсине инчеден ара
лашяр. Бичак габанҗаң адамың кешбини, ички дуйгу
ларыны гөз өңүнде ынандырыҗы жанландыряр. Заман
гелни Гызылгүли Чарыдан габаняр. Яшлыкдан Гызыл
гүли Замандан башга Чары-да сөйүпдир. Эмма бу ме
селеде Заман ондан рүстем чыкып, Гызылгүле өйленип
дир. Шейле-де болса, бетгүман Заман Гызылгүле ына
нып биленок. Ол кәте Гызылгүл барада габахат пикир
лери башдан гечирйәр, махал-махал оны габанҗаңлык
дуйгулары гысып-говруп баряр. Заман бу көре-көр
дуйгының эмри билен бичак йөнтем хереқетлер эдйәр.

Авторың бу месел чемелешишинде-де беллемоге
мынасып пурсатлар бар. Яш языҗы гахрыманының
аңындакы бу социал кесели язгармагың эбетейини тап
яр. Заман хер гезек габанҗаңлыгың эмри билен эдйән
ерсиз хереқетиниң эсассыздыгына гөз етиренде, өз
хереқетлерине бичак утаняр, улы рухы гүзаплары баш
дан гечирйәр, өз-өзүни йигренйәр: «Гызылгүл, нәхили
самсыкдыгымы бир билседиң. Йүзүме түйкүрип гидер
диң. Өзүни иң гарамаңлай адам хасаплардың. Мен шей
ле затлары пикир этмежек болярын. Башарамок. Ине

гөрерсиң, мен хөкман өз-өзүми еңерин». (Шол ерде, 86 сах.).

Гөрнүши ялы, бу ерде, биринҗиден-ә, гахрымандакы эрбет хәсиет язгарыляр. Оңа эстетики, этики тайдан баха берилйәр. Икинҗиден, гахрыманың аңында энтек адамчылык дуйгуларының хем йитип гитмәндиги әшгәр боляр. Бу болса гахрыманы отрицатель хәсиети иллюстрирлейән схема дәл-де, көптараплы жанлы адам эдип гөркезйәр.

Эмма эсерде Гызылгүлүң образының чөзгүди ынандырыҗы болуп чыкмандыр. Эсериң соңунда Гызылгүл Заманы ташлап гидйәр. Йөне повестдәки вакаларың довамында Гызылгүл шейле айгытлы хереқете тайярланок. Догры, ол Заманың габанҗаңлык эдйәндигини сызяр. Эмма онуң бу бабатдакы габахат хереқетлерини биленок. Ол хереқетлерини Заман Гызылгүлден гизлейәр. Айрылышын гитмеги айгыт этмезиниң өң янларында-да Гызылгүл Замана хормат эдйән, оны сылаян адам ялы болуп гөрүнйәр. Шейле болансоң, эсериң соңунда Гызылгүлүң эдйән гарашылмадык хереқети аркалы повести новеллистик хәсиетде соңлажак болмаклык ерине дүшмәндир.

Эсерде Чарының образы-да сөйги месселесинде долы айдыңлашып билмәндир. Чары Гызылгүли энтек бой гызка сөйүпдир. Өнде беллейшимиз ялы, Гызылгүл Заманы сайлап, оңа дурмуша чыкыпдыр. Эмма повестдәки вакалара серетсең, Чары хенизем Гызылгүле гарашып йөрен ялы болуп гөрүнйәр. Бу бабатда эсерде шейле дийилйәр: «Чары Гызылгүли сөйүпди. Хәзирем оны калбындан хич чыкарып биленокды. Ятса-турса, элмыдама Гызылгүл барада пикир эдйәрди. Гөвүн йүвүрдйәрди. Онуң эҗеси:

— Оглум, өйлен. Сениң дең-душларың бирки чаганың атасы болупдыр — дийип, Чарыны отурса-турса тирсеклейәрди. Чары велин ере середерди-де, дымар отурарды.

— Вах, жан гузым, яшың гечер, соң өйленмек хыллалла болар. Гаррыпдыр днерлер. Гызлар кейигиң шахына чыкар.

— Дийселер дийип гечсин. Мен өйленмен.

... Бу гүррүң хер гүнде диен ялы гайталанярды. Йөне олар Чара сәхелчежигем тәсир эденокды. Гайта Гызылгүл барадакы пикирлерини ел алдырярды. Оду-

ны өлчерйәрди. Ол хәзирем Гызылгүлдүр Заман б
рада пикир эдип гелйәрди». (Шол ерде, 90 сах.).

Мәлим болшы ялы, инди Гызылгүл Заманың аял
Эйсем Чары кишиниң аялы хакда нәме максады г
өңүнде тутярка?! Бу сорагың жогабы ол диен айды
дәл. Элбетде, бейле кәбир югрумы етмән галян пурса
лар авторың энтек тежрибесизлигинден. Мунуң ял
сәвликлер яш языжының гелжекде үнс бермели мес
лелери.

Тутушлыгына аланында, прозамызың чеперчили
гөзлеглери барҳа чуңлашяр. Шейле-де болса, бу угу
да эдилмели ишлер, эеленмели белентликлер аз дәл
Элбетде, ол белентликлери эелемеклик языжыларымы
зың гелжекки тагаллаларына баглы.

ЭДЕБИ ПРОЦЕС НАЗАРА АЛЫНСА...

Бейик пролетар языжысы А. М. Горький «Бизиң ки
тапларымызың эсасы темасы: тәзе адамы гураян со
циалистик зәхмет ве социалистик зәхмети гураян тәз
адамдыр» (М. Горький о литературе, Москва, 1955
стр. 818) дийип, энчеме гезек ныгтап белледи. Бу пи
кир бизиң дөврүмизде, ягны өсен социализм шертле
ринде-де өз әхмиетини долы саклаяр. Себәби бизи
дөврүмизиң эсасы манысы коммунизм гурлушыгы, хал
кың эшрети үчин чекилйән дөредижиликли зәхметде
ыбарат болуп дуряр. Дөвүрдешимизиң кешбини дөре
дижиликли зәхметден, коллективден үзңе гөз өңүне ге
тирмек кын. Адамының дурмуша эстетик гатнашыгы-да
озалы билен, онуң зәхмете болан гатнашыгында йүзе
чыкяр. Зәхмете, жемгыете болан гарайыш гахрыманың
адамчылык гымматыны, рухы ынанчларыны хас долы
ачып гөркезйәр. Бизиң жемгыетимизде адамың мерте
беси онуң зәхмети билен өлченйәр. Бейик языжының
ёкаркы сөзлеринде бизиң өңде барыжы эдебиятымы
зың эсасы гахрыманларының зәхмет процесинде гөзел
лешйән положител гахрыманлар болмалыдыгы-да ай
дың белленйәр. Элбетде, бу йөне бир када дәл. Ол би
зиң дурмушымызың, социалистик жемгыетиң тебига
тындан гелип чыкяр. Хер бир хакыкы эдебият, озалы
билен, өзүниң дөреден положител гахрыманлары билен
гүйчлүдир. Аныкы тарыхы дөврүң кешби, онуң өңде ба-

ыжы прогрессив тенденциялары. илкинжи нобатда по-
ложител гахрыманларың образларында жемленйәр. Со-
зет эдебиятының өсүш этапларына сер саланымызда-да
оларда положител гахрыманың эсасы орунда дурянды-
ыны гөрйәрис. Эдебият диңе бир хакыкаты суратлан-
дырман, эйсем ол дурмуш гөзеллигини-де суратлан-
дыряр. Эсерде дурмуш хакыкаты билен гөзеллик берк
утгашан махалында онуң эстетик—эмоционал тәсири
кас-да гүйчли боляр. Шонуң ялы дурмуш гөзеллиги-де
положител гахрыманларың образларында, положител
кадысаларда хас-да чуңдан өзүни гөркезйәр.

Бейле дийилдиги диңе положител гахрыманлары, по-
ложител хадысалары шекиллендирмели дийилдиги дәл.
Бизиң эдебиятымыз дурмуш гаршылыкларыны, отрица-
тель хадысалары батыргай суратландыряр. Хут бизиң
мәхрибан партиямыз кемчиликлери принципиал паш
этмегиң, олара барлышыксыз дарашмагың, фактлара
хем хадысалара объектив, ылмы тайдан баха бермегиң
ажайып нусгасыны гөркезйәр.

Шонуң ялы-да бизиң эдебиятымыз отрицатель ха-
дысалары, типлери суратландырян махалында-да дур-
мушы, өңе сүрүлйән положител идеяны тассыклаяр.

Бу меселеде эсасы зат биртараплылыга ёл бермез-
лик. Дурмуш хакыкаты бүтин чылшырымлылыгы би-
лен догручыл суратландырмагы газанмаклык. Эгер
дурмушдакы диңе положител хадысалары суратландыр-
мага йыкгын эдилсе-де, онуң терсине диңе отрицатель
хадысалары шекиллендирмәге аграм салынса-да, дур-
муш хакыкатының биртараплы болуп чыкмагы мүмкин-
дир. Өз вагтында бизиң партиямыз «конфликтсизлик
теориясыны-да», онуң терсине болан дурмуш хакыка-
тыны диңе гара реңклер билен шекиллендирмәге болан
мейиллери-де язгарды. Бу меселеде айратын үнс бер-
мели зат дурмушың ягты хем көлеге тарапларының гат-
нашыгыны догры кесгитлемеклиги, дурмушың эсасы
угурларыны, баш тенденцияларыны догры сайгарып
билмеклиги хем айдың шекиллендирмеклиги башар-
макдан ыбарат болуп дуряр.

Биртараплылыга ёл бермезлигиң иңңән улы әхмие-
тини белләп, К. Федин окыжыларың бирине язан хатын-
да шейле диййәр: «Ягты ве көлегели тарапларың өзара
гатнашыгының ёк еринде сунгат болуп билмез. Бу дү-
шүнжәни гөрәймәге хер кесем билйән ялы, йөне вели

сунгат эсеринде (эдил шонуң ялы тебигатың өзүнде-
ягтылык чешмесиз хич хили көлегәниң-де болуп бил
жекдигини ап-аңсат унудяр отурыберйәрлер».

Дурмушы догручыл суратландырмак диймеклик
бу овнук-ушак затлары такык шекиллендирмек би
чәкленмеклик диймеклик дәлдир. Бу, озалы билен,
зиң хакыкатымызың йүзүни гөркезип дуран эсасы,
гитлейжи, хас типики хадысалары суратландырмакл
диймекликдир.

Биз макаламызда шу гүнки прозамызда зәхмет
интеллигенцияның векиллериниң образлары шекилл
дирилйән эсерлерде дурмушың ягты хем көлеге тара
ларының гатнашыгыны, хакыкатымызың баш угурлар
ның нәгадар догручыл суратландырыляндыгыны
жермеги гөз өңүнде тутярыс.

Элбетде, дурмушың хайсы-да болса бир тарапына ча
даңаша йыкгын эдйән эсерлериңем тәсирли пурсатлар
ның аз болмазлыгы мүмкиндир. Эмма онуң ялы эсерле
де дурмуш акымының эсасы угурларының, хас хәсиет
тарапларының айдың дуюлмазлыгы, айры-айры фак
лардыр хадысаларың дурмушың умумы херекети бил
баглашян эришлериниң айыл-сайыл гөрүнмезлиги би
тараплылыга алып баряр. Бейле ягдай эсерде сура
ландырылян хакыкатың болмагына, онуң улы хакык
тың, дөврүң рухуны өзүнде жемлейән хакыкатың деңи
гөтерилмегине пәсгел берйәр. Шу жүмледен сөз ачы
бейик рус танкытчысы В. Г. Белинский шейле диййә
«Предметлере болан гарайшың биртараплылыгы эг
ол гарайыш чуңңурлыкдан хем өтгүрликден махру
болманда- да хемише галп нетижелере гетирйәр». (В.
Белинский. Собрание сочинений в трёх томах, т. 3. М
ОГИЗ, стр. 55).

Шейле биртараплылыгың интеллигенцияның векил
леринің образлары суратландырылян эсерлерде-
габат гелйән пурсатлары сейрек дәл.

Гүррүңимизиң акымының дүшнүкли болмагы үчи
бир ягдайы өңүнден ныгтамагы макул билйәрис. Айры
айры эсерлердәки биртараплылык хакда гүррүң эдилей
де, эйсем шейле типлер, шейле хадысалар дурмушд
ёкмы? диен сорагың йүзе чыкмагы мүмкиндир. Элбетде
шейле типлериңем, хадысаларыңам дурмушда габа
гелмеги мүмкин. Эмма эсерлериң көпүсинде шол би
белли-белли угурлара йыкгын эдилип дурулса, гүр

рүнсиз, биртараплылык эмеле гелйәр. Онуң ялы эсер-
лерин хайсы-да болса, бирини эдеби процесден үзүне,
айратынлыкда алсаң, ол кадалы ялам болуп гөрүнйәр.
Эмма оңа тутуш эдебиятың фондунда, ягны шо кысымлы
бейлеки эсерлери, ягны эдеби процеси назара алып
серетсең, биртараплылык дессине өзүни дуйдуряр.

ССКП МК-ның «Эдеби-чепер танкыт хакында» кабул
эден карарында «Танкыдың боржы хәзирки заман чепер-
чилик процесиниң хадысаларына, тенденцияларына ве
кануналайыклыкларына чуңңур анализ бермек...» дий-
лип белленилйәр. Гөрнүши ялы, бу ерде эдеби процеси
өвренмегиң зерурлыгы ныгталяр. Ёкарқы ягдайлары
назара аланында, эдеби танкытдан эдилйән бу талабың
әхмиетиниң нәхили улудыгына ене-де бир гезек гөз етир-
йәрсиң. Диймек, хер бир эсериң хакыкы гымматы, че-
перчилик әхмиети оңа тутуш процеси назара алып баха
берлен махалында айдың йүзе чыкяр. Шейле болансоң,
эдеби процеси диңе бир танкытчы дәл-де, эйсем языжы-
ныңам чуңңур билмеги дервайыс зерур. Себәби хер бир
языжы өз döреден тәзе эсерине бүтин эдебиятың, ягны
өң döредилен эсерлериң довамы хөкмүнде серетмелидир.
Мунуң үчин языжы дурмушың ол я-да бейлеки угры
боюнча өңден бар болан эсерлере, döредилен типлере,
өң шөхлеленишини тапан хадысалара, энтек суратлан-
дырылмагына гарашып дуран проблемалара якындан
белет болмалыдыр. Бейле талабың азабындан гача ду-
ран языжының тәзе эсеринде улы бир тәзелик ачып
билмезлиги-де, өң döредилен эсерлери, типлери гайтала-
магы-да, өңден довам эдип дуран схеманың ёдасына
дүшүп өтәгитмеги-де мүмкиндир. Бейле нәсазлыкларың
хайсы бири болса-да, эсериң түйс оригинал болуп чык-
магына оңайсыз тәсир эдйәр. Оригиналлык болса чепер
döредижилигиң түйс күйсейән сыпатларының бири. Хут
шунуң үчин хем бейик рус языжысы Л. Толстой: «Чепер
döредижиликде эсасы зат өзүңки болан тәзе бир зат
айтмакдыр» дийип беллейәр. Бу ерде танкытчының
эдеби процеси нәхили чуң билмелидиги өз-өзүнден ай-
дың болса герек. Эдеби процеси долы билмейән танкыт-
чы херноче тайярлыклы болса-да, чепер döredижилигиң
када-канунларыны чуң билсе-де, онуң эдеби процесден
үзүне йöредйән пикирлериниң биртараплы, хатда адалат-
сыз болмагы-да гаты әхтималдыр. Себәби оңа өң döре-
дилен образлары, өң айдылан пикирлери гайталаян

эсериңем бичак тәзе, шовлы болуп гөрүнмеги мүмкү
дир. Бу пикир макала-ха дәл, эдеби процесден үз
алып, ол я-да бейлеки эсере сын язян танкытча-да
гишлидир. Эдеби процесе долы белет болмадык а
мың язян сынының биртараплы болуп чыкмагы га
әхтималдыр. Асла шейле ягдайлар эдеби процесд
өркүз язылян сынларда аз габат гелмейәр.

Хожанепес Меләевиң «Тылла теңңелер» атлы повес
бейик рус танкытчысы В. Г. Белинскиниң сөзлери бил
айтсак, кәбир чуңңурлыкдан хем өтгүрликден махр
дәл. Языҗы эсериниң энчеме еринде дурмуш хадыса
рыңы, тебигат картиналарыны образлы, аныk-дуярлы
лы, жанлы суратландыряр. Шейле-де автор гахрыманл
рының кәбирлериниң айры-айры пурсатлардаky ру
халларыны, олардаky дашгынлыгы, гайтгынлыгы эм
ционал тәсирли шекиллендирмегиң эбетейини тапя
Эсериң гахрыманы Ожарың образының хем ерине дүш
пурсатлары бар. Языҗы онуң түйс сәхра адамсы
махсус болан садалыгыны, рухупәклигини, ахлак та
дан арассалыгыны эсериң бирнәче еринде ынандырыж
гөркезйәр. Повестде Ожарың харсыдүнйә иниси Сапал
онуң аялы Ҷөвхере болан гарайшының өзгерип баш
ламагыны тәсирли гөркезйән чепер деталларам габа
гелйәр:

«Олар өе геленлеринде кейплери базарда сөвдас
оңаныңкы дийишлери ялыды. Йөне диңе бир зада Ожа
рың кейпи бозулды. Олам Гөвхер Ожарың агшамк
ятан ёрган-дүшегини дашарда гүне серип гоюпды
Хава, диңе Ожарыңкыны: «О нәме үчин ала-бөле меңки
ни шейтдикә?» дийип, Ожар чай ичйәркә-де, кәте-кәт
оя батып отырды». («Совет эдебияты» журналы, №4
1978, 22—23 сах.).

Шейле пурсатлар гахрыманың дуйгуларыны тебигы
эдип гөркезйәр. Повестиң ёкарда белленеңлер ялы шов
лы тараплары ёк дәл. Эмма эсер дүйпли кемчиликлер
ден халас дәл. Озалы билен, повесть биртараплылык
дан көсенйәр. Онда дурмушың ягты хем көлеге тарап
ларының гатнашыгы кадалы дәл. Эсерде гара реңкле
ре аша аграм салыняр.

Эсериң баш гахрыманы Сапалы. Ол Ылымлар ака
демиясының Дил эдебият институтының аспиранты
Сапалы революция дөврүнде юрдуны ташлап гачып
гиден Мухаммет пириң чөлде гызыллы күйзеси бармыш

диён хабары эшидйәр. Шол күйзәни агтарып тапып, эле
салмак үчин ол дүели чөле уграйр. Эсердәки эсасы гар
шылык шу меселе билен баглы. Языҗы шу гаршылы
гың юмагыны чөшлемек билен, өз гахрыманының хар
сыдүнйәлигини, ачгөзлүгини ачып гөркезмеги гөз өңүн
де тутяр.

Хер бир языҗының дурмушдан сайлап алян гаршы
лыгы, конфликти авторың калбыны эелән, оны бичак
толгундырян, ынҗалык бермейән типик конфликтлер,
типик гаршылыклар болмалы. Бу бабатдан сөз ачып,
В. Г. Белинский шейле диййәр; «Бир ерден окалан я-да
эшидилен ве хатда дегишли суратда дүшүнилен, эмма
хут өз йүрегиңизде гайнап жошмадык, өз шахсыетиңизе
югрулмадык идеяның өзи диңе бир шахырчылык иши
үчин дәл, хатда хер бир эдеби иш үчин-де баслыгып
ятан жансыз капиталдыр» (В. Белинский. Сайланан
эсерлер, Ашгабат, 1948, 17 сах.).

Шу жәхетден середенинде, шу гүнки гүнүң шәхерде
яшап йөрен интеллигенциясының векилиниң харсыдүн
йәлигини, ачгөзлүгини, хусусыетчилик психологиясыны
ачып гөркезмек үчин сайланып алнан гаршылык о диен
ерине дүшен гаршылык дәл. Шейле-де болса, бу меселе-
де чүрт-кесик бир зат диймегем кын. Бу ерде эсасы геп
гозгалян гаршылыгың чеперчилик тайдан догручыл
ишлениши, онуң логика лайык гелйән чөзгүди.

Эйсем болса Сапалы гызыллы күйзәни эле салмак
билен нәхили максатлары гөз өңүнде тутяр? Онуң бу
угурдаky ниетлери эсерде гиңден беян эдилйәр:

«Сапалы петде-петде пулларың үйшмегини гөз өңүне
гетирди. «Бу күйзедәкиниң эп-эслисини шәхере етмән-
кәм, беллиже ерде гөмүп гоярын... Ҷөвхер оны дуйма-
зам, билмезем. Соңра герек вагты аларын-да соварын
йөреринем, Ҷөвхериңем миннетини чекмен, ене бириниңем.
Өзүнем санаман сов. Шонда-да мунча гызыл мениң
өмрүме етжек. Машын, жай, олар хич. «ГАЗ-24-иң»
энтек дашының ягы айрылмадыгыны аларын. Йөне, ова-
данжа, ювашжа, догурмазак бир яшажык зенанам тап
малы бор. Пул герекми? Ме, эгин-эшик герекми? Крем-
плин, помбархат, ене нәме, ме! Кино-театра алып гит
дийип, башымы агыртмаса боляр. Ене нәме?..

Кандидатлык-ха хич, ол тайяр, йөне докторлык дис-
сертациясыны языпжык: «Ынха, гардаш, өзем пыланча
манат» дийжек, агзына берк адам тапмалы. Хова, маңа

бахасыны айтсын, башга зады билен иши болмасын. Инеме соң ачары дүйпсүз гуя гачан гулп ялы, агзы берк болсун. Гөзлесем, онам тапарын...» («Совет эдебияты» журналы, № 4, 1978, 3 сах.).

Бу сөзлери Сапалыны диңе бир харсыдүнйә дәл-дә галп, ахлак тайдан бозук, шөхратпараз адам эдип гөр кезйәр. Диңе бу-да дәл. Эжесине болан гарайышлары да-да Сапалы ынсанчылык дуйгуларындан махрум ада болуп гөрүнйәр. Эжесиниң өлүми оңа сәхелче-де тәси этмейәр. Гайтам эдил эжеси өлүп ятан пурсатлард эжеси хакда дәл-де, ондан галан затлары эле салмак баямак хакда ойланяр. Сапалы чөлде чопан болуп йөре агасы Ожарың дүрли ёллар билен элиндәки-ужундакы ны аляр.

Сапалының кәбир пикир-дуйгулары болса шу гүнк адамларың пикир-дуйгуларына чалым этмейәр. Ол гады мы дөврүң адамларының пәхим-пайхасына эсасланы пикир өвүрйәр: «... Мухаммет пириң хазынасының оңун де тапылмажак зат, алынмажак гала болмаз. Хатд дүнйәниң ярыны эелән Искендер Зулкарнайың кака сам... «Усти гызыллы эшегиңем алмажак галасы болмаз» диенмиш. Мен-э энтек усти гызылдан долы адам. Башк маңа ене нәме герек? Хава, бу гызылларың көмеги билен мениң адым йитип гитмели дәл. Өлемден соңам адымы йөретмели. «Сапалы Балканов адындакы ылмы-барла институты» диен ады галдырмалы. Ылмы ишлеринде ө адының янында менем фамилиямы гошмага разы бол сам, бу гөрүнйән алымжыкларың депеси гөге етмели» (Шол ерде, 3—4 сах.).

Сапалының аялы Жөвхериң харсыдүнйәлиги, ачгөз лүги, хусусыетчилик дуйгулары Сапалыныңкыданам бәшбетер. Асла Сапалыны эжесиниң, агасының затла рыны дүрли пиримлер билен эле салмага хыжувландыр ян хем Жөвхер. Гызыллы күйзе хакдакы гүррүци эши денде-де Жөвхериң бутинлей дили тутуляр. Жөвхер бу меселеде Сапала жаныгып, шейле маслахат берйәр: «... Хер эдип, хесип эдип шо хумы эле салжак болмалы. Он соң бизиң нәхили яшажагымызы гөз өңүне гетирйәнми сен? Уфф... Бир күйзе... Шо ядыма дүшенде, отлы көй нек геен ялы, йүрегим ховлаберйәр — Жөвхер гыжы нып, ашакы додагыны дишледи. — Онсоң кандидат бол саңам, доктор болсаңам өйүң кешигинден сен аркайын сың. Адам пулы тапян дәлдир. Пул пулы тапяндыр.

Пулуң болса абрайлам сенсиң, акыллам. Пулуң ёкмы, сен хич ким. Арслан Агаевич, ене бири дийип йөрме-де, улы-улы шәхерлере гидип, диен сөзи гызыла гапланян адамлардан өзүңе ховандар тутун. Ине, онсоң сен басым алымам борсуң, абрайлам. Москва ялы ерде бири арканда дурсун бакалы. Сен «гара» «ак» дийсең, бейлекилерем «ак» диер. Тотугуш ялы сениң агзыңдан чыканы гайталар йөрерлер». (Шол ерде, 42 сах.).

Гөрнүши ялы, эсердәки бу типлериң херекетлери, гылык-хәсиетлери, пикир-дуйгулары олары гуршап дуран социал среданың тебигатына, рухуна лайык дәл. Бизиң дурмушымызда бейле адамларың яйнап яшамагына, өзлериниң эгоистик, даражык максатларыны амала ашырмагына шертлер ёк. Элбетде, языҗы шу ягдайы ныгтамагы, шейле ёла дүшен адамларың кеч ыкбалларыны ызарламагы гөз өңүнде тутяр.

Эйсем бу типлериң гаршысында дурян сагдын гүйчлер нәмеден ыбарат?! Дурмушың хайсы кануналайык хадысалары буларың максатларының амала ашмагына бөвет боляр? Авторың бу бабатдакы чөзгүди вели бөвруңи диңледйәр. Сапалы чөлден гызыллы күйзәни тапяр. Инди чөлден ыза доланаймалы. Эмма хут шу ерде-де автор айтмышлайын «есер ерде гай тутяр». Бирден ак эркегиң гахары гелип, Сапалының үстүне чөкйәр. Иң соңунда-да Сапалы дүйәниң астында галяр. Элбетде, инди Сапалыныңам, Жөвхериңем ниетлериниң амала ашмажагы белли. Шейле-де болса, мунуң ялы чөзгүт бизи канагатландырмаяр. Догры, автор гахрыманың дили билен шейле ягдайың дурмушда болуп билжекдигини ныгтаяр. Эсерде «Дүе малы хич хачан, бир-э, арыны көйдүрйән дәлдир, бирем, ядындан чыкарян дәлдир» дийлип ил ичинде айдылян пикирлер гетирилйәр. Магтымгулының «Эркек кимин ар алышы герекдир» диен сөзлерине йүзленилйәр. Сапалам бир вагт ак эркеги урупдыр, онуң гөвнүне дегипдир. Өз гезегинде бизем шейле ягдайың дурмушда болуп билжекдигини инкәр эдип дурмаярыс. Эмма хемме халатларда дурмуш хакыкаты билен чепер хакыкатың икиси бир зат дәл. Чепер хакыкат умумылашдырылан, типлешдирилен, дурмушың кануналайык хадысаларыны өзүнде бирлешдирйән хакыкатдыр. Эмма гүррүниң эдйән повестимизиң чөзгүди болса төтәнлейин болан вака эсасланяр. Эйсем ак эркегиң бирден гахары гелмедик болса,

нәхили боларды?! Хер бир хакыкы сөз уссадының б
жы төтәнлейин вакалары ызарламак дәл-де, дурмуш
кануналайык хадысаларының үстүни ачмакдан ыба
болуп дуряр. Шейле-де хер бир чепер эсериң чөзг
ондакы гахрыманларың хәсиетлериниң, вакаларың е
шиниң гутулгысыз логикасындан гелип чыкмалы.

«Тылла теңңелер» повестинде ак эркегиң Сапа
ның үстүне чөкмеги билен баглы чөзгүди башга-да б
ягдай дөредипдир. Чөлде Мухаммет пириң гызы
күйзеси илки Ожара душяр. Эмма Ожар Мухаммет
риң гудратындан горкуп, күйзә эл дегрип билмей
Эркегиң ашагында ятан Сапалыда-да чыкгынсыз ягд
кем-кәс Мухаммет пириң гудратына ынам дөретж
боляр. Ол шейле пикир эдйәр: «Белки, агамың айд
лары догрудыр. Мениң ниетим Мухаммет пире аян б
луп, ол маңа гөз горкезйәрмикә? Үстүме чөкениң эр
дәл болмагы-да мүмкин, белки, пириң гудраты бил
йөрите кастыма чыкан бела-бетердир». Сапалы кел
сини ювашжадан галдырып серетди. Эркегиң эгри б
ны, ак көпүкли салпы додагы горүнди. «Белки-де, М
хаммет пириң рухы дәли эркегиң сыпатына гиренд
Эй, худай...» (Шол ерде, 29—30).

Сапалыныңам Мухаммет пириң «гудратына» ы
нып уграмагы эсериң идея тайдан сагдынлыгына ш
риклик эдип билмейәр.

«Тылла теңңелер» повестинде диңе баш гахрыма
лар дәл, эйсем онда херекет эдйән персонажларың
аглабасы эсердәки гара реңклери гоялтмага ярдам э
йәрлер. Шейле персонажларың бири институтың у
ылмы ишгәри, профессор Арслан Агаевич. Ол ахла
сыз, дүрли ёллар билен иш горйән адам. Арслан Ага
вич аялындан огрынча Гүлкамар атлы гелин бил
пынхан душушыклар гуряр. Гүлкамары канунсыз г
рели эдйәр. Ол барада повестде шейле дийилйәр: «Ар
лан Агаевич «Китапхана гүнүни» каналың боюнда
күмеде Гүлкамар билен гечирмәге эндик эдипди». (Ш
ерде, 32 сах.). Бу ерде Арслан Агаевичиң ахлаксызл
гындан башга-да, онуң зәхмет дүзгүн-тертибини-де
дек бозяндыгы горүнйәр. Элбетде, повестдәки Гүлк
марың кимдиги-де ёкаркы сөзлерден эййәм белли б
лан болса герек. Догры, Гүлкамар Ожар билен душ
шандан соң эдип йөрен ишлерини өзүниңем оңламая
дыгыны сыздыряр. Шейле-де болса, бу ягдай Гүлкам

рың зенан машгаласының мертебесине, пәклигине ши-
кест етирйән өңки чөкдер херекетлерини аклап бил-
мейәр.

Сапалы ресторанда студентлик ёлдашы Алёша Пет-
ров билен душушяр. Геп салгына гөрә Алёша-да «эт-
мишли» адам. Алёша Сапала йүзленип, шейле диййәр:
«Бажан-а профессор, шейле дәлми? Нәмүчин, шу ваг-
та ченли гораңок? **Сен мен ялы мораль тарапдан «бо-
зук» дәл ахыры»** (Шол ерде, 35 сах.).

Троллейбусда яшлара нәгилелик билдирйән пишек-
ли яшулы адамың-да, онуң нәгилелигиниң ерликсизди-
гини дуйдурян яш йигидиң-де эсерде диңе етмез тарап-
лары ныгаляр. Эйсем Селим сөвдагәр ким? Эсериң
бирнәче еринде «Селим сөвдагәр» дийлип ады агзаляр.
Онуң Ожарың дүесини сөвдалашмага мейил эдиши аз-
-кем белли болса-да, онуң кимдиги, нәме иш билен
мешгул болуп йөрен адамдыгы повестде айыл-сайыл
эдилмән галдырыляр.

Эсериң бирнәче еринде йүз угруна берлип гидилйән
айры-айры маглуматларам дурмушың көлеге тарапла-
рының үстүни етирйәр.

Сапалының аспирант болшы барада повестде шейле
дийилйәр: «Ики йыл Ылымлар академиясының Дил ве
эдебият институтында лаборант, соңам **Арслан Агаеви-
чиң голдавы билен аспирант болды»** (Шол ерде,
22 сах.).

Сапалының кандидатлык минимумларыны нәхили
табшырышы повестде шейле яңзыдыляр. Сапалы өзи
барада Арслан Агаевичиң аялының адамсына дийәй-
жек сөзлерини аңына етирйәр:

«Сапалының башына гитмегине сенем гүнәкәр. **Се-
ниң аркандан академия ише гирди, кандидатлык мини-
мумларыны аңсатжа табшырды,** инди ол өзүнден баш-
га адам бардыр өйденок». (Шол ерде, 39 сах.).

Ылымлар академиясының Дил ве эдебият институ-
тының иш гүни хакында повестде шейле дийилйәр: «Ир-
ден сагат 9-да «Ише гелдим» агшам 18-де хем «гит-
дим» дийип, китаба голуңы чекәймели. Аралыкда хем
«мен китапханада» дийип язсаң, сени гөзлежек адам
ёк. Шу када-канундан чыкмасаң, йүзүң үстүнде бур-
нуң бар дийжек болмаз. Үстесине-де дынч гүнлеринден
башга хепдеде бир гүн «китапхана» гүни дийип ругсат

берилйәр. Ине онсоң сенден бош адамы башга ерде гөзләп тапып болмаз». (Шол ерде, 32 сах.).

Гурлушыкчылар барада Җөвхер шейле диййәр: «...Ол гурлушыкдакы танышларына чынлакай дий. Ине бөкдемесинлер. Олар үчин гурлушык материалларыны бир манада сатып билселерем өзлерине пейда. **Барыбир «Дөвүлди, енжилди»** дийип акт язярмышлар». (Шол ерде, 42 сах.).

Чепер эсерде айры-айры дурмуш деталларының хе типик хәсиете эе боляндыгыны языжы унутмалы дәл дир. Эсерде йүз угруна айдылып гечилйән ёкаркылар ялы таңкыды деталларың аша көплүги дурмуш хакы катыны хасам биртараплы эдип гөркезйәр. Олар дур мушың ягты тарапларыны, онуң өсүшиниң эсасы тен денцияларыны басмарлаяр. Бейик рус таңкытчысы В. Г. Белинский языжы «адамлары жемгыетиң членле ри хөкмүнде суратландырянлыгы үчин, адамлары су ратландырян вагтында жемгыети-де суратландыряр» (В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т. IX Изд. АН СССР, М., 1955, стр. 351) дийип беллейәр. Жемгыетиң кешбиниң догры гөркезилмеги үчин, дурмушың ягты хем көлегели тарапларың өзара гатнашыгының доручыл гөркезилмеги бичак зерурдыр. Белли эдебият таңкытчысы Юрий Барабаш шу жүмледен сөз ачып шейле диййәр: «Дурмушдакы ягты ве көлегели тарапларың өзара гатнашыгыны гөрмеги хем оңа акыл етирмеги башармаклык — хакыкы зехиниң илкинжи аламатларының бири хем-де сунгатда хакыкылыгың хөкманы шертидир» (Юрий Барабаш. О народности. Советский писатель, М., 1970, стр. 158.).

Биз өңде Ожарың образының кәбир шовлы тарапларының бардыгыны белледик. Эмма, бизиң пикиримизче, энтегем онуң образының югрумыны етирмели. Себәби ол эсерде еке-тәк положител гахрыман. Хәзирки дуркунда ол бичак йөнтем. Сапалының эркине гөра агып-дөнүп йөрен адам. Муны языжының өзем беллейәр:

«Гечен отуз йылың илкинжи ярымында Ожар пәлван гүйчлүди. Икинжи ярымында хем Сапалы. Нәме үчин? Агасындан билими көп боланы үчинми? Сапалы оны нәме эдейин дийсе эдип билйәр. Шәхере гетирди. Малларыны элинден алды. Эмма Ожар нәме үчин онуң полотенцесини кирлетмекден чекинип, дерини еңине чалып отыр.

Бейле хәсиет, бейле кичилик дине бирине бакна боланда болмаярмы?» («Совет эдебияты» журналы, № 4, 1978, 20 сах.).

Языжы бирвагткы пәлван Ожарың галплыга, харсыдүнйәлиге югрулан иниси Сапалының янында нәме үчин эжиздигиниң себәплерини ачып гөркезмейәр. Ожарың образында логики ызыгидерлилик хем сакланмаяр. Учурсыз йыгра, юваш Ожар бейле хәсиетлериниң терсине Арслан Агаевичиң гаршысына херекет эдйән пурсатларында бичак батыр адам болуп гөрүнйәр.

Догры, шейле середәймәге чопан таягыны ташлап, шәхере гелен Ожарың өвренишен сәхрасыны күйсейши, инисиниң тутумына болан нәгилелиги дуюлманам дуранок. Эмма оларың гөркезилиши йүзлей. Автор Ожарың рухы дүнйәсине ичгин аралашмаяр. Онуң пикир-дуйгуларының акымыны ызарламаяр. Шоңа гөрә-де инисиниң өйүни ташлап, Ожарың тәзеден чөле гидиши-де төтәнлейин ялы болуп гөрүнйәр. Гүлкамары алып чөле гелсең, Ожар сахнадан дүшүп галяр.

Мәлим болшы ялы, хер бир чепер образың объектив хем субъектив тараплары боляр. Чепер образдакы шу ики тарап сазлашыклы утгашан махалында ол авторың макуллаян, гөрешйән идеалыны ачып гөркезмегиң йити ярагына өврүлйәр. Чепер образ аркалы языжы дурмушдакы сагдын мейиллери, гөзел затлары тассыклаяр, бетгелшик хадысалары язгаряр. Чепер образың субъектив тарапы авторың суратландырян хадысасына болан өз гарайшыдыр. Эгер Ожарың сынлаян, гөз етирйән бетгелшик хадысаларына болан нәгилелигиниң ызыгидер өсүши, хут шол нәгилелигиң нетиҗеси хөкмүнде онуң шәхери ташлап гидиши хас ныгталып гөркезилен болсады, эсерде авторың позициясы хас беркәрди.

Абдылла Мырадовың «Бир тылла йүзүкдим...» атлы повестинде-де отрицатель типлер, отрицатель хадысалар эсли бар. Эмма бу ерде авторың позициясы хас гүйчли дуюляр. Повестдәки вакалар шертли образ-йүзүгиң берйән гүррүнлери аркалы яйбаңланяр. Эсериң көп еринде йүзүк авторың гахрыманлара, вакалара болан гарайшыны аңлатмагың серишдеси болуп чыкыш эдйәр. Йүзүк шертли образ болса-да, онуң үсти билен авторың вакалара гарайшы, дурмушдакы белент, сагдын мейиллери макуллайшы, пес, бетгелшик, ынсан мертебесини харлаян затлары язгарышы бирхили тебигы болуп гө-

рүнйәр. Айры-айры халатларда символик образ—йүз ынсан мертебесиниң белентлигини горайҗы хөкмүн чыкыш эдйәр. Йүзүгиң эеси Шады Аманович. Ол ая гызларың гөзүни-башыны айламага бичак өкде, барыя тан мекир адам. Ол бир батыл йигидиң Айна атл ченсиз овадан гелниниң дашына төр гуруп башлая Хут шу пурсатлардан башлап, биз эсерде бири-бирин гапма-гаршы ики хили дуйгының, толгунмаларың шая ды болярыс. Айнаның өзүне кем-кемден ыснышып бар шы, кәбир умытлар дөредиши Шады Амановичи чәксиз бегендирсе, бу ягдай символик образ — йүзүги ченсиз гынандыряр. Шады Амановичиң безенип-бесленип, Айн налара гитҗек болан пурсатларындакы символик об раз — йүзүгиң башдан гечирйән дуйгулары повестде шейле суратландырыляр:

«Мен ынсан бармагына дәл-де, ода гейдирилен ялы дым. Бу гүнки душушыгың нетиҗеси барада ховсала дүшүп, хут эрәп-акып барярдым. Ынанайың, ынсанлар, мендәки өңки билесигелиҗилик инди ём-ёк болупды. Мен инди шу гүнки мыхманчылыга бармазлык үчин хер гүне разыдым. Мени огурлап алсынлар, Шадыны уруп, зорлап алсынлар, төтәнден гачып галайын, эрәп, алтынлыкдан мисе өврүлеййин, йөне шу бадыхова пыя даның бир батыл йигидиң гөвүн көшгүне талаң салып гайданыны гермесем боляр. Бу бир хөкмүрованша, бир пукара машгала талаң салмага баряр. Бу бардыгы ол машгаланы дерби-дагын эдип ташлар. Бир пукара ба тыл йигидиң гапдалында Айна икисиниң сүйҗи-сүйҗи гүрлешип отурышыны, бири-бирине мәхир билен бакы шышыны мен нәхили гөрүп отурып билерин, ынсанлар» («Совет эдебияты» журналы, № 6, 1978, 54 сах.).

Шады Амановичиң пис максады угрундакы хер бир шовсузлыгы, Айнаның өз пәклигини, зенан мертебесини горамаклыга гөнүкдирилен хер бир херекети символик образ — алтын йүзүги чәксиз бегендирйәр. Шейлелик де, повестде белент хем пес дуйгуларың арасында дуйдансыз йити гөреш гидйәр. Шол гөреш окыҗыны гуршап аляр. Белент дуйгуларың улы имриндириҗи гүйҗи окыҗа эмоционал, эстетик тайдан йити тәсир эдйәр. Бири-бирине гапма-гаршы ики дуйгының бир эпизоды шейле гөркезилйәр:

«Хәли-шинди шол бир зады янтгылап гайталап дуран ялы велин, багышлаң, ынсанлар, мени. Шол пурсат-

да Шады икимизиң болшумыз, кейпимиз, ой-пикиримиз эдил магазинлердәки автомат терезилер ялыды. Сиз билйәнсиңиз, ол терезилериң сатыҗы тарапындакы пейкамы бир тарапа гышаряндыр велин, сиз тарапдакы пейкамы хем онуң терсине гышаряндыр. Ана, эдил шонуң ялы. Мениң ой-пикирим бир тарапа гышаряр велин, Шадыныңкы хем онуң терсине гышаряр. Мен Айнаның өз сөйгүсине вепалы болуп галандыгына йүрегим билен бегенйән. Шадының болса бу гүррүң багрына чиш болуп санҗыляр. Мен Гурбана середип «вах, не гөзел йигит, не гөзел гелни бар, арман, оңа гуванмага, сынламага гара гөзи ёк» дийип ахмыр эдйәрин. Шады болса «вах, отуран бир көр, оңа нәхили гелин боланда нәме, нәме үчин шейле овадан гелин шу көре несип этдикә» дийип ахмыр эдйәр». (Шол ерде, 56 сах.).

Дийсең шахырана дилде язылан повестде символик образ — алтын йүзүк отрицатель типлериң габахат ички дүнйәсиниң дашына чөврүп гөркезмекде, оларың хакыкы ынсан мертебесине гелишмейән пис ишлерини инчеден ызарламакда улы чеперчилик, идея-эстетик хызматы ерине етирйәр.

Алтын йүзүк гыммат баха метал. Ол хеммелере герек. Онуң имриндириҗи гүйҗүниң өңүнде дуруп билйәнлерем, онуң гүйҗүнден асгын гелйәнлерем бар. Шейле болансоң, повестде кәбир халатларда алтын йүзүк айры-айры адамларың ынсанчылык мертебесиниң белентлигини я-да песлигини кесгитлейән чепер деталь хөкмүнде-де чыкыш эдйәр. Эгер Халтәч ялылар алтын йүзүгиң гөз гамашдырыҗы гүйҗүниң өңүнде дуруп билмән, пагыш-пара эрәп, оны өз ынсанчылык мертебелеринден белент тутян болсалар, алтын йүзүк Айна ялыларың адамчылык мертебесиниң янында хич задың алнындан дәл. Ол Айна ялыларың ынсанчылык мертебеси, ахлак пәклиги билен далаш этжек, оңа бадак атҗак боланда, аяк астына дүшүп галыберйәр.

Символик образ — алтын йүзүгиң образында өсүшем бар. Ол илки Шады Амановичиң айры-айры халатлардакы «үстүнликлерини» гөрүп, зенан машгалалара болан ынамыны говшадяр. Өзүниң бу дуйгусы билен ол шейле диййәр:

«Мен гамландым. Дүшүнин, ынсанлар, Айна ялы

гелиңиз бармагына гечжегим үчин дәл-де, азгын хожайышымың бет пыгылларының амала ашмагы үчин өзиңиз хызмат этмели боляндыгыма гамландым. Догрымы айтсам, аял машгалалардан бирхили гөвнүм гечип башлады. Иң говы диен гелиңем тамаңы өдемейә дуруберйәр. Шадының бет ниети хем, кимдиги хем хут йүзүне чыкып дур. Муны гөрерлер, «ат депен ялы эдип гойберерлер» дийип чак эдйәң велин, терсине боляр чыкаяр. Гайта, жаныңы якайын диен ялы, онуң бу болшы гелинлере яраяр». (Шол ерде, 53 сах.).

Эмма дурмушда пәк, өз ынсанчылык мертебесини сарпа гойян зенанларам аз дәл. Хут шейле зенанларың айгытлы херекетлери, өз пәклигини, мертебесини горап эдйән чыкышлары алтын йүзүгиң гелинлере болан гарайшының өзгермегине себәп боляр. Ол иң соңунда шейле нетижә гелйәр:

«Хава, мен тылла йүзүкдим. Эмма адам мертебесиниң янында бахамың бир көпүкдигине гөз етирдим. Мениң йылпылдым диңе ачгөз, өз бахасыны билмез адамлары аздырян экен. Мен инди өзүме нәмелериң гарашяныны билемок. Йөне Огулхажат билен Айнабың тарыпыны адамлара етирмеги өз боржум хасап эдйән». (Шол ерде, 61 сах.).

Ыңха, шу пикир повестиң баш идеясы болуп дуряр. Ол идея ынсан мертебесиниң әхли затдан белентдигини ныгтаяр.

Повестде Шады Амановичиң хем пелсепесиниң чүйрүкдиги ынандырыжы әшгәр эдилйәр. Огулхажат ташлап гитсе-де, Шады Аманович сәхелче-де дарыкмаяр. Ол өзүниң бичак арзылыдыгына, хеммелере герекдигине, ислән зенаныны өзүне табын эдип билжекдигине шүбхеленмейәр. Бу барада ол алтын йүзүгине шейле диййәр:

«—Тылла йүзүгим! — дийип, ол үйтгешик бир парахат сес билен гепледи. — Икимизи ташлап гитдилер. Хава, ташлап гитдилер. Йөне гам чекме. Икимиз алтындырыс. Алтының болса ерде ятжак гуманы ёкдур. Бизи бири ташлар велин, икинжи бири ере дегирмән . гарбап алар. Алтының хырыдары көпдүр. Онсоң ол узак вагтлап бир адамда саклангыжам дәлдир. Оны хөкман аларлар. Пул билен аларлар, хиле билен аларлар, зор билен аларлар. Гараз, аларлар. Йөне бу-да бизиң гымматымызы гачырмаз.

Догрусыны айтжак, онуң бу өвгүли сөзлери маңа ярамаң дурмады. Хер нәме дийсеңем, менем алтын, бадыхова металлардан. Йөне Шадының пелсепеси велин маңа ярамады». (Шол ерде, 45—46 сах.).

Эсериң соңунда Шады Амановичиң палтасы даша дегйәр. Өз пелсепесиниң чүйрүкдигине аңры яны билен гөз етирйәр.

Эдилен гүррүңлерден белли болшы ялы, повестде Огулхажат, Айна ялы пәк йүрекли, асыллы, өз мертебесини киши кимин горап билйән зенанлар, Гурбан ялы ажайып рухы дүнйәли адамлар бар. Элбетде, булар эсериң положител пафосыны гүйчлендирйәр.

Эйсем повестиң көбир дережеде биртараплы болуп чыкмагына себәп болян ягдайлар нәмеден ыбарат. Биринжиден, эсериң отрицатель гахрыманларында адам рухуның диалектикасы, ягны чәксиз чылшырымлылыгы, ынсан хәсиетиниң көптараплылыгы айдың гөрүнмейәр. Шу гүнки гүнүң ылым дүнйәсиниң иң гөрнүкли векиллери болсалар-да, оларда сәхелче-де рухы гаршылыклар, жиннек ялы-да ынсап, выждан учгунлары гөрүнмейәр. Иң габахат ишлери эденлеринде-де олар азажык-да ынсаба аграм салмаярлар. Оларда диңе бет ниетлерден, бет гылык-хәсиетлерден башга максат ёк. К. Маркс Ф. Лассала онуң «Франц фон-Зикинген» драмасы хакында язан хатында гахрыманларың хәсиетинде көптараплылыгың кемтерлик эдйәндигини эсериң улы кемчилиги хөкмүнде беллейәр.

Повестиң эсасы отрицатель гахрыманы Шады Аманович. Ол ылымларың докторы, профессор, кафедра мүдири. Эмма ол Огулхажат айтмышлайын «калбы бүтинлей гара гурума долангы» адам. Яшы бир чене баран болса-да, ол диңе ахлаксызлык этмек үчин өйленмән йөр. Ол бирвагтлар элемден өтен өз дөврүниң овадан гөзеллериниң әхлисине ашык болан Омар атлы шахыра өйкүнйәр. Аял барына ашык болуп, оларың дашына тор гуряр. Шады Аманович өз студенткаларындан Айсенем атлы гызың гөзүни-башыны айлаяр. Соңунданам оны өз меслекдеши Эзизе берйәр. Айсенем дурмуша чыкандан соң, ене-де онуң билен пынхан душушыклар гуряр.

Дөрдүнжи гезек өйленен, киши гүйжи билен ылымларың кандидаты диен ада эе болан, аялбаз Эзиз хем диңе галплыга югрулан адам. Өз зенан мертебесини

харлаян, ахлак тайдан дурнуксыз аспирантка Халтәч-де-де, Шады Амановичиң юван сөзлериниң өңүнде дуруп билмедик Айсенемде-де айдың максатлар гөрүнмейәр. Элбетде, авторыңам мақсады бу типлериң шейле пес гылык-хәсиетлерини ачып гөркезмекден, олар ялы бизиң бейик дөврүмизе гелишмейән сыпатлары язгармакдан ыбарат. Эмма автор отрицатель типлериң хәсиетлериниң диңе эрбет тарапларына аша аграм саляр.

Икинҗиден, повестдәки отрицатель типлериң эхлиси интеллигенцияның векиллери. Эйсем интеллигенцияның векиллериниң арасында отрицатель гылык-хәсиетлилери болуп билмезми? Элбетде, болмагы мүмкин. Эмма бу ерде башга бир ягдай назара алынмаяр. Соңкы дөвүр түркмен прозасында чыкыш эдйән отрицатель типлериң аглабасы диен ялы интеллигенцияның векиллери. Айратын-да бу бабатда ылым билен иш салышян адамлар гөзе-баша дүшйәрлер. Шейле болансоң, соңкы дөврүң прозасыны тутушлыгына аланында, отрицатель гылык-хәсиетли гахрыманлар бабатда биртараплылыга ёл берилйәндиги дессине аян боляр.

Үчүнҗиден, бу эсерде-де, өңде гүррүни эдилен Х. Меләевиң «Тылла теңңелер» атлы повестинде-де гахрыманларың жемгыетчилик ишлери гөрүнмейәр. Асла олар зәхметден, жемгыетчилик дурмушындан үзңе хәрекет эдйәрлер. Ф. Энгельс типик хәсиетлери типик ягдайларда суратландырмагы реализминң эсасы шерти хасаплаяр. Бизиң дөврүмизиң типик ягдайлары жемгыетчилик зәхметинден ыбарат. Эмма гүррүнини эден эсерлеримизде гахрыманлар шахсы аладаларының я-да шол эрбет ишлериниң чәклеринде херекет эдйәрлер.

Хәзирки заман темасындан язылан хер бир хакыкы реалистик эсерде гахрыманың чекйән зәхмети өзүни дуйдурман дуруп билмез. Адамың жемгыетчилик зәхмети онуң рухы ахвалатына өзүниң улы тәсирини етирйәр. Чингиз Айтматовың «Элван яглыклы сервим» атлы повестиниң гахрыманы Иляс илки дөвүрлерде бир тиркевли машыны сүрйәр. Соңундан Иляс машына ики тиркеви дакмагы гөвнүне дүвйәр. Элбетде, бу ягдай гахрыманың ишдәки батыргайлыгы, төвекгеллиги. Эмма ол икинҗи тиркеве тормоз гоймагы билмейәр. Шейдибем улы шовсузлыга учраяр. Ишдәки шовсузлык онуң шахсы дурмушына-да өз тәсирини етирйәр. Онуң ичгә мейил этмегине себәп боляр. Хут ичги-де онуң Хатыжа

билен биканун гатнашык этмегине гетирйәр. Шу ягдай зерарлы Иляс сөйгүли аялы Асалдан өмүрлик айра дүшйәр. Шейлеликде, повестде өнүмчилик билен машгала, сөйги, ахлак меселелери берк утгашып гидйәр.

Соңундан Илясың өнүмчиликдәки башлангыжы дурмуша орнашяр. Ол соңкы бир геленде огланларың ики тиркев билен машынларыны сүрүп йөрендиклерини гөрйәр.

Тәшли Гурбановың «Торгай» атлы повестинде башда гүррүң эдилен ики эсерден тапавутлылыкда зәхмет, машгала, ахлак, гахрыманларың шахсы хем жемгыетчилик гатнашыклары утгашыклы суратландырылмага сынанышык эдилйәр.

Повестде яш йигидиң дурмушдакы өз орнуны тапышы, ягны дүрли пәсгелчиликлери еңип гечип, гурлушыкчы ишчи болуп етишиши ызарланяр. Обадан гелен яш йигит Айлы Перманов университетиң гириш экзаменлеринден йыкыляр. Шундан соңкы дөрән ягдайлар оны шәхериң гурлушыкчыларының арасына алып гелйәр. Шу процесде-де ол профессор Аманлыевиң гызы билен ыснышып башлаяр. Ол гыза профессорың ёлбашчылык эдйән институтының директорының орунбасары, ылымларың кандидаты Магтым Исаевич хем сөйги билдирйәр. Нетижеде сөйгүдәки шол белли үчбурчлук эмеле гелйәр. Элбетде, бейле конфликтлерде эдилиши ялы, эжеси гызыны «гулагының дыңжак ерине»—Магтым Исаевиче бермекчи, гызам яш йигиде бармакчы.

Языжы сөйги әлеминде дәп болуп гелйән бу конфликти гахрыманлары гуршап алан төверек билен, олары жемгыетчилик дурмушы билен баглашдырмагың эбетейини тапяр.

Языжы обадан гелип, шәхере илкинжи гадам басян гөгеле огланың душ гелйән кынчылыкларыны, чекйән хупбатларыны, гөрйән гөргүлерини бассыр-юссурсыз гөркезйәр. Айла шәхер дурмушы билен өврenишмеклик, тәзе ише уйгунлашмаклык, өзүндәки йыгралыгы еңип гечмеклик, профессорың гызы билен эгин деңлемеклик еңил дүшмейәр. Тәзе коллективде ишләп башламаклык, Равил Нигматуллин ялы өңде барыжы адамларың тәлими нетижесинде Айлының дуйгы-дүшүнжеси өзгерип башлаяр. Онда өз мертебесине сарпа гоймаклык, ишчилик көрине буйсанч дуйгулары оянып угряяр. Илки дөвүрлерде эжизлиги зерарлы «торгай» дийлен Айлы

эсериң соңларында Айжахан айтмышлайын «лачына» өврүлйәр.

Биз повестде, догрудан-да, ишчилер коллективиниң, оларың хакыкы иш—аладаларыны, Андрей Матвеевич, Равил Нигматуллин ялы бу сынпың өнде барыжы векиллерини гөрйәрис. Элбетде, өнде барыжы ишчилер сынпының иш—аладаларыны, дурмушыны гөркезмәге эдилен сынанышык говы. Эмма гахрыманың зәхмет процеси, онуң хут шу процесде тапланышының гөркезилиши энтегем бәрден гайдяр. Хут шу эсасы процес повестде хас гүберчеклэп өңе сайланып билмейәр. Гахрыманың зәхмет процесини языжының эстетик — эмоционал тайдан өзлешдириши энтек йүзлей. Оңа дерек гахрыманларың шахсы гатнашыкларыны, хер хили отурылышыклары суратландырмага гезек геленде языжының галамы хас ынамлы, хас эркин йөрейәр.

Бу повесте-де интеллигенцияның векиллери эсли бар. Оларың образлары-да жемгыетчилик ишлери билен баглылыкда суратландырыляр. Профессор Жума Аманлыевиң өз ёлбашчылык эдйән институтының ишлери, өз кемчиликлери хакда ойланян пурсатларыны гөз өңүне гетирмек мүмкин. Директорың орунбасары Магтым Исаевич өзүниң ишеңчирлиги билен профессорың гөзүни-башыны айлаяр. Шейле-де гахрыманлар хәсиетлендириленде дине бир реңке аграм салнып дурулмаяр. Профессор Жума Аманлыевиң образында бири бейлекисини инкәр этмейән дүрли сыпатларың башлангычлары бар. Хатда иң бир эрбет гылыклы тип Магтым Исаевич хем кәбир адамчылык дуйгуларындан махрум дәл. Языжы онуң оглуны гөренден соңкы болушларыны шейле суратландыряр:

«Илки онда он бәш йыл мундан озал обада ере чалып гайдан аталык дуйгусы оянып, шол эден этмишине өкүнди, бокурдагы долуп, гөзүне яш айлады. Эсли салым өзүни доңйүрек сайды. Оглуна душанына, дүнъеде ялңыз дәлдигине, мурты табан намысжан мирасдарының бардыгына өз янындан гуванып кухнядакы шкафың бир чүңкүнден дашы чаңжарып гиден ичи коньяклы чүйшәни чыкарды. Дәли ялы өз-өзи билен гүрлешип, ики—үч гайра ызлы-ызына ичди. Сонунданам оглуның өзүни шейле гөдек алып барандыгыны ядына салып, ит ялы увлады. Шол өйке-кине хем кем-кемден йигренже өврүлди». («Совет эдебияты» журнал, № 9, 1977, 86 сах.).

Эмма тутуш эдеби процеси назара аланында, бу повестде-де интеллигенцияның векиллериниңки угруна дәл. Олардан, айратын-да алымлардан екеже-де сагдын, актив дурмуш позициялы, дөвүр билен дең гадам басып барян адамы гөрүп болмаяр. Языжы профессор Жума Аманлыеви шейле суратландыряр: «...ир вагтда газанан алымлык дережесинден ховаланып, төверегини гуршап алан, хер гүн тәзе-тәзе алададан хем шатлыкдан долы чылшырымлы, тәсин ынсан яшайшының эшретинден биреййәм дашлашында». («Совет эдебияты» журналы, № 8, 1977, 11 сах.).

Ил ичинде «доңйүрек» лакамыны алан Аманлыев өмрүнде хич киме ягшылык этмәндир. Дине бир Аманлыевиң өзи дәл, онуң аялы Абат хем көнечил, эгоистик дуйгулы аял. Языжы буларың өйүни шейле шекиллендирйәр: «Бу ичерде адамлардан башлап, әхли зат гөз тусагына өврүлипди. Профессорың өйи аслыетинде өли музейи ядыңа салярды». (Шол ерде, 11 сах.).

Аманлыевиң образындакы кәбир пурсатлар болса окыжа етерлик дүшнүкли болман галяр. Языжы алымың кәбир болушларыны шейле хәсиетлендирйәр: «Аманлыев өз идеяларына хем белет принциплерине шейле бир югрулыпды велин, онуң гөвнүне өзи хем эдил материя ялы йитмежек ялыды. Ол адамларың уйян динини, ынанян худайыны терк эдип, өзүнден өзи үчин худай дөредипди». (Шол ерде 11 сах.).

Ёкаркы жүмлелериң манысы гүмүртик. Эйсем Аманлыев өзүнден нәхили худай дөредипдир?! Бу ягдай белли дәл. Сөзлемлерини чеперлешдиржек болуп, языжы пикирлериң сагдынлыгына, айдыңлыгына зыян беripдир.

Директорың ылмы ишлер барадакы орунбасары, ылымларың кандидаты Магтым Исаевич барып ятан кеззап адам. Ол обадан ёкары мекдебе окува гирмәге гелен оглуны хайынлык билен гириш экзаменден йыкдыряр. Бу ягдай повестде шейле гөркезилйәр:

«Ол оглуна пенакәрлик эдйән киши болуп, экзамен гүнлери университетиң ишигинден айрылмаярды. Пүрли экзаменлериниң икисинден аман-саг гечипди. Эмма үчүнжиде **оны оңлы гүрлетмән, гөз-гөртеле йыкдылар.** Пүрли бу адалатсызлыгың себәбине дүшүнип билмән,

бокурдагы долуп, дашарда гарашып дуран какасындан илкинжи гезек делалат иследи. Магтым Исаевич гара чыны билен оглуны көшешдирен болды. «Оны гөрерин, муны гөрерин» дийип сөз берди. Шол ерденем гөни эдарасына гелди-де, кимдир бирине телефон эдип, «Етим галан чүлпе жигилерини кеселбент эжесиниң башына ташлап гайдан доңйүрек егенини өйүне доланар ялы эдевери» диен хайышыны битирени үчин оңа көп-көп «саг бол» айтды...». (Шол ерде, 87 сах.).

Магтым Исаевичиң хайынлыгыны гөркезмек үчин гетирилен ёкаркы деталь ерине дүшмәндир. Биринжиден, бу деталың типиклиги ягдайлы. Экзаменлерде дүрли себәплере гөрә кем-кәс көмек эдилмеги мүмкин. Эмма билип дуран адамы билкастлайын йыкмаклык хәсиетли зат дәл. Өз мертебесине, өз көрине сөхелче хормат гойян ёкары мекдебиң мугаллымының бейле кеззаплык этмәге эли бармаса герек. Икинжиден, бу факт повестде интеллигенцияның векиллериниң атызына зыңылян кесегиң санына хасам көпелдйәр. Мәлим болшы ялы, эсерде онсузам интеллигенцияның векиллериниң кешби өверликли дәл. Бу деталь болса диңе повестде херекет эдйән алым Магтым Исаевичиң хайынлыгыны гөркезмән, эйсем эсерден четдәки, кимдиги аныкланмаян — экзаменде адалатсызлык эдйән мугаллымыңам кеззапдыгына гүвә гечйәр.

Чепер деталлар бабатда авторың сересаплы болмалы пурсатлары повестде башга-да бар. Эсериң положител гахрыманы Айлы ылымларың кандидаты Магтым Исаевиче шейле диййәр:

«Мен бу ере окува дийип гайдыңдым. Гелибем, гирип билмедим. Экзаменден йыкылдым. Мен шу чака ченли сүрүден галаныма намыс эдип йөрдүм. Сиз мени багышлаң, Магтым Исаевич, йөне маңа ылым өвретжеклерем сиз тетеллилер болжак болса, шол окува гирмәндигиме көнбир өкүнибем барамок. Сиз хәзир менің хут йүрегими согуржак болуп отырсыңыз ахыры». (Шол ерде, 105 сах.).

Айлының бу сөзлериниңем маңысы диңе Магтым Исаевиче болан йигренжиң чәклеринден чыкяр. Бу мәселеде авторың позициясы кемтерлик эдйәр.

Эсердәки Хожа Иламановың образының хем улы чеперчилик хызматы гөрүнмейәр. Гайтам ол повестде интеллигенцияның векиллериниң образларының отрицатель пафосыны гүйчлендирйәр. Ол барада повестде шейле дийилйәр: «... Яшы эллә сер уруп йөрен бу адамың ылым үчин жиннек ялы хайры болмаса-да, институт шонсуз еке гүнем оның билмейәрди, Хожа Иламанов инди он йыл бәри хайсыдыр бир теманың үстүнде ишләп йөршүне энтек алан галасы ёкды. Ол «бакы аспирант» дийилйәнлерденди». (Шол ерде, 88 сах.).

Ата Атажановың «Ягдайлар ничик?» атлы романында-да интеллигенцияның векиллери хакда сөз ачыляр. Бу эсерде хер кимиң дурмушдакы өз орнуны тапмагы хакдакы мәселе гозгаляр. Эсерде бойдан-баша херекет эдйән эсасы гахрыман Яран Ягшыевич. Оңа положител гахрыманам, отрицатель гахрыманам дийип болжак дәл. Ол бу үлңүлериң хич бирине-де тутушлайын лайык геленок.

Яран Ягшыевич дүрли везипелерде болуп гөрен адам. Редактор. Область магарыф бөлүминиң мүдири. Райисполкомың башлыгы. Райкомың секретары. Облводхозың башлыгы. Министриң орунбасары. Эмма Яран Ягшыевич шейле жогапкәрли везипелери эелеседе, хич вагтам өзүниң хакыкы орнунда ишлемәндир. Шейле болансоң, иң соңунда сепи ачылып, оны министриң орунбасары везипесинден бошадярлар...

Кәбир бабатда Яран Ягшыевичиң образы Г. Гурбансәхедовың «Тойлы Мерген» романындакы Тойлы Мергени ятладяр. Тойлы Мерген ишден бошадыландан соң өзүниң иделерине, тәзе бир везипе хөдүрленерине гарашып өйүнде ятяр. Яран Ягшыевичем өзүниң арзыланарына, тәзе бир дегерли везипе теклип эдилерине умыдыгәр болуп өйүнде ятяр. Тойлы Мергениңки ялы, Яран Ягшыевиче-де херноче гарашса-да, везипе теклип эден болмаяр. Тойлы Мерген тәзе ишләп башлан бригадирлик везипесини гойберен ялңышлыкларыны дүзетмегиң, өңки абрайыны гайтарып гетирмегиң серишдеси хасапласа, Яран Ягшыевичем тәзе везипесине «яңадан бат алмагың яйы хөкмүнде гараяр...».

Шейле меңзешликлер болса-да, Яран Ягшыевичиң образының өз ёдасы, өз гозгаян дурмуш мәселеси бар. Эгер Тойлы Мерген эсериң башында танкытланып везипесинден бошадылан дессине өзүниң охли кемчиликлерине гөз етирип дуран болса. Яран Ягшыевичиң эсасы ялңышына дүшүнмеги, дурмушда догры позиция эелемеги үчин, тутуш романдакы вакалар зерур боляр.

Өзүниң башарып биләйҗек орнунда гоюлман, везипе басганчакларындан нәхак ёкары галмагы Яран Ягшыевичде говы сыпатлар тербиелемән, гайтам онда дурмуш хакда, яшайыш хакда, адам багты хакда нәдогры гарайышлар дөредипдир. Ол диңе везипе басганчагындан ёкары галмагы, диңе улурак везипәни эелемеги хакыкы багт хасаплаяр. Шейле болансоң, онуң тутуш дуркы, херекетлери, ой-пикири, ымтылышлары шу угра гөнүкдирилен. Ол диңе шу максат угрундакы аладалар билен ятып-туряр. Шейле дүшүнҗә гуллук эдйән Яран Ягшыевич диңе бир өзүни дәл, машгала членлерини-де дегерлирәк везипелере ерлешдирмек билен багтлы этмекчи боляр. Шонуң үчин ол огуллары, гелни үчин министрликден йөрите иш геплешип гойяр.

Эмма дурмуш өз кануны боюнча өсйәр. Яран Ягшыевичиң бу йөнтем гарайшы, озалы билен, өз чагаларының арасында голдав тапмаяр. Пеналы «Ашнефтемаша» ише гирйәр. Яран Ягшыевичиң бейлеки оглы Акдурдам, онуң гелнем министрлиге ише гирмән, өз халан угурларына гидйәрлер. Бу ягдайлар өз пелсепесине йүрекден уюп йөрен Яран Ягшыевичи гаты гең галдыряр. Хатда ол оглуна йүзленип: «Сенден тамам чыкмады, Пеналы» дийяр. Эмма Пеналының дурмуша гарайшы бүтинлейин какасының терсине. Ол какасының нәгилелигине «адамың говсы ишчиден чыкяндыр» дийип жогап берйәр. Махал-махал Яран Ягшыевич билен онуң оглы Пеналының гарайышлары ачыкдан-ачык чакнышяр. Пеналы какасына йүзленип, шейле дийяр:

«— Гаты гөрмесең, кака жан, мен эмелсиз ёлбашчы боланымдан эденли ерине етиржи боланымы говы гөрйән. Хер ким өз көрнии тапмалы. Ганы билен калбына гуйлан көрини... Сен өзүмизден мысал алай, кака. Сен бизиң барымызы, менем, Акдурдынам, гелиңем өзүң ялы ёлбашчы ишгәр этжек болдуң. Болдумы? Болмады! Дурмуш меселәни башгача чөзди». («Совет эдебияты» журналы, № 8, 1977, 58 сах.).

Эмма Яран Ягшыевич өз зандына сиңен гарайышларындан аңсат-аңсат эл чекип билмейәр. Ол района медениет бөлүминиң мүдири болуп геленсоң хем әхли иши өзүниң дурмушдакы баш максадына лайык эдип гурамага чалышяр. Ол бу ишде өзүниң гурамачылык

укыбыны гөркезмеги, шейдип ене-де тәзе улурак везипә чекилмеги ниет эдинйәр. Шонуң үчин өз ишлери барада метбугатда, радиода чыкышлар гурамага айратын үнс берйәр. Республикан фестивалында районың биринжи орун эелемеги угрунда дүрли чәрелер гөрйәр.

Эмма бу ерде-де онуң везипепаразлык хәсиети өзүниң ярамаз тәсирлерини дуйдуряр. Хут шу хәсиети Яран Ягшыевичиң Гурбан Гатыев, Огулнар ялы пәк йүрекли ишгәрлере бетгүман болмагына, кеззап Локгаев билен якынлашмагына алып баряр. Яран Ягшыевич Локгаевиң сөзлерине ынанып, район театрының баш режиссёры Гурбан Гатыеви хасам йигренйәр. Ол везипәме далаш эдйәндир өйдйәр. Шонуң үчин хем Яран Ягшыевич Гурбан Гатыевиң гаршысына херекет эдип уграйяр.

Везипесинден нәгилелик Яран Ягшыевичи башга ёллара-да итеклейәр. Ол ики гезек дагы район медениет өйүниң директоры Локгаевиң тойларда биканун газанан пулундан берен «шейтелини» аланыны дуйман галяр. Илки вагтларда бу ягдай Яран Ягшыевиче яраман дурмаяр, хатда оны эп-эсли көшешдирйәр. Шундан соң оңа тәзе иши оңушмазча дәл ялы болуп гөрүнйәр. Эмма бу ягдай узага чекмейәр. Өзүни лебзи халал, эли арасса хасаплап йөрен Яран Ягшыевичде эден бу херекети дүрли дуйгулар дөредип башлаяр. Яран Ягшыевич ойландыгыча эден херекетиниң галплыкдыгына, онуң арассалык, пәклик билен хич хили умумылыгының ёкдугына гөз етирип башлаяр. Ол шейле дуйгулары башдан гечирйәр:

«... Пул, элбетде, говы зат. Пул хемме кишә герек. Эмма Яран шунча йыллар ишлесе-де, пула эркини алдыран адам дәл. Я пул зерарлы өз выжданына, арнамысына каст эден ери ёк. Онда нәме Локгаевиң «шейтелини» гөвүнҗеңлик билен кабул этди? Бирбада оң манысы барада ойланмадым. Гайтам «машын герек чагы дуйдурайгының» дийип ташбырды. Соңкы ики гезегем шейле болды. Шол машыны Локгаев даг этегине тоя экиденлиги себәпли, бир гезек чепер хөвесжеңлер эрбет көсендилерем, Хернә колхоз көмек эдәйди... Эйсем онда инди Яран шол «шейтеллери» аланына өкүнйә-дә? Олар харам пул дәл ахыры. «Шейтел»! Шейтели ким берсе-де, алмак айып дәл... — Пикири шу ере етенде йүрегиниң ынҗалыксыз бүкгүл-

диси азалан, жаны арам тапан ялы боляр. Эмма йыгнакда, я енеки бир ерде, я өзи маслахат гечиренде лебзи халаллык, пәкизелик хакында сөз чыкайса вели, йүреги бирден гүрсүлдәп гидйәр, гөйә оны ары чакып гиден ялы боляр. Белки, шонда бугдай реңк йүзем я агаряндыр, я гызаряндыр? Ана шонда «шейтелли» меселе барадакы пикириниң ызыны чөшләп уграйр. Йүрегинде өзүне мүңкүрлик, икиржеңленмек дуйгусы дөрейәр. Ылайта-да Гарахан аганың бир өврүмде «тойбаз Локгаев» барадакы гүмүртикли яңзытмасындан соң бу дуйгы Яранда гүйчленди, — Ёк, Яран, «шейтел» дийип, бейлеки дийип, сен өзүңи аклажак болма—диен пикир хүҗүм эдип уграйр. — Олар харам пул. Хас догрусы, сана берилйән пач я пара. Сен оңа дүшүнмән дураңок. Аңырсына-да гечйән. Эмма...» («Совет эдебияты» журналы, № 7, 1977,57 сах.).

Шейле дуйгулар халыс ынжалык бермәнсоң, Яран Ягшыевичде өз ногсанларының гаршысына питне дөрейәр. Онуң калбында рухы гаршылык пейда боляр. Выжданы билен гара небси гарпышяр. Яран Ягшыевичиң бейле асыллы дуйгуларының оянмагында оны гуршап алан сагдын среданың хем хызматы аз дәл. Айратын-да Гарахан аганың: «Адамың өзи өз ногсаныны билсе, шоң билен эржел гөрешсе, айыбындан сапланып билер. Шейле адама гахрыман дийсеңем гелишмән дурмаз» диен сөзлери Яран Ягшыевиче хасам улы тәсир эдйәр.

Бу ягдайлар өз нетиҗесини берйәр. Яран Ягшыевичиң хәсиетинде шинелейән көбир оңлы өзгеришлер үч гөркезип башлаяр. Ол Недир Локгаевиң тәзеден хөдүрлейән шейтелини алмазлыга, онуң гаршысына чыкмаклыга өзүнде гүйч тапяр. Бу ягдай романда шейле суратландырыляр:

«— Белки, еке сенем дәлсиң! Мениң өзүмем бу галатлыгың бир четинде ёк дәл. «Шейтел» алан адам.— Ол дувүнчеги Недириң оңуне оклады. — Шу гүне ченли сен мең сөзүмден чыкман гелйән. Шонуң хатырасына сени масгара этмәйин — Нәбелли бир ерден болса онуң гулагына: «Онда өзүңем онуң билен дең масгара болмалы борсуң, гадырдан мүдир» диен гыжалатлы сес гелди. Яран Ягшыевич үшерилди, йыгрылды. — Сен бир зат эт, Локгаев. Хәзириң өзүнде гитде, шу пулы гылыны гымылдатман, той эесине гов-

шур». («Совет эдебияты» журналы, № 8, 1977, 66 сах.).

Өз ногсанларының, галплыгың гаршысына чыкыш этдигиче ол өзүнде бирхили сүңңүеңиллик сызып башлаяр. Яран Ягшыевичиң везипе бабатдакы гарайышлары-да говшап башлаяр. Гурбан Гатыевиң медениет өйүниң директоры болмаклыкдан боюн гачырмагы Яран Ягшыеви гең галдыряр. Бу бабатда романда шейле дийилйәр:

«Яран Ягшыевич инди нәме дийжегинем билмеди. Чүнки бейле жогаба гарашмаярды. Кәр, хүнәр, везипе барадакы ики нукдай назарың барлышыксыз чакнышыгы оңа о диен дүшнүкли болмады. Пеналы билен жеделлешенлеринде-де ол шейлерәк аласармык халда галярды. Оглы хемише: «Кака, сен менден говы билмели ахыры, адамың мертебесини везипе дәл-де, эдйән ишиниң хили, нетиҗеси кесгитлейәр» диййәрди». (Шол ерде, 81 сах.).

Айратын-да оглы Пеналының цех начальниги болмага кес келлэм разылык бермезлиги Яран Ягшыевичи чуң ойланмага межбур эдйәр. Шейле тәсирлериң нетиҗесинде Яран Ягшыевич адамың багтлы болмагыны кесгитлейән эсасы задың везипе дәлдигине гөз етирип башлаяр. Иң соңунда-да ол, өзүниң ынанып гелен йөрелгесинин, дурмуш пелсепеенниң галатдыгына дүшүнйәр. Дурмушы тәзече башламагы йүрегине дүвйәр.

Эсердәки Гурбан Гатыевиң, Пеналының дурмуша гарайышлары Яран Ягшыевичиң гарайышларының бүтинлей терсине. Гурбан Гатыев өзүниң режиссёрлык везипесини эхли кәрден эй гөрйәр. Хут шу везипесинде кәмиллешмек үчин айгытлы херекет эдйәр. Пеналам өзүниң ишчилик көрине чәксиз буйсаняр. Буларың өз йөнекей кәрлерине болан чәксиз гуванҗы Яран Ягшыевиче гүйчли тәсир эдйәр.

Романда Гарахан ага, Огулнар ялы башга-да положител хәсиетли персонажлар бар. Бу ягдай эсери интеллигенцияның векиллериниң образларыны дөретмекде довам эдип гелйән чәклиликден эсли дашлашдыряр. Эмма шейле-де болса, бизиң пикиримизче, эсериң айры-айры еринде баш гахрыман Яран Ягшыевичиң дүшүнҗеси чакданаша песелдилип гөркезилйәр. Райкомың секретары, область халк магарыф бөлүминиң мүдири, министриң орунбасары ялы везипелерде ишл-

лән адамың дүшүнҗеси етгинҗек огланыңкыча-да ёк. Оңа яш огланың везипе, кәр хакдакы догры дүшүнҗелери гең болуп гөрүнйәр.

Гурбан Гатыев билен Огулнары пынхан гатнашыкларда тутуп, масгара этҗек болуп йөрен пурсатларында-да Яран Ягшыевич аша йөнтем, бичак ызагалак адам болуп гөрүнйәр. Мәлим болшы ялы, эсерде хер кимиң дурмушдакы өз хакыкы орнуны тапмагы хакдакы меселе гозгаляр. Шейле болансоң, романың иң соңунда Яран Ягшыевичи профтехучилищә директор этҗек болуп йөришлери дүшнүкли дәл. Эйсем болса филолог хүнәрли Яран Ягшыевичиң профтехучилищәниң директорлыгы хакыкы орнумыка?! Дүшнүксиз. Романдакы Акдурдам филология факультетини гутаран бадына автопарка таксист болуп ише гирйәр. Языҗының «Өз танышларың» романындакы Махынурам ёкары билимли физик. Догры, онуң ким болуп ишлейәндиги о диен айдың дәл. Шейле-де болса, олам кәте бортпроводница, официантка болуп ишлейән ялы дуюляр.

Җемләп айданымызда, бизиң гүнлеримизде пейда болян эсерлерде зәхметкеш интеллигенцияның векиллериниң образларына аз үнс берилмейәр. Эмма оларың реал дурмушдакы хакыкы кешби эсерлеримизде бүтин айдыңлыгы билен энтек өз шөхлеленишини тапып билмейәр. Эсерлеримизде интеллигенцияның векиллериниң отрицатель, ыза галак я-да хич бир белләр ялы битирен иши, көпе гөрелде боларлык ажайып сыпаты болмадык типлери агдыклык эдйәр. Мәлим болшы ялы, бизиң өңдебарыҗы интеллигенциямызың векиллери ылмың, медениетиң, коммунистик гурлушыгың дүрли пудакларында улы ишлер битирйәрлер. Коммунистик аңлы-дүшүнҗелилигиң, ёкары ахлаклылыгың, социал активлигиң, зәхмет эдерменлигиниң ажайып нусгаларыны гөркезйәрлер. Хәзирки дөврүң зәхметкеш интеллигенциясының реал дурмушдакы кешбиниң эсасы, кесгитлейҗи, типик тараплары шейле. Эмма эсерлеримизде оларың реал дурмушдакы кешбиниң шол эсасы, кесгитлейҗи тарапларыны өзүнде җемлейән, сөвешҗең хәсиетли, максада окгунлы, гиңден типлешдирилен образлары жуда сейрек. Языҗыларымыз интеллигенцияның векиллериниң яшайыш образындакы көбир көлеге тараплара чакданаша аг-

рам салмак билен, оларың реал дурмушдакы эсасы кесгитлейҗи, типик тарапларыны үнсден дүшүрйәрлер. Шунлукда башда агзалан шол биртараплылык эмеле гелйәр. Бу эдеби процеси ызарлап дурмагың азабындан гача дурмагың, бирек-бирегиң дөредижилигинден бихабарлыгың дөрейән эрбет нетижеси. Эрбетлигиниң себәби биртараплылык, дурмушың йүзүни гөркезип дуран эсасы затлары сайгармазлык эсерлериң реалистик дережесини говшадяр. Себәби дурмушдакы эсасы, кесгитлейҗи, дөврүң рухуны өзүне сиңдирен иң типик хадысалар суратландырылан махалында реализм бүтин айдыңлыгы, долулыгы билен өзүни гөркезйәр.

Эйсем гөрүп геченлеримизден сәхел өңрәк дөредилен эсерлердәки интеллигенцияның векиллериниң образлары нәхили? Оларда-да көпе нусга боларлык, докузы дүзүв положител гахрыманларың образлары сейрек. Догры, Ата Атажановың «Өз танышларын» романында Саламгулының, Х. Деряевиң «Мукаддес ожак» романында Оразың образларында интеллигенцияның өңдебарыҗы векиллериниң кешбини шекиллендирмәге сынанышык эдилди. Бу образлар агзалан романларың эсасы положител гахрыманлары. Эмма бу образларынам югрумы етмедик тараплары аз болмады. Саламгулының образында гөрешҗеңлик рухы кемтер болуп чыкды. Ол отрицатель хадысалара гаршы херекетлеринде «алма биш, агзыма дүш» этҗек боляр. «Мукаддес ожак» романындакы Оразың образы болса абстракт, диңе отрицатель гахрымана өвүт-үндев этмели боланда гөрүнйән декларатив образ болуп чыкды. Мундан башга-да агзалан образларың дөредижиликли ишлейән ылмы ишгәрлер хөкмүндәки кешплери-де айылсайыл эдилмеди. Бу ягдайлар оларың образларының хасам гурак хем солук болуп чыкмакларына гетирди. Оңа дерек бу романларда интеллигенцияның векиллеринден болан отрицатель гахрыманларың образлары, оларың эдйән галп ишлери гиңден суратландырылды.

Бердиназар Худайназаровың «Акар сувуң айдымы» атлы романында алымлардан гатнашян еке-тәк зенан машгала — ылымларың кандидаты Тоты Жапаровна. Ол хем эсерде дар дүшүнҗели, йөнтем, көнелишен йөрелгелере япышып ятан алым эдилип гөркезилди.

Чары Маталовың «Тәзе юрт» атлы повестинде мал-

дарчылык угрундан еке-тәк ёкары билимли адам зоотехник Меле. Аслыетине серетсең, Меле өзгелере өвретмели. Эмма повестде терсине. Өңъетен рядовой колхозчы Мелә дүшүндириш бержек болуп дур. Меле-де иң йөнекейже затларыңам манысына дүшүнмедик киши болаң боляр. Малдарчылыгы өсдүрмек барадакы әхли тәзе башлангычлара, прогрессив затлара гаршы чыкянам Меле. Гөрнүши ялы, әхли ызагалаклыгы йөңкемек үчин повестде еке-тәк ёкары билимли адамың сайланып алынмагының ерине дүшмәндиги гөрнүп дур.

Бу бабатда языҗының «Алтын гүйз» атлы повестинде ягдай хас хем кадасыз. Эсерде херекет эдйән **ики саны ёкары билимли специалист — районың баш** зоотехниги Черкез, колхозың ферма мүдири Патды иң бир ызагалак адамлар эдилип суратландырыляр. Буларың янында етгиҗек оглан Чарва акыл-пайхасың нусгасы болуп дур. Ики саны ёкары билимли эпей пыяданың этжек болян нобатдакы вагшыяна херекетине ёл бермежек болян, онуң өңүни алжак болуп дыржашян шол Чарва гөргүли. Патдыдыр Черкез Чарваның машыныны канунсыз ав этмек үчин алып гачып, өзлериниң медениетлериниң нәдережедиклерини гөркезйәрлер. Чопан Боржак ага буларың болушларыны язгарып, шейле диййәр:

«— Икиңизем везипели, хатлы-соватлы адам. Иле акыл бермегиң дерегине, гайтам өзүңиз када-кануны бозяңыз. Сиз ялы дүшүнжели адамларың дердинден **гумуң кейиги, хатда товшаны-да азалды.** Гумуң сазакдыр сөзенини парчалап йөренлерем ёк дәл. Ери, бу нәме болдугы? Халкың байлыгына каст этмек дәлми? Тебигаты сиз горамасаңыз, биз горамасак, эйсем ким горасын? Устесине-де бигүнә огланың үстүне херрелйәниз. Нәме, ол сизиң хакына тутан гулуңызмы? Ол хак эдйәр, өз акылындакы адам сизиң бу болшуңызы онламаз» (Чары Маталов. Алтын гүйз, Ашгабат, 1978, 30 сах.).

Бу повестиң соңларында конфликт чөзүленсон, гечирилйән тежрибәниң пейдалыдыгы долы аныкланандан соң, малдарчылык институтының старший ылмы ишгәри Анна Аннанов йыгнакда чыкыш эдип, шол тежрибә ынамсызлык билдирен боляр. Шейдибем өзүниң ылмы месселелере гарайшының чәклилигини, дүшүнжесиниң йонтемлигини аян эдйәр. Бу образың повестде хич хили идея-эстетик функциясы, сюжетич өсүшинде зерурлыгы ёк. Шейле болан соң, бу образың эстетик гымматындан гетирйән зыяны көп. Себәби ол интеллигенцияның векиллериниң тутушлыгына алнандакы образларының оңын дәл тарапларының онсузам аз болмадык йүкүни агралдяр.

Каюм Таңрыгулыевиң «Яшлык елгини» атлы повестинде ёкары мекдебиң ики саны мугаллымы хакда сөз ачыляр. Олардан Хеллеңовың келесиңдыгы яңзылса, Чендиров ойнатгы, хич затдан башы чыкмаян адам эдилип шекиллендирилйәр. Ол барада студентлериң гүррүңлерине гулак салып гөрелиң: «...биз өвүберсек ынанайя өйдйән. «Огланлар, галмагал этмәңжик, еке-екеден дагашайың. Мен гидип диссертацнямың ызы-пы язайын. Сапагам эртир гечерис» диййә... дилден оң лы билмейән халына, оңа эдебиятдан сораг берип гөрйәрлер.

— Хэ, дүйнкини айдяңмы? Шоңа менем гүлмән зордан сакландым. бири сораяр-а. «Мугаллым, «Гөроглы» эпосының вакасы хайсы обада болуп гечипдир» диййә. Мугаллым алҗыраянок. «Гөроглы пылан депеде яшапдыр. Бир шорлукда уршупдыр. Шонда онуң атының тойнагының ызларам дур. Командировка гидемде оба адамлары пылан дагдакы дүлдүлиң уллакан газыгы билен ахырынам гөркездилер. «Халк айтса, хак айдяр» дийипдирлер. Ынанмабилсең ынанма шоңа» дийип, хамала мугаллым Гөроглының кырк йигидиниң бири ялы болуп жогап берйәр. Ери, дүлдүл нире, Гөроглының гыраты нире дийсене». (Каюм Таңрыгулыев. Гоша дерек, Ашгабат, 1976, 124 сах.).

Чендировың образында ене-де бир ягдай о диен дүшнүкли дәл. Бир гошулмадан диссертация язып йөрен Чендиров илки дил мугаллымы эдилип гөркезилйәр. Соңундан ол эдебият мугаллымы ялы болубам дуюляр:

«—Сен оны айдяң. Семинар сапагыны гечишини гөрйәң-ә онуң.

— Бейле мугаллымы нәдип саклаяркалар? Мен-ә шонуң дилденем, эдебиятданам билйән зады бардыр өйдемок. Огланларың хекаяларыша эдйән белликлерини гөрйәңми? Ярты сахыпалык хекаяда-да «Комсомол дурмушы ёк. Хей совет дөврүнде-де бейле адам болармы?» дийип дур. Мен-ә сүйреги бармыкан өйдйән. Ёгсам шонуң окатмагы башармаяныны билмейән бармы?

— Сүйреги нәмишлесин, угруны тапяндыр-да»

(Шол ерде). Булардан башга-да соңкы йылларда пейда болан проза эсерлеринде өз окадян студентинден улы «пешгеш» алып йөрен ёкары мекдебиң мугаллымы-да, оларың өз окадян студенти билен бассашлык эдйәни-де габат гелйәр. Кишә диссертация яздырып, алым болжак болян аспирантлар-да, кичи ылмы ишгәрлер-де, өзүниң ярым яшындан-да кичи гызлара өйленип йөрен профессорлар-да гөзе илйәр.

Тәп-тәзеже дүнйә инен повестлериңем кәбиринде интеллигенцияның векиллериниң суратландырылышына сының отурмаяр. М. Гурбангылыжовың «Даң шапагына сары» атлы повести Бейик Октябрь революциясының 60 йыллыгына багышланан конкурсда 3-нжи байрага мынасып болды. Эсер Шатлыгың газчыларына багышланяр. Повестиң башында бурав уссасы чыкыш эдйәр. Яш усса буравың тизлигини артдырмагы, электрик двигателине гечмеги теклип эдйәр. Управленийәниң бурав ишлери боюнча баш инженери хер эдип, хесип эдип яңкы усса огланың докладыны элиңден алып, онуң пикирлерини өзүне гечирмеги йүрегине дүвйәр. Усса огланы янына чагырып, онуң гөзүни-башыны айлажак боляр. Эмма баша бармаяр. Бетеринден бетери бар. Яңкы усса оглана көчеде бир ылымларың кандидаты гарашып дур. Ол алым уссаның эжесини гөрмәге поезд билен гитжек болуп гыссанып дурандыгына гараман, оны өйүне экидйәр. Йөрите мал өлдүрйәр, усса огланы ичирйәр. Соңундан алым усса оглана папкаңы, ягны эден докладыңы гоюп гит дийип ялбаряр. Папкада энчеме адамы алым эдип билжек иш, ачыш бар дийип өзеленйәр. Шейлеликде, повестде баш инженерем, алымам көрзехин, киши гүйжи билен ат-абрая эе болжак болян адамлар эдилип гөркезилйәр. Эсерден көп окамалы дәл-де, көп ишлемели, шонда хас кән билерсиң диен маны гелип чыкяр. Яш уссаның кән окажак болман, көп ишләндиги, шонуң үчинем онуң узак окалардан кән билйәндиги ныгталяр. Элбетде, теоретики тайдан көп окамаклыгың эхмиетини инкәр этмегем, эдил шонуң ялы тежрибеде көп ишлемегиң ролуны песелтмегем биртараплылыга алып баряр.

Соңкы дөврүң проза эсерлеринде интеллигенцияның векиллери болуп дуян зенан машгалаларыңкы хасам угруна дәл. Эсерлеримизде түркмен зенанларының белент ахлак сыпатлары, асыллы гылык-хәсиетлери, улы рухы гөзелликлери гиңден өз шөхлеленишини тапып биленок. Гайтам эсерлериң бирнәчесинде оларың кәбир еңлес херекетлерини суратландырмага аша йыкгын эдилйәр. Бердиназар Худайназаровың «Акар сувуң айдымы» романындакы Бадагүл, Беки Сейтәковың «Текепбир гыз» повестиндәки Гызылгүл өзлериниң гызлык намысларыны бичак еңил алдырдакы Шасенемиң, Бердиназар Худайназаровың «Акар сувуң айдымы» романындакы Жаханың, «Гоңшулар» повестиндәки Маяның, Г. Гурбансәхедовың «Тойлы Мерген» романындакы медицина ишгәри Алтынжемалың, Х. Меләевиң «Тылла теңңелер» атлы повестиндәки Гүлкамарың бозук ёла баш гошмаклары психологик тайданам, чеперчилик тайданам етерлик дережеде эсасландырылмаяр. Бу меселеде Ю. Баллыевиң «Хәзирки заман романлары ве зенан мертебеси» атлы макаласындакы ашакдакы пикири билен ылалашмазлык мүмкин дәл. Ол шейле язяр:

«Шол гахрыманлар азгын эдилип гөркезилжек болнуп, хас өте гечилйән ерлериниңем бардыгыны ныгтамак герек. Мысал үчин, Сердар Шадыевичиң Шасенемден башга бир актриса биленем (онуң ады белли дәл) гезйәндиги айдыляр. Башга-да шу романлардакы отрицатель типлер «байгушың рысгалы агзына гелер» эдилип гөркезилйәр. Себәби Қакалам («Көен йыллар»), Г. Хановам («Тойлы Мерген»), Аламановам («Акар сувуң айдымы»), Сердар Шадыевичем («Өз танышларың») шол аяллар билен арагатнашык сакламак үчин хич хили кынчылык чекеноклар. Терсине оларың өзлери шол отрицатель гахрыманлар үчин гужак ачып гарашып дурлар. (Мерген билен Бадагүлүң душушыгам шоңа меңзеш)». («Совет эдебияты» журналы, № 9, 1977, 127 сах.).

Иң бетери-де ол гахрыманларда шейле эрбет хәсиетлериң дөремегине себәп болан ягдайлар, шертлер, среда айдыңлашдырылмаяр. Ол зенанларың жемгыетчилик кешби, мешгул болян кәрлери гиңден гөркезилмейәр. Бу бабатда Ю. Баллыев агзалан макаласында шейле язяр: «...шол гахрыманларың ахлаксызлыкларының ачылып гөркезилжек болнуп, шол зенанларың мертебесиниң хем песелдилйәндигини ныгтамакчы бол-

ярыс. Онуң себәбини ашакдакылар билен дүшүндирмек болар.

Биринжиден, Г. Шамыевиң «Көен йыллар» романындакы Айгөзелден бейлекилери битеви тип хөкмүнде гөз өңүне гелмейәр. Олар диңе зерур вагты орта чыкарыляр. Оларың иши, дурмушы төвереклейин гөркезилмейәр. «Тойлы Мерген» романындакы Алтынҗемал бир гиҗе Ханова профессорың гөчүрмели хат ишиниң бардыгыны, өзем йүрек кеселиниң язгысыдыгыны айдяр. Башга анык зат гөрүнмейәр. А. Атажановың «Өз танышларың» романындакы Шасенемиң лабораторияда ишлейәндиги йүзугра айдыляр. Б. Худайназаровың «Ақар сувуң айдымы» романындакы Жаханың образының гыз вагтында мугаллыма болуп ишлән дөври гөвнежай гөркезилсе-де, район халк магарыф бөлүмине ише геченден соңкы дөври хакда (хакыкатда ол шондан соң бозуляр) келам агыз сөз айдылмаяр». (Шол ерде, 126 сах.).

Шу пикирлер догры. Бизиң багтыяр, азат заманамызда дөвүрдешлеримизиң ахлак сыпатларына ёкары талаплар гоюляр. Бу ягдай бизиң өсен, кәмил социалистик гурлушыгымызың тебигатындан гелип чыкяр. Бизиң дөврүмизде әхли бабатда эркеклер билен деңхукуклы, азат, эркана аял-гызларың өзлериниң белент адамкәрчилик мертебелерини, ахлак мукаддеслигини горамага хемме мүмкинчиликлер, шертлер бар. Догры, сүри агсаксыз болмаз дийлиши ялы, реал дурмушда ахлак нормаларының гышардылян пурсатларының хем габат гелмеги мүмкин. Бейле ягдай чепер эсерлерде суратландырылыбам билнер. Бу хадысаның шекиллендирилишинде етмейән эсасы зат ондан алынян сапагың, оларың ажы нетиҗелериниң гөвнежай суратландырылмаянлыгыдыр. Эсерлериң бирнәчесинде ол вакалары гызыклы этмек үчин адаты бир зат хөкмүнде йүзугра суратландырылып, шонуң биленем иш тамам эдилйәр. Шу ерде Чингиз Айтматовың «Элван яглыклы сервим» атлы повестинден бу меселе бабатда бир пурсаты беллемек етерлик болса герек. Эсериң баш гахрыманы Илясың серхошлык зерарлы аялына эден икилиги оңа өмүрлик ажы сапак боляр. Хатыжа билен болан еке гезекки пынхан гатнашык онуң үчин улы рухы трагедия өврүлйәр. Ол өзүниң иң эзиз адамларындан хемишелик жыда дүшйәр. Хатыжа-да эден

ишине пушман эдип, ишлейән ерини ташлап, Газагыстаның чет күнҗеклерине башыны алып гидйәр. Бу ерде ахлак гышармаларындан гелип чыкян нетиҗелер, олардан алынян ажы дурмуш сапаклары айдың гөрүнйәр. Бу үнс берилмели зат.

Хәзирки прозамызда интеллигенциянын векиллериниң образларының суратландырылышының кәбир тараплары шейле. Гөрүп геченлеримиз ялы, оларың дөвребап образларыны дөретмекде газанылан чеперчилик үстүнликлер энтек аз. Бу ягдай языҗыларымызы дүйпли ойландырмалыдыр.

ЧЕПЕР ОБРАЗЫҢ ЯТДАГАЛЫҖЫЛЫГЫ

Хакыкы дөредиҗилик хут өзүңки болан тәзе бир зады айтмакдан башланяр. Дөредиҗи адам хут өзүниңки болан тәзе бир зады чепер, эстетики-эмоционал формада суратландыран махалында халкың рухы медениетиниң өсмегине, байлашмагына өз гошандыны гошяр. Бу жүмледен сөз ачып, бейик рус языҗысы Л. Н. Толстой шейле диййәр: «Аслыетинде биз тәзе авторың чепер эсерини окан я-да оңа акыл етирен вагтымызда элмыдам бизиң йүрегимизде дөрейән илкиңжи эсасы совал шундан ыбарат: «Ханы гөрели, сен нәхили адам? Мениң билйән әхли адамларымдан сен нәмәң билен тапавутланярсың ве дурмуша нәхили гарамалыдыгы бабатда сен маңа нәме тәзе зат айдып билҗек?»... Эгер ол көне, өнден таныш языҗы болса, онда сен ким дийлен совал дәл-де, «ханы сен маңа ене нәме тәзе зат айдып билҗек, инди дурмушы маңа ене хайсы тарапындан айдыңлашдырып берйәң?» (Л. Н. Толстой. Полное собрание сочинений, т. 30, стр. 19).

Бейик языҗының бу сөзлери хер бир тәзе хакыкы чепер эсериң дөредиҗилик ачышы болмалыдыгыны аламатландыряр. Сөз уссадының дөредиҗилик өзболушлыгы-да онуң эден чепер ачышларында йүзе чыкяр. Эгер йүзе тутар ялы ачыш этмедик языҗының дөредиҗилик өзболушлыгының болмагы мүмкин дәлдир.

Элбетде, чепер ачыш дийленде окыҗының ядына-юна дүшмедик, гелҗекде-де дүшмежек гең я-да тәсин бир зады тослап тапмаклык, бүтинлей нәбелли бир

зады айтмаклыкдыр дийип дүшүнмели дәл. Языжы
меселеде диңе реал дурмуша эсасланяр. Ол хакы
дурмушда энтек чеперчилик тайдан өзлешдирилмеди
эмма өзлешдирилмеги зерур болан мөхүм хадысала
ахлак проблемалары гозган махалында эстетик әхм
етли чеперчилик ачышларының үстүнден барып биле
Бу бабатда биз биртараплы болмак ислемейәрис. Э
бетде, чеперчилик ачышы оң йүзлейрәк ишленен тем
ның тәзеден чуң ишленмегинде-де, онуң тәзе аспек
леринің, угурларының айдыңлашдырылмагында-да
көне теманың тәзече чөзгүдиниң тапылмагында-да өз
ни гөркезип билер. Мешхур инглис драматургы Шек
пириң эсерлериниң аглабасы диен ялы оң ишлене
сюжетлериң эсасында язылыпдыр. Эмма ол сюжетле
тәзеден Шекспириң галамының астындан чыкансо
дүнйә мешхур боляр. Мунуң терсине, гылы гырылма
дык тәзе темадан, проблемадан хем йүзе тутар ялы
тәзелигиң ачылмазлыгы-да, өң ленч эдилен темадан
оригинал пикирлериң айдылмагы-да мүмкиндир.

Совет хәкимиетиниң йыллары ичинде халкымызың чеперчилик аңы, эстетик дүшүнжеси гөрлүп-эшидилмедик дережеде өсди. Эмма шейле-де болса, хәли-хәзирлерем айры-айры адамларың арасында чепер ачышың манысына дүйпли дүшүнилмейән халатлары сейрек дәл. Кәте чеперчилик ачыш дийленде сап өнүмчилик, хожалык ишлериндәки проблемаларың чөзүлмегидир я-да хайсыдыр бир дурмуш вакасының аныклашдырылмагыдыр өйдйәрлер. Шейле болансоң, кәте айры-айры ылмы ишлерде-де, танкыды макалаларда-да ол я-да бейлеки чепер эсериң эсасы манысы «агротехниканың газананларыны экеранчылыга орнашдырмак», «ериң шоруны ювмак» я-да «ерлери гезеклешдирип экмек» меселеси гозгаляр диен ялы арасса өнүмчилик, хожалык гурруплерине сырыкдырылып гойберилйәр. Элбетде, өнүмчилик, хожалык меселелеринем, айры-айры дурмуш вакаларынам чепер эсерде зерур болан халатларында гөркезмек герек. Эмма олар чепер эсериң йөрителәп өвренйән предметлери дәл. Олар чепер эсерлерде дурмушы өз жанлы формасында шекилендирмек, адамың гылык-хәсиетини, ички дүнйәсини ачып гөркезмек үчин гетирилйәр.

Чепер эсериң эсасы ачышы тәзе адам типлерини,

адам ахлагындакы тәзе сыпатлары, гылык-хәсиетлери йүзе чыкармакдан ыбаратдыр.

Чепер ачышың манысына йүзлей дүшүнмеклик башда-да кәбир меселелерде өзүни дуйдуряр. Кәте хайсыдыр бир чыкарылан мөхүм карарың йөрелгелерини иллюстрирлемеги, олары чепер эсерлериң формасына гечирмеклиги дөредижилик хасаплап йөренлерем габат гелйәр. Бейле эсерлериң актуал эсерлер хөкмүнде өвлүп арша чыкарылян халатлары-да боляр. Дурмушда хеммелере белли затларың чепер эсер хөкмүнде хөдурленйән махаллары-да душ гелйәр. Эйсем шейле эсерлерде языжының өз дередижилик тапындысы нәмеден ыбарат? Эйсем шейле эсерлер окыжының акыл кәсесини, дурмуш хакдакы дүшүнжесини, гөзъетимини нәме билен байлашдырып билер? Мунуң ялы эсерлерде шейле сораглара жогап тапмак четин боляр.

Эдебиятымызда түркмен поэзиясының гуванжы, бейик Магтымгулы хакда эсер бары дөредилди. Элбетде, биз ол эсерлериң әхлисини бираякдан сүрмекден я-да оларың әхлисиниң чеперчилик гымматыны инкәр этмек пикиринден дашда. Оларың чеперчилик дережеси, идея-эстетик кувватлылыгы дүрли-дүрли. Шейле-де болса, бир хакыкаты вели инкәр этмек мүмкин дәл. Энтек бизиң эдебиятымызда шахырың реал дурмушындакы габарасына лайык гелип дуран чуңнур философики, гиңден умумылашдырылан хем индивидуаллашдырылан, халкың аңында узак яшамага дажаш эдип дуран чепер образы дөредиленок. Эдебиятымызда хәзире ченли дөредилен Магтымгулының образларының хич бири-де өзүниң философики чуңнурлыгы, чеперчилик байлыгы боюнча мешхур газак языжысы Мухтар Ауэзовың «Абай» эпопеясындакы Абайың, белли өзбек прозачысы Айбегиң «Новайы» романындакы Новайының образлары билен эгин деңәп билмейәр.

Эмма Магтымгулының лирики гахрыманы велин, өзүниң чуңнур философики мазмуны, белент чеперчилик дережеси билен хер кими хайрана галдыряр.

Бейик шахыр өзүниң тарашлап шагладан хер бир сетири аркалы окыжысына чуңнур философики мазмунлы тәзе бир пикири етирмәге чалшыпдыр. Ол өзүниң хер бир сөзи дүре барабар дана сетирлери билен окыжыларына иңнән йити тәсир эдипдир. Хут шоңа

гөрә-де шахырың гошгулары асырлар бойы халкы калбыны эелән, узак дөвүрлерден бәри яшап гелйәр.

Эйсем шахырың лирики гахрыманының шейле т сирлилиги, эмма онуң эдебиятымызда дөредилен эдеб образларының о диен толгундырып бармайшы нәмеде ыбарат?

Биринжиден, көпленч халатларда, бейик шахырың агзына онуң гошгуларындан белли болан сөзлер берил йәр. Олар окыжы үчин о диен тәзелик дәл. Икинжи ден, шахырың образының диалектикасы, онуң кем кемден өсүши, өзгериши, улы шахсыет хөкмүнде кема ла гелши, индивидуал кешби чундан ызарланмая Шахырың образы аркалы дөврүң социал шертлерини анализлениши йүзлей болуп чыкяр. Өң эдеби танкы дымызда догры белленилиши ялы, дүрли эсерлерд шахырың образының, онуң херекет эдйән ёдаларының меңзешлиги-де мунуң үстүне урна боляр. Хас такыгы ол эсерлерде бейик шахырың габарасына лайык гели дуран дүйпли оригинал чеперчилик ачышлар, улы фи лософик пикирлер кемтерлик эдйәр.

Элбетде, чепер ачыш, онуң гутулгысыз нетижеси болан өзболушлылык хер кесе еңиллик билен етдири дуран затлар дәл. Мунуң үчин дүнйә эдебиятының газананларыны өзлешдирмели. Онсоң өз сөзүңи айт мага сынанышмалы. Асырлар довамында халкың пэ хим-пайхасы билен тапланан хем тимарланан фолк лорың, көне классык эдебиятың чеперчилик байлыгын дан тәзече пейдаланылан махалында-да өзболушлы дөредижилик тапындыларының үстүнден бармак мүм кин. Керим Гурбаннепесовың «Таймаз баба» поэма сында классык эдебиятда пейдаланылан гарыплы образының тәзече, дөредижиликли ишлениши муна айдың мысал болуп билер. Поэмада Мәтәч маманың символики образы өзболушлылыгы, тәсирлилиги билен узак вагтлап ятда галяр.

Мәммет Сейидов роваятларың, легендаларың, эртекилериң сюжетлеринден ызыгидер пейдаланяр. Олар шахыра улы чеперчилик чешмеси болуп хызмат эдйәр.

Чингиз Айтматов повестлеринде мифлери, легендалары дөредижиликли пейдаланмак билен, чуңңур философики умумылашдырмалара гелйәр. Белли газак шахыры Олжас Сүлейманов газак поэзиясының байлыгыны инчеден дөредижиликли өзлешдирип, ондан тәзе

нетижелер чыкаряр. Шахырың образлар системасы көне газак поэзиясы билен дүнйә поэзиясының гошулмагы эсасында эмеле гелйәр. Ол поэзия хернәче тәзече болса-да, оканында онуң өңде барыжы газак шахырың галамының ашагындан чыкандыгы гөрнүп дур. Себәби онуң көклери газак поэзиясындан гелип чыкяр. Зехинли өзбек шахыры Абдылла Арипов хем өз халкының көне классык эдебиятының байлыкларындан дөредижилікли, тәзече пейдаланмак билен, өзболушлы эсерлер дөредйәр.

Эмма бизиң хәзирки дөвүрде пейда болян көп эсерлеримиз чеперчилик ачышларының ужыпсызлыгындан көсенйәрлер. Эдебиятымызда көнәниң иң бир зыянлы галындысы болан нәлет синен галың барада энчеме эсер дөредилди. Элбетде, ол эсерлериң темасы, проблемасы өрән актуал. Эмма бу тема, бу проблема боюнча дүйпли чеперчилик ачышлар энтек өңде. Хәзире ченли бу темадан язылан эсерлериң көпүсинде хайсыдыр бир яшулы адамың ара гошулмагы я-да гызың ким-де болса, тапавуды ёк, диңе галыңсыз алянлыгы үчин бирине дурмуша чыкмагы билен конфликт чөзүлип, иш тамамланяр. Реал дурмушда вели бу меселе өрән чылшырымлы. Эйсем болса языжы йөнекей адамлардан хер бир хадысаның манысына чуң дүшүнмели, көп зады узакдан гөрмели. Шейле болансоң, окыжы бу темадакы эсерлерде нәлет синен бу зыянлы галындыны ёк этмегиң, оңа гаршы гөрешмегиң хас реал ёлларыны гөреси гелйәр.

Хәзирки дөвүрде бу темада дөредилйән эсерлерде галыңы нәлетлемек оңа гаршы болан гөрешиң эсасы серишдеси хөкмүнде өңе сүрүлйәр. Элбетде, галыны нәлетлемек хөкман зерур. Эмма гөрешиң диңе бир тәрине йыкгын этмек, бир реңке аграм салмаклык етерлик дәл болса герек. Н. Сарыханов өз дөврүнде бу меселеде эсерлеринде тәсир этмегиң дүрли тәрлерини агтарыпдыр. Дүрли усуллардан пейдаланыпдыр.

Айры-айры халатларда кәбир адамлар чепер эсериң философиясы дийлен сөзүң манысына йүзлей дүшүнйәрлер. Эсериң философиясы дийленде гөнүмел акыл сатмаклыга, гахрыманың агзына хеммә белли дана сөзлери бермеклиге, оны узакдан-узак гүрлетмеклиге дүшүнйәрлер. Аслыетинде велин эсериң философиясы че-

пер образың бүтин дуркундан, онуң сүңүңдең сызылып чыкмалы.

Чепер образ белли бир дөвүрдәки дүйпли бир пикири, халкың дурмушындакы типики бир хадысаны сүңүңе сиңдирен махалында узак яшамага далаш эдип билйәр. 1605-нжи йылда Мадридиң киоскларында Сервантисиң «Дон Кихот» романы сатылып башланан махалларында испан халкы өз медени дурмушында дүйпли бир хадысаның боландыгыны о диен дуюбам дурмандыр . Шол дөвүрлерде Испанияда мешхур дөвлет ишгәрлери, дабарасы даг ашан гошун башлыклары вә бейлеки танымал адамлар болупдырлар. Эмма вагт гечмеги билен оларың әхлиси халкың ядындан чыкып гидипдир. Эмма «Дон Кихот» романы вели бизиң гүнлеримизде-де тутуш испан медениетини шөхратландырып, долы бахалы дурмушы билен яшаяр Себәби языжы өз дөврүниң хәсиетли бир хадысасыны, шол вагтың өзүнде-де умумы адамзат дурмушы үчин әхмиетли бир процеси Дон Кихотың образының сүңүңе сиңдирипдир. Эсерде мөврити өтен рыцарчылыгың дәплерине бичак вепалы Дон Кихотың образында иле ягшылык этмек максады билен шертлери, ягдайлары назара алман херекет эдип, гүлкүнч ягдая дүшйән адамың кешби бичак тәсирли суратландырылындыр Дон Кихотың образы бирвагтлар эсериң сахыпаларындан чыкып, халкың аңына сиңип галыпдыр. Дурмушда кәбир адамың ерсиз херекетлерине Дон Кихотыңкы ялы дийилйән махаллары сейрек габат гелмейәр.

А. П. Чеховың «Бус-бусы адам» атлы хекаясының хем ил ичинде мешхурлыгы йөне ерден дәл. Эсериң гахрыманының образында белли бир кысымлы адам типлерине хас болан сыпатлар инҗән йитилик билен умумылашдырылып гөркезилйәр. Хекаяның гахрыманы Беликов XIX асырың ахырларындакы реакцион интеллигенцияның векили. Ол хер эдип-хесип эдип, адамлары дашаркы тәсирлерден, революцион мейиллерден горап сакламага дырҗашяр. Ол жанлы дурмушдан, әхли затдан хедер эдйәр. Языжы гахрыманында анык шертлер билен баглылыкда дөрейән хәсиетлери тутуш адамзат дурмушында габат гелйән гылык-хәсиетлериң дережесине гөтермеги, олара хас гиң маны бермеги башарыпдыр. Шонуң үчин-де Беликовың гылык-хәсиетлериниң идея-эстетик әхмиети онуң өз яшан дөври билен

чәкленмейәр. Дүрли дөвүрлерде «бус-бусы адамыңка» чалымдаш гылык-хәсиетлер өзүни дуйдурып дуряр.

Фауст, Плюшкин, Гобсек ялы дүнйә мешхур образлар барада-да шуны айтмак мүмкин. Чингиз Айтматовың дөредең образларыныңам көпүсинде дүйпли философик маны бар. «Ак пароход» повестиндәки Оразкул рухы яшайышдан бүтинлей махрум адам. Гечмишде ата-бабаларымызың сарпа гоюп гелен ахлак гыммат-лыкларының, рухы байлыкларының онуң үчин хич хили манысы, әхмиети ёк. Эмма Мөмүн бүтинлей башга тип. Ол бичак кичигөвүнли, пәк йүрекли, ынсанпервер адам. Халкың асырлар довамындакы дурмуш тежрибеси, пәхим-пайхасы сиңдирилен легендалар, мифлер онуң дурмушының айрылмаз состав бөлеги. Олар Мөмүн үчин пәклигиң, ахлак нормаларының эгсилмез хазынасы болуп дурярлар. Мөмүниң образы көп планлы. Онуң образында языжының макуллаян хем инкәр эдйән тараплары бар. Мөмүниң адамкәрчилиги, гуманизми абстракт пассив, тәсирсиз. Олар ери геленде Мөмүниң өз мертебесини горамага дегерли хызмат эдип билмейәрлер. Хут шонуң үчин-де Мөмүн Оразкулың эркине гаршы гидип билмән, онуң элиндәки ярага өврүлйәр. Сугунлар пейда болан махалында Мөмүниң Оразкула боюн эгижилик эндиги дуйдансыз өз-өзүнден херекете гелйәр. Шол пурсат онуң Оразкулдан горкусы Шахлы эне сугуна болан ынанжындан рүстем чыкяр. Нетиҗеде яманлыга гаршылык гөркезмезлик ҳакдакы көнеден гелйән философия, абстракт гуманизм енлише сезевар боляр. Шейлеликде, автор Мөмүниң пассив адамкәрчилигиниң, абстракт гуманизминиң дурмуша укыпсыздыгыны тассыклаяр. Бу ерде автор көне ахлагың психологик көклериниң дүрли-дүрлүдигини, оларың диңе газаплылык, эгоизм, кишиниң үстүнден агалык этмеклиги сөймеклик ялы хәсиетлерде йүзе чыкман, эйсем пассив адамкәрчилик, бойнубошлук, табынлык, ыкбалың өңүнде боюн эгижилик ялы эндиклерде-де өзүни гөркезйәндигини ныгтаяр. Шейлеликде, языжысы Мөмүниң образында көне ахлак дәплери билен багланышыклы дурмушдакы дүйпли бир процеси ачып гөркезйәр.

Языжы «Ак пароход» повестиндәки огланжыгың образында тәмизлик, пәклик ялы говы сыпатлары яшлыкдан горамаклыгың зерурдыгыны ныгтаяр.

7. Зак. 1959

Мундан башга-да Чингиз Айтматовың образларының хер биринде диен ялы аныk бир проблема бар. Автор «Илкинҗи мугаллым» повестинде Дүйшениң образында яшулы несил билен яш неслиң арасындакы гатнашык меселесини гозгаяр. Бу угурда бизиң социалистик жемгыетимизиң гуманистик тебигатына лайык гелмейән ягдайларыңам кәте өзүни дуйдуряндыгына үнси чекйәр. Гечмишде халкымыз үчин улы ишлер битирен адамларың эсассыз унудылян я-да оларың хызматларына кембаха гаралян халатларының боляндыгы эсерде иңңән йитилик билен белленйәр. Совет хәкимиетиниң илкинҗи йылларында жуда агыр шертлерде обада илкинҗи мекдеп ачып, халкың чагаларыны окатмак үчин улы кынчылыклара дөз гелен, хас такыгы, өз дөврүнде гахрыманчылыга барабар иш битирен Дүйшен хакда сөз ачып, бирвагткы онуң окувчысы, хәзирки дөвүрде белли академик Алтынай шейле диййәр: «Өзүми мүйнли хасап эденимиң башга-да бир себәби бар. Шол вагт сарпасы тутулмалы адам мен болмалы дәлдим, тәзе мекдеп ачыланда хорматлы ерде отурмалы адам мен болмалы дәлдим. Шуңа, озалы билен, бизиң илкинҗи мугаллымымыз, өз обамызың илкинҗи коммунисти Дүйшен аганың хакы барды. О ерде велин терсине болуп чыкды. Биз-ә байрамчылык столуның башында отурдык, гызылың гырындысы ялы шол адам болса почтаны говшурмага, мекдебиң ачылмагы мынасыбетли онуң өңки окадып чыкаранларына гутлаг телеграммаларыны говшурмага ховлугып йөрди.

Мунуң өзи еке-тәк вака-да дәл. Бейле затлары мен көп гөрдүм. Шоңа гөрә-де шуң ялы совал гойярын: биз сада адамың сарпасыны Ленининиң тутушы ялы тутмак укыбымызы хачан йитирдиккәк?.. Худая шүкүр этмели, инди биз шейле затлар хакда йүз гөрмән айдыбам билйәс. Шу бабатда Ленине голайлашанымызам гаты говы зат». (Чингиз Айтматов. Жемиле, Ашгабат, 1963, 118 сах.).

Дүйпли философик мазмунлы образлары түркмен языҗыларыныңам эсерлеринде гөрмек боляр. Н. Жумаевиң «Пагтабент» повестиниң гахрыманы Мырат Гапбарович район меденият бөлүминиң мүдири болуп ишлейәр. Ол этиканың, эстетиканың, медениетиң халкың психики, рухы ислеглерине лайыклыкда дурмушың өз када-канунлары боюнча өсйәндигине гөз етирип билмейәр. Мәлим болшы ялы, тәзе дәп-дессурлары, тәзе медени гатнашыклары халк дөредйәр. Олар дурмушың, халкың яшайшының, өсүшиниң объектив канунларындан гелип чыкяр. Эмма Мырат Гапбарович болса бейле дәп-дессурлары административ ёл билен, буйрук, гөркезме үсти билен дөредип болар дийип чаклаяр. Оны диңе гечирилйән медени чәрелериң формасы гызыкландыряр. Нетижеде онуң меденисти өсдүрмек угрунда эдйән херекетлериниң пейдасындан зыяны көп болуп чыкяр. Шейлеликде, языҗы Мырат Гапбаровичиң образында дурмушың диалектики өсүшине гөз етирип билмейән, чылшырымлы этики, эстетики, медени меселелери примитив ёл билен чөзжек болян йөнтем пелсепели адамың кешбини ынандырыҗы шекиллендирйәр.

Эдебиятымыза тәзерәк гелен яшларың арасында-да эсерлеринде битеви идеялары гозгамага, типик адам хәсиетлерини суратландырмага мейил эдйәнлери бар.

Яш зехинли языҗы Худайберди Халлыев хекаяларында дүйпли идеялары шекиллендирмәге жан эдйәр. Авторың «Бейик намыс» («Совет эдебияты» журналы № 2, 1978) атлы хекаясында улы философик манылы идея үнделйәр. Бу хекаяда Ватаның, улы илиң намысыны, эркинлигини горамаздан, еке-тәк адамың өз намысыны, эркинлигини горап билмежекдиги ынандырыҗы суратландырыляр. Хекаяның гахрыманы Хажы демир бичак арлы-намыслы адам боляр. Ол гожалып, яшы бирчене барансоң, яш, овадан гелне өйленйәр. Эмма Таган лакгы ялыларың «Өзүмиз ялы гоч йигитлер барка, бейле түрпе женан оң ялы чаллара-ха мынасып дәлдир-ле» диен ялы ёкнасыз сөзлери Хажы демре иңнән улы тәсир эдйәр. Шондан соң Хажы демир ил билен арагатнашыгыны кесйәр. Бу барада повестде шейле дийилйәр: «Ана, шолдур-да шолдур. Хажы тәзеден гапысыны беркледи. Не-хә ол илиң өйүне барып, бир кәсе чай ичди, не-де онуң босагасындан кесеки бири ичери этледи» (98 сах.). Эмма буларың яшаян галаларының дашыны душман габан махалында вели адамларың гарашышының терсине Хажы демир өзүниң хәсиетиниң иң говы тарапларыны аян эдйәр. Хажы демир галаны гораян йигитлери гүлер йүз билен гаршы аляр. Олара аяп гоян сувуны гайгырман пайлаяр. Хажы демриң бичак овадан гелни Сонаның элинден сув ичен йигитлерде тәзе бир галкыныш, руху-

белентлик, душмана гаршы хыжувлы гөрешмек дуйгулары дөрейәр.

Элбетде, бу ерде эсасы зат Хажы демириң хәсиетиниң ол я-да бейлеки говы тарапының ачылмагында дәл. Бу ерде эсасы зат Хажы демириң өзүни гөркезйән хәсиетиниң улы бир идеяны айдыңлашдырмага хызмат этмегинде. Юрдуң үстүне ховп абанан махалында Хажы демириң ватанчылык дуйгусы онуң айры-айры илдешлерине болан кинесинден, гахар-газабындан хас рүстем гелйәр. Хажы демир Ватаның, улы илиң намысыны гораман, өзүниң шахсы намысыны горап билмежекдигине говы дүшүнйәр. Шол догры дүшүнжесине гөрә-де херекет эдйәр. Догры, хекаяның кемтер тараплары-да ёк дәл. Хекая умумылыкдан көсенйәр. Вакалар кәбир дережеде абстракт хәсиетли. Эсердәки вакаларың болуп гечен дөври, ери аныграк берилйән болса, оларың тәсирлилиги хас хем артарды.

Худайберди Халлыёвиң «Ниет-ёлдаш» («Совет эдебияты» журналы, № 7, 1979) атлы хекаясында гозгаян меселеси-де үнс бермезче дәл. Эсерде шекиллендирилйән вака хәли-шинди реал дурмушда габат гелйән типик процес. Шонуң үчин хекаяда шейле меселе хакда сөз ачылмагы өрән ерликли. Дурмушда айры-айры адамлар өз чагаларының укыбына, башарныгына сәхелче-де серетмән, олары улы азара гойярлар. Бу хекаяның гахрыманы Сапаров хем оглы Атажаны илки мединститута, соң политехники институтың гурлушык факультетине окува салжак болупдыр. Буларың хичисинде баша бармандыр. Индем Атажаны университетиң хукук факультетине гиризжек болуп, оны кын гүне салып йөр. Атажаның бу факультетлерде окамага укыбам ёк, хөвесем. Ол чөли, гиң сәхраны, мал бакмагы, чопан болмагы күйсейәр. Гиң сәхра, мал хакда сөз ачыланда онуң рухы гөтерилип, гушы учуберйәр. Эмма оңа шәхерде оңлы башы чыкмаян экзаменлерине тайярланып йөрмекден агыр жеза ёк. Ол бир жайда яшаян ёлдашына йүзленип, шейле диййәр:

«— Ай, сен халыпа, маңа гахар этме. Мен нирede гезейин? Маңа какам кино гөрме дийди. Өз ислегим болса мен-хов шуны окажагам дәл. Веенна гитжек я хол гума гидип, мал бакжак...» («Совет эдебияты» журналы, № 7, 1979, 26 сах.).

Атасы оглуна кино гитмәге-де, күшт, бейлеки оюнлар билен гызыкланмага-да ёл беренок. Себәби олардан пейда ёкмуш. Гөрнүши ялы, Сапаров оглуның әхли херекетлерини, мейлини өзүниң даражык, йөнтемже дүшүнжелерине табын этжек боляр. Әхли зады пейда, пул билен өлчейәр. Шейдибем, оглуның эркини, инициативасыны элинден аляр. Эмма дурмуш айры-айры адамларың эркине гөрә дәл-де, өз када-канунлары боюнча өсйәр. Баша бармажак иши болдуржак болуп, Сапаров хер-нәче ода-көзе дүшсе-де, оглуның Совет Армиясының хатарына гиденини дуйман галяр.

Гөрнүши ялы, языжы хекаясында яш етгинжеклериң эркинлигине, инициативасына гиң ёл ачмаклыгы, оларың мейиллерине, укып-ислеглерине жуда эсерден гарамаклыгы үндейәр. Элбетде, хекаяның гозгаян меселесиниң актуаллыгының кеми ёк. Автор оны эсли дережеде чеперчилик тайдан чөзүпдирем. Эйсем болса хекаяның адыгып гитмеги үчин, онуң гахрыманларының окыжыларың аңына синип, эсериң сахыпаларындан даш чыкып яшамагы үчин нәмелер етенок? Бизиң пикиримизче, бу бабатда авторың дүйпли үнс бермели затлары бар. Ёкаркы хекаяның эсасы идеясының өзенини, онуң реал дурмушдакы хамырмаясыны автор гаты говы тапыпдыр. Эмма хекаядакы материалларың йитилешдирилиши, материалларың сайланып-сечилиши, эсасы, идеяны, образлары айдыңлашдырмага хызмат эдйән деталларың, вакаларың ныгталышы энтек кемтеррәк. Хекаяның шейле говы идеясының, тәзе образларының бардыгына серетмезден, ондакы баш хем икинжи, үчүнжи дережели вакалары айыл-сайыл этмеклик еңил дәл. Шейле болансоң, айры-айры окыжының хекаядакы баш пикири сайгарып билмән галыбермеги-де мүмкин. Аслыетинде языжы өзүне тәсир эден вакасының хас мөхүм, хас зерур тарапларыны сайлап аляр, эсасы идеяны айдыңлашдырмага пәсгел берйән әхли төтәнлейини затлары зыңяр. Автор өз фантазиясының көмеги билен эсериндәки етмейән затларың үстүни долдуряр. Эсасы идеяның, образларың окыжының аңына тиз барып етмеги үчин, айры-айры вакалары хас ныгтаяр, йитилешдирйәр, улалдып гөркезйәр. Чепер эсерлерде улалдып гөркезмеклик диймеклик типлешдирмек диймеклиндир. Ерликли улалдып гөркезмеклик эсердәки суратландырылян хадысаларың эсасы манысыны, эстетики-эмоционал кувватыны хас

гүйчлендирйәр. Шейлеликде, А. М. Горький айтмышлайын сунгат говыны хас говы, эрбеди хас эрбет эдип гөркезйәр. Сунгатың бу кануны эсериң эсасы идеясының хас гүберчеклэп өңе чыкмагына, онуң окыжыларың аңына иңнэн чалт барып етмегине улы хемаят эдйәр. Идеяның хас айдың йүзе чыкмагында языжының өз эсеринде үнс меркезлерини догры кесгитлэп билмеги, эсасы гүйжүни шол меркезлере гөнүкдирмеги башармагы-да бичак улы эхмиете эе болуп дуряр. Ёкарда гүррүни эдилен хекаяда языжының үнс меркезлериниң дагыныклыгы, эсердэки эхли гүррүңлериң бир нокада уруп билмейэндиги гөзе дүртүлип дур. Хекаяның эсасы идеясы Атажаның образы билен багланышыклы. Муны эсериң ады-да тассыклаяр. Эмма хекаяда Атажаның образына, онуң билен баглы айдынлашдырылян идея дахылсыз гүррүңлер, вакалар хем эсериң энчеме ерине дава тутярлар. Хекаяда композитор Ягмырың дөредижилик ишлерине, шахсы дурмушына, Аман вас диен адама, онуң огулларының ыкбалы хакдакы гүррүңлере жуда улы орун берилйәр. Ол гүррүңлериң хекаяның баш идеясы билен багланышыгы жуда говшак. Олар махал-махал хекаядакы өңе сүрүлйэн эсасы пикири басмарлаярлар.

Худайберди Халлыевиң «Еңиш гүни» («Совет эдебияты» журналы, № 2, 1978) атлы хекаясында-да шол дагыныклыгың аламатларыны гөрмек боляр. Ёгсам бу хекаяңам сүңңи, эсасы өзени сагдын. Языжы эсеринде реал дурмушда габат гелйэн кэбир типлере хас болан сыпатлары инчелик билен сайгармагы башарыпдыр. Хекаяның өзүне чекйэн тарапы шунда. Белли болшы ялы, Бейик Ватанчылык уршы дөврүнде совет адамлары сөвеш мейданларында-да, тылда-да улы гахрыманчылыклар гөркездилер. Хас такыгы, фронт билен тыл бир гөврэ болды. Эмма, сүри агсаксыз болмаз дийлиши ялы, сөвеш мейданларында сүвитли бир иш битирмесе-де, өзүни бейлеки адамлардан хас ёкары гойян, гөркезен хем гөркезмедик «гахрыманчылыклары» билен өзүни аша махабатландыржак болян адамларам габат гелди. Хекаядакы Гараджа шейле адамларың типинден. Ол барада хекаяның гахрыманларының бири шейле диййэр:

«...Илиң айтмагына гөрэ, ол тылда — ызда гуллук эдипдир. Онуң аягам немециң окундан дэл-де, фургоның тигириниң ашагында галып дөвлүпмиш диййэрлер. Өзи-хэ мениң аягымы снарядың бөлеги алып гитди диййэр. Аягының дөвүклиги-хэ хак. «Муны гүрледип отурсаң, этмедик иши ёк, чыпдыря-да» дийип, Базар ага бир гезек какамың янында яңзыдыпды» («Совет эдебияты» журналы, № 2, 1978, 107 сах.).

Языжы реал дурмушдан суратландыржак болян типиниң гөнезлигини тапансоң, оны өз фантазиясында югруп-ясамалы, оны хас ятда галар ялы дережэ етирмели. Эмма бу хекаяда-да типиң диңе судурлары яңзыдыляр. Автор эсасы вакалары, гүррүңлери, деталлары шол типиң төверегине жемлэп биленок. Хекаяның бейлеки бир гахрыманы Базар аганың фронт хакдакы гүррүңлерине-де өрэн улы орун берилйәр. Шейле болансоң, хекаядакы хайсы меселэниң эсасыдыгыны кесгитлемек кын.

Ил ичинде мешхур типлериң эхлиси улалтмак, йитилешдирмек, ныгталмак эсасында дөредилен образлардыр. Өңде биз А. П. Чеховың «Бус-бусы адам» атлы хекаясының гахрыманының шу гүнлерем окыжыларың аңында яшап йөрендигини ятлапдык. Языжы дөреден образының шейле ятдагалыжы болмагыны, озалы билен, гахрыманының образыны, вакалары улалтмак, йитилешдирмек эсасында газаняр. Шол улалтмаклыгың дашкы тайдан дуюлмазлыгы языжының уссатлыгына баглы. Хекаяның башындан тә иң сонкы нокадына ченли эхли гүррүңлер, вакалар, деталлар баш гахрыманың хэсиетиниң эсасы тарапыны ачып гөркезмэге хызмат этдирилйәр. Хекаяның адында, гахрыманың портрети-де, эгин-эшиклери-де, өй гошлары-да, ятак жайы-да окадан предмети-де, гараз, эхли зат барып бир нокада уряр. Ашакда эсерден. тетирилен бир мысала середип гөрелиң: «Онуң тэсинлити хем онуң хемише, хатда өрэн майыл гүнлерде-де галошлы, саяванлы ве хөкман пагталы йылы пальтолы даш чыкмагындады. Онуң саяванының хем дашы гаплыды, онуң сагады хем юмшажык чал гайышдан эдилен гаплыды, галам ужы чыкарылян чакгыжыгы хем гаплыды; онуң йүзүниң дашы хем гаплы ялыды, чүнки ол мыдама йүзүни пальтосының галып дуран якалары билен гизлэрди. Ол гара эйнек дакынарды, фуфайка геерди, гулакларына пагта дыкарды, пайтуна мүнен

вагтында-да ёкарсыны галдырмага буйрук эдерди. Гепиң гысгасы, ол дашкы тәсирлерден өзүни саклар ялы өз дашына гап ясанмак, ягны гуты эдинмек үчин бу адамда мыдамалык ве сңип болмажак арзувың бардыгы дуюлярды». (А. П. Чехов, Эсерлер, Ашгабат, 1958, 484 сах.).

Бейик языжы гахрыманының хәсиетиниң эсасы тарапыны бирки ерде яңзытмак билен чәкленмейәр. Оны дүрли сынаглар билен йүзбе-йүз гойяр. Ишдеш ёлдашлары билен гатнашыгында-да, Варвара атлы гыза өйленжек болшунда-да, гараз, әхли херекетлеринде онуң жанлы дурмушдан хедер эдйән, бус-бусы адамдыгы айыл-сайыл боляр. Шейлеликде, Беликовың хәсиетиниң эсасы тарапы, онуң үсти билен авторың аңлатжак болян баш идеясы вакадан вака чуңлашып, гиңелип, йитилешип гидип баряр. Хатда Беликовың өленден соңкы кешби-де, жайланышы-да онуң хәсиетини ныгтамага табын этдирилйәр:

«Ене бир ай геченден соң Беликов арадан чыкды. Оны бизиң хеммәмиз, ягны ики гимназияның ве семинарияның адамлары болуп, бирликде жайладык. Инди ол өз табыдының ичинде ятырка онуң йүз кешби парахат ве якымлыды, онуң йүзи өзүниң гайдып хич вагтда чыкып билмежек гутусына салнанына бегенйән ялы шадыянды. Хава, ол өз мырадына етди! Онуң багтына биз оны жайлаян вагтымыз булутлы ве ягышлы хова болды, бизиң хеммәмиз галошлы ве саяванлыдык...». (Шол ерде,, 496 сах.).

Эгер языжы гахрыманының хәсиетини бирки ерде яңзыдып, шейле ныгтамадык болсады, онда ол хәзиркиси ялы айдың ве ятдагалыжы болуп чыкмазды.

Хатда шу меселеде Агахан Дурдыевиң отузынжы йыллардакы дөредижилигинде-де кәбир үнс берер ялы пурсатлар ёк дәл. Догры, языжының дөредижилигинде энтек гөнүмеллик, беян эдижилик гүйчлүди. Эмма шейле-де болса, онуң «Багтлы йигит» повестиндәки Аннагулының, «Хан күйли» хекаясындакы Хан күйлуниң юмористик образлары, «Баллы молла» хекаясындакы Баллы молланың, «Зарпчылар толкуны» хекаясындакы Чишик билен Жайтыгүлүң сатирики образлары окыжыларың арасында улы мешхурлык газанды. Ол образларың ил арасында шейле белли типлер

болуп чыкмагында чепер улалтманың, йитилешдирмәниң, ныгтаманың улы ролы бар.

Языжының «Багтлы йигит» повестине середип гөрелиң. Автор эсеринде Совет Гошунының диңе бир Ватан горагчысы дәл-де, улы тербиечилик мекдепдигини-де гөркезмеги гөз өңүнде тутяр. Автор баш гахрыман Аннагулының образында шу идеясыны аңлатмак үчин, онуң хәсиетлериниң йүзе чыкайжак пурсатларыны хас ныгтап, йитилешдирип гөркезйәр. Вакадан вака, деталдан детала Аннагулының кешби чуңлашып баряр. Языжы оны деслапдан шейле хәсиетлендирип угряяр:

«Берди аганың оглуна Аннагулы сөлпи диердилер... Ол гееи эшигини, балагының учгурыны, чарыгының оагыны оңарман сүйрәп хопул-сопул гезерди...»

Языжы Аннагулы барада шейле маглуматлары бермек билен ишни гутардым этмейәр. Автор гахрыманының образыны хас ятда галар ялы дережә гөтермек үчин юмордан гинден пейдаланяр, хас тәсирли, гүлкүли вакалара йүзленйәр.

Ябысыны сува якмага гиденде-де, Жумажык билен ава гиденде де Аннагулының хич зады оңармаян зүвветдин огландыгы гүлкүли формада йүзе чыкяр. Аннагулының нагта йыгымына хеммеден гич баршы, аз йыгышы, гүнортана ченли чишип ятышы, гуда болунжак вагты сынчыларың сынагындан гечип билмейши онуң хәсиетини хас-да гөзе илгинч эдйәр. Аннагулы сөлпүлиги, ялталыгы билен оба адамларың агзына дилине дүшйәр.

Языжы Аннагулының Совет Гошунының хатарында тербиеленишини, бүтинлей тәзе адама өврүлип гидишини о диен чуң ве гиң суратландырып билмәндир. Эмма онуң Гошун гуллугындан обасына бүтинлей тәзе адам болуп гелендигини вели, хас ныгтап гөркезипдир. Аннагулы обасына гелен дессине элини говшурып отурман, колхоз правлениесиниң, оба Советиниң ишине көмеклешйәр. Октябрь байрамы мынасыбетли гечирилен колхоз йыгнагында чыкып, тәсирли сөзлемек билен, өзүниң сыясы дүшүнжесиниң ёкарылыгыны гөркезйәр. Обада гөрелдели тәзе жай гурдурып, өзүниң медениетли адам болуп гелендигини субут эдйәр. Инди Аннагулы сөйги меселесине де бүтинлей тәзече гараяр, Ол

дине пәк сөйги эсасында машгала гурмак угрунда хе-
рекет эдйәр.

Догры, Аннагулының образында чепер улалтма аша ёл берилйән пурсатлары-да бар. Бу ягдай кәте образын ынандырыжылыгыны-да говшатман дуранок. Шейле-де болса, языжы баш гахрыманының хәсиетиниң эсасы тарапларыны ачып гөркезмәге хызмат эдйән вакалары йитилешдирмек, ныгтамак, оларың әхлисини бир идея-ның төверегине чугдамламак билен, образының ятдага-лыжы болмагыны газанып билипдир. Эгер автор вака-лары шейле ныгтамадык болса, Аннагулының обра-зы-да, онуң үсти билен айдынлашян идея-да хәзиркиси ялы окыжыларың аңына орнашып галмазды.

Элбетде, бизиң гүнлеримизде дөредилйән эсерлерде-де гахрыманларың хәсиетлерини йитилешдирмәге, ныг-тамага болан мейиллер хәли-шинди габат гелйәр. Ата-жан Таганың «Уруш хачан гутаряр...» атлы хекаясы-да окыжылар тарапындан говы гаршыланды. Хекаяның шовлы болуп чыкмагында онуң баш гахрыманы Мамур эжәниң хәсиетиниң өзболушлы тарапларының, арзув-ислеглериниң инчеден ызарланмагының, ызыгидер ныг-талып гөркезилмегиниң улы пайы бар. Языжы Мамур эжәниң чаганыңкы ялы сада, хатда махал-махал гең-рәгем болуп гөрүнйән эдим-гылымыны дүрли-дүрли тәсирли вакаларың, деталларың үсти билен шейле бир ызыгидер ныгтап гөркезйәр вели, гаррының кешби бү-тин дуркы билен окыжының калбына орнашяр. Мамур эжәниң фронта гиден оглуны күйсейши, онуң ёлуна га-рашышы, оглуна гелинлик тапып гоймак, тоя тайярлык гөрмек угрундакы херекетлери окыжыны бипервай гой-маяр. Мамур эже бичак хыжувлы. Ол уруш гутарансоң хем бирвагтлар вепат болан оглуна гарашып йөр. Хер хили айылганч хабарлар-да онуң оглуның доланып гел-мегине болан умыдыны ёга чыкарып билмейәр. Оглы доланып гелмесе, онуң үчин энтегем уруш довам эдип дуран ялы болуп гөрүнйәр. Дурмушда хер түйсли адам-лар душ гелйәр. Халкың кын гүнүнден бәхбит арап йө-рен нәкеслерем тапыляр. Ынха, шу тетеллилериң би-ри Мамур эжәниң-де ярасына дуз гуйяр. Ондан «оглун гелйәр» дийип, ики саны күмүш билезик билен бир са-ны гурсакчаны «бушлугына» аляр. Бу нәкесиң ялан ха-бары Мамур эжә хасам агыр дүшйәр. Бу ялан хабара чәксиз бегенжине дерядан йүзүп гечип, гоңшы обала-

рына «бушлукчының фронтдан гелен агасыны» гөрмә-ге гиден Мамур эжәни чалажан халда эшек араба йүк-лән гетирйәрлер. Шейлеликде, языжы хекаяда Мамур эжәниң образында залым уршуң энелериң башына дү-шүрен трагедиясыны иңңән тәсирли гөркезйәр.

Эмма языжы хекаяларында бирхили әхенлере, хас такыгы гынанчлы вакалара аша йыкгын эдйәр. Гүррү-ңини эдйән хекаямызда автор бир обаның адамларыны хәсиетлендирип, шейле язяр:

«Гожук обасының гарры адамларының көпүси я көр, я күйки, я-да бирхили сама ялы. Улуг ага айт-мышлайын уруш бизиң обамыза эдибиленини этди. Мен муны өз обамызы кемситмек, обадашларымың үстүнден гүлмек үчин дәл-де, олара небсим агырып, дөзмән, айдярын. Оларың үстүнден гүлмек келләме-де геленок, асыл-ха хут гүләймели ерине-де гүлүп билме-йәрин.

Ине, Өвелек ага гөрсең, гиң көпри бардырам велин, эшегини көпрүден сүрмән, сувдан гечиржек болуп ду-рандыр. Эшек гечмежек болар, Өвелек ага болса шал-дыр билен сайгылар. Ахырам эшеге диенини этдирип билмән: «Непес жан болаян болса-ха сен гечәердиң ве-лин!» дийип хырчыны дишләр. Онуң Непес жанам гыр-ман уршунда галды.

Ханча ага бардыр. Кәте дашарык чыкарда, электрик симлерине середер. «Ток уря диййәниз велин, гушла-рам-а отыр оң үстүнде? Я ток дийилйән зат гушы ур-ман, диңе адамыны урярмыка?.. Хава-да гырманам гушы өлдүрмән, адамыны өлдүрди...» Ханча аганыңам Пендигулысы билен Дурдыгулысы «гырман юрдуна гидип гелмеди».

Ханмәммет ага дийибем биримиз бар. Онуң-а дөрт оглуның дөрдүсем «гырманда». О пахыр-а Гүне сере-дибем гарганып йөрендир.

Аңкар аганың-а өзи гырман билен душушан. Оң кә-бир хәсиетлери билен өврениширипдирисем велин, кәте гижәниң бирмахалы «Тры-бо-га-а!» дийип галма-гал турузя-да, зәхримизи яряр.

Тырры ага-да бир гөрсең-ә оңадам ялы велин, кә йыл бетерлән махалы Язчаң оюна телим гүн гатнап яң-дак йыгар. Йыган яндагыны реҗеләп күделәр. Гыш дүшүберерем велин, улы бир дашкәдини эгнине атар-да «Кәди ишдәси барың-а йөрүң-хов!» дийип, күдесине

тарап гидер. Кәдини күдәниң сүйр депесине гоюп, аша-
гындан отлар гойберер. Еке өзи бир тарапа чекилип
тә күде янып болянча хәзил эдинип ода чоюнар. Ахы-
рам «ода гөмен кәдисини тапман, «хорк-хорк» эдип аг-
лап отурандыр.

Хава, Улуг ага айтмышлайын «Гырман уршы бизе
эдебиленини этди. Гожугы сәхнеден долдурды». (Уруш
хачан гутаряр, Ашгабат, 1978, 67—68 сах.).

Языҗының «Сазың пири нирede?» атлы хекаясының
баш гахрыманы Хешдек хем Бейик Ватанчылык уршу-
на гитмезинден озал илиң атлы багшысы болупдыр.
Олам урушдан акылыны йитирип, сәхнеләп гелйәр. Са-
зы бүтинлей унуданам болса, адамларың өңүне чыкып,
саз чалжак болуп, кын гүне галып отыр. Ахы-налала-
ра, гөзяшлара авторың бейлеки хекаяларының хем кә-
биринде аша орун берилйән ялы болуп дур. Элбетде,
бу бабатда Атажан Таган еке дәл. Уруш хем шол дөв-
рүң тылы хакда язылян эсерлеримизиң көпүсинде гай-
гылы, йүрек гыйыҗы вакалара, гөзяшлара йыкгын эт-
меклик инди схема өврүлип баряр.

Языҗыларымыз хесретли вакалара аграм салып,
шол дөврүң ёвузлыгыны, онуң адамларың йүреклерин-
де өчмежек даг гояндыгыны гөркезмеги, шейдибем
окыҗыларың урша болан йигренч дуйгуларыны өсдүр-
меги ниет эдинйәрлер. Элбетде, уруш дөврүнде сәхне-
ләп акылыны йитирен адамларам, хушуна зыян етип,
сөйгүли сенедини унудан адамларам, ахы-налаларам,
гөзяшларам боландыр. Биз бу ягдайы сәхелче-де инкәр
этмейәрис. Эмма эсер сайын диңе шу ягдайлара йык-
гын эдилип дурулса, биртараплылык эмеле гелйәр.
Дурмушың ягты хем көлеге тарапларының өзара саз-
лашыгы бозуляр. Бу сазлашык бозулан махалында
дурмуш хакыкаты бүтин долулыгында гөз өңүне гелме-
йәр. Эйсем Бейик Ватанчылык уршы дөврүниң кешби-
ни диңе ахы-налалар, гайгы-хесретлер кесгитлейәрми?
Элбетде, ёк. Бейик Ватанчылык уршы дөври, озалы би-
лен, көпчүликлейин гахрыманчылыгың, мерданалыгың,
янбермезлигиң, ең ше, гелжеге, дурмуша болан берк
ынамың дөври болды. Бу ягдай фронта-да, шол дөврүң
тылына-да дес-дең дережеде дегишлидир. Шу эсасы яг-
дайдан совлуп, шол дөврүң хакыкы кешбини догры
гөркезип болмаз. Шу ерде ене-де бир зады ятламак ге-
рек. Языҗыларымызың кәбирлери йүрек гыйыҗы вака-

лары, гайгы-хесретлери, гөзяшлары шекиллендирмек
билен, дөврүң трагизмини суратландырандырыс өйд-
йәрлер. Эмма гахрыманчылык, янбермезлик, мердана-
лык, дурмуш үчин актив гөреш, хыжув ёк еринде хакы-
кы трагизм болман, эжизлик, налажедейинлик эмеле
гелйәр. Эмма эсерлеримизде эжизлиги, налажедейин-
лиги трагедия хөкмүнде хөдүрлемәге болан мейиллер
хали-шинди өзүни дуйдурып дуряр. Өз идеялы, өз мак-
сады угрунда иң соңкы демине ченли янбермән гөре-
шип, чыкгынсыз ягдай зерарлы хеләкчилиге учраян
гахрыманың образы хакыкы трагик образ дережесине
галып билер. Биз ёкарда «Уруш хачан гутаряр...» атлы
хекаяның гахрыманы Мамур эҗәниң образының хакы-
кы трагики образдыгыны белледик. Эйсем онуң обра-
зыны шу дережә гөтерйән зат гахрыманың кеч ыкбалы,
гайгы-хесретлерими? Элбетде, еке булар дәл. Мамур
эҗәниң образында трагизм янбермезлик, йити гөреш
билен утгашяр. Мамур эҗе сада дүшүнжесиниң, мүм-
киичиликлериниң чәклеринде өз максады угрунда иң-
нән хыжувлы херекет эдйәр. Ол рухдан дүшүп, эл-ая-
гыны йитирип, гөзяша аграм салып отуранок. Ол бе-
лент умыт билен оглуна гарашяр, оңа гелинлик агтар-
яр. Әхли тагаллаларыны тижәп тоя тайярланяр. Шей-
ле-де Мамур эҗе белент оптимист. Ол иңнән ажы ха-
барлардан соңам өзүни эле алмага, ене-де улы умыт
билен яшамага гүйч тапяр. Оглуның вепат боландыгы
хакдакы хабар гаррыны серпмеден гайдан ялы эдйәр.
Ол мундан соң ягты жахан билен хошлашарлы гөрүн-
йәр. Эмма ол шонда-да өзүниң белент умыдыны йитир-
мейәр, тәзеден ене-де рухланяр. Өнкүден-де белент хы-
жув, гужур-гайрат билен херекет эдип угряяр. Языҗы
Мамур эҗәниң дурмуша болан сөйгүсиниң, гелжеге бо-
лан умыдының иңнән хыжувлыдыгыны тәсирли гөркез-
мегиң әбетейини тапяр. Автор Мамур эҗәниң гоңшы
оба оглуның хабарыны эшитмек үчин гидишини шейле
суратландыряр:

«Деря голайламызда Мамур эне халыс ядады. Бол-
са-да ол ылгавуны говшатмады, деми-демине етишмән,
сожап баршына-да: Мен сизе айтмадыммы? Ана, гөр-
дүңизми Көлли жан, Орунгулым! Уруш гутаряр дий-
мәнмидим сизе?! Нуржаным ялңыз энесини ташлап
гитмез диймәнмидим?» — дийип, агзының етишдиги-
ден геплейәрди.

Гышың голайландыгына гарамаздан, Мургабың суы өрән көнди. Эмма энәниң перзенде болан сөйгүси, перзендини гөрен гөзлере бир гезежик гарамак хөвеси мес сувданам, мүмкин болан хеләкчиликденем үстүн гелди. Мамур эне баршына дёря өзүни оклады. «Горкяңызмы?» диййән ялы назар билен бизиң йүзүмизе середен Аждарам аз-кем аяк чекенсоң сува гирип гитди.

Биз Мамур энемиз гарк болар өйдүп, кенарда зовзулдап дурдук. Эмма гарры эдил гузы ялы йүзүп, саг-аман о кенара барып етди. Ол сувдан чыкансоң бизиң гыкылыгымызы эшитсе-де, ызына гараман йылгындыр тораңңы токайчылыгының ичине гирип, Хешдеклерин обасына тарап энди...». (Шол ерде, 75—76 сах.).

Гөрнүши ялы, гаррының максада окгунлылыгы, оглуна болан сөйгүсиниң чәксизлиги онуң херекетлери, аркалы жанлы шекилде айдыңлашдырыляр. Бу болса дуркы билен гужур-гайрата югрулан гаррының образының эмоционал тәсирлилигини артдыряр.

Мамур эже гөзлеглериндан хич хили уч, чыкалга тапман, ягты жахан билен бакы хошлашып барярка-да, өз умыдындан эл чекип, ян бермейәр. Бу барада повестде шейле дийилйәр:

«Мамур эне манысыз гөзлерини маңа тарап өврүп, бир зат дийжек болды, эмма дили диен этмеди. Йөне мен онуң сөзсүз диен сорагының нәмедигини билйәрдим. Ол «Уруш хачан гутаряр, Орунгулы жан? диййәрди». (Шол ерде, 77 сах.).

Гөрнүши ялы, өзүне баглы болмадык дашкы ягдайлар себәпли Мамур эжәниң ин соңкы демине ченли дүйрмеги билен ян бермән гөрешен максадының пуч болмагы онуң образыны хакыкы трагики образ дережесине гөтерйәр. Шейле болансоң гаррының образы окыжа йити тәсир эдйәр.

Оны хасам гүйчли толгундыряр.

Эмма Мамур эже, көп эсерлерде эдилиши ялы, дине гөзяша, ахы-нала, гайгы-хесретлере йыкгын эдип, элден-аякдан дүшүп отуран болсады, онда онуң образы хәзиркиси ялы ятда галыжы болуп билмезди.

Хер хили кын ягдайларда-да гахрыманың янбермезлигине, гөрешижилигине, өз максады угрунда окгунлылыгына, белент рухы гүйжүне, еңилмезлигине улы сарпа гоюляр. Бу халкың эстетик идеясы. Муны халк де-

редижилигиниң, классык ве хәзирки дөвүр эдебиятының ин говы нусгалары айдың тассыклаяр. Эмма эжизлик, налажедейинлик, кынчылыгын өңүнде эл-аягыңы йитирип отурмаклык, рухупеслик хич махалам эй гөрүлен сыпатлар болан дәлдир.

Ата Говшудов «Гандым авчының машгаласы» атлы хекаясыны Бейик Ватанчылык уршуның газаплы гүнлеринде язды. Бу хекая окыжыларың ядындан чыкып гитмеди. Ол бизиң гүнлеримизде-де өзүниң мешхурлыгыны саклап гелйәр. Хекаяның шовлулыгы онда Гандым авчының улы рухы гүйжүниң, белент оптимизминиң, янбермезлигиниң тәсирли ачылып гөркезилмегинде.

Уршуң ёвуз гүнлериниң бири. Гандым авчының фронта гиден агтыгы Мырадың дерексиз йитенлиги барада шум хабар гелипдир. Машгалада ызанда-чуванлык. Аглашян-эңрешйәнлериң сеслери йүрек дилип баряр. Эмма бу ягдай шол вагт бир ерден пейда болан Гандым авчыны алжыратмаяр. Ол гыссанман эшегини даңып, йүкүни дүшүренден соң:

— Ханы сем болуң! Гыкылыгыңыз нәме? Сем болун! — дийип, адамлары көшешдирйәр. Гандым авчы сәхелче-де дарыкман, өзүни йитирмән, ызанда-чуванлыгың себәбине гөз етирйәр. Шундан соң ол улы парасатлылык билен шейле диййәр:

«Мен сизе бир бөлек товшанжыклар диерин... душманлар үстүне сүрнүп, юрдуң бир ужундан алып гелйән вагты, бүтин Совет Союзының үстүне агыр ховпуң абанан вагты шейле якымсыз гопгун турузмак айып дәлми? Утанч!..» Гандым авчы Мырадың патасыны алмага ховлуганларында-да шейле диййәр: «Болупсыңыз менің башыма бир патахон адамлар... Шу вагтам бир пата болармы? Үстүмизе чозан душманлары ковуп, ягыны гайтарандан, юрт парахатчылык боландан соң пата алнар».

Гандым авчының шейле хыжувлы сөзлери илдешлерине йити тәсир эдйәр. Оларың хыжувыны артдыряр.

Гандым авчының образындакы эсасы зат онуң иңкән агыр пурсатда рухы тайдан ян бермейәнлиги, ягдая гөрә пәхим, пайхас, парасат билен иш гөржек болянлыгы. Эгер Гандым авчы-да ажы хабары эшиденден соң, эл-аягыны йитирип, ызанда-чуванлыга гошулып гиден болса, онуң образы бирвагтлар ятдан чыкып галарды.

Гөрнүши ялы, бу хекаяда-да трагизм чуңңур янбермезлик, рухубелентлик идеяларына югруляр. Шейле трагизм окыжыларда гөвнүчөкгүнлик, пессимистик дуйгуларыны оярман, оларда адама болан гуванч дуйгуларыны, дурмуш үчин, яшайыш үчин гөрешмек мейилларини ояряр.

Шу ерде башга-да бир ягдай хакда бирки агыз сөз айтмак зерур. Газаплы уршуң халкымызың башына гетирен күлпетлери зерарлы акылыны йитирен, сәхнеләш адамларың образларыны суратландырмак билен, дөвруң трагедиясыны, ёвузлыгыны гөркезмәге болан мейиллер эсерлеримизде хәли-шинди өзүни дуйдуряр. Бу ягдайың А. Таганың хекаяларының кәбиринде дуюляндыгыны өнде белләпдик. Бейле мысаллары башга языжыларың эсерлеринден хем гетирмек болжак. Элбетде, уруш дөврүнде шейле типлериң боландыгыны инкәр этмек мүмкин дәл. Эмма, бизиң пикиримизче, бейле типлериң образларына аграм салмак билен, дөврүң кешбини, рухуны суратландыржак болмаклык перспективалы угур дәл. Себәби окыжы гахрыманың пәхим-пайхас билен эдйән херекетлеринден пейдалы сапак алып билер. Чингиз Айтматовың «Деңзиң кенарындан ылгап барян ала ит» атлы повестиниң гахрыманлары трагики ягдая учрап, гутулгысыз өлүм билен йүзбе-йүз дурярлар. Шейле ягдайда белент ынсанчылык, чуңңур пәхим-пайхас билен иш гөрүлмедик болса, адамларың хер кесе өврүлип өтәгитмеклери икучсыз. Эмма повестиң гахрыманлары иң белент ынсанчылык дуйгулары, улы пәхим-пайхас билен херекет эдйәрлер. Иң кичилериниң саг-аман галмагы үчин, повестиң бейлеки гахрыманлары аңлы-дүшүнжели өлүме гидйәрлер.

Улы философик манылы проблемаларың гозгалмагы ятда галыжы, дүйпли образларың пейда болмагына себәп боляр. Эдебиятымызда улы гөврүмли эсерлер көп дөредилсе-де, улы философик манылы проблемалар вели, сейрек гозгаляр. Эсерлеримизиң көпүсинде овнук-ушажык вакалар, вакажыклар агдыклык эдйәр. Кәте болса айры-айры вакалар топлумлары суратландырылып, олар бүтеви бир айык идеяның төверегине жемленмейәр. Шейле эсерлер бир гезек окаландан соң ятдан чыкып гидйәр.

Ата Дурдыев көпленч фронт дурмушындан эсерлер дөредйәр. Автор фронт дурмушыны говы билйәр. Ол

«Дур, кимсиң?!» повестинде ве башга-да бирнәче хекаяларында айры-айры сөвеш эпизодларыны, солдатларың өзара гатнашыкларыны, гүррүңлерини жикме-жик шекиллендирйәр. Языжының «Дур, кимсиң?!» повестинде гаты көп адамың ады агзаляр. Эмма эсериң гахрыманлары ятда галыберенок. Автор эсасы үнсүни вакалары суратландырмага гөнүкдирип, олары аныкбир философик проблеманың төверегине жемлемек, ятдан чыкмаз ялы адам хәсиетлерини дөретмек хакда етерлик ойланмаяр.

Шу ерде бир зады беллемек герек. Көпленч халатларда эсерлерде тема билен аныкпроблеманы гатышдырярлар. Ёкарда агзалан «Дур, кимсиң?!» атлы повестиниң темасы Бейик Ватанчылык уршуның вакалары. Диймек, эсериң темасы бар. Эйсем шу деңиз ялы улы темадан языжы хайсы аныкпроблеманы гозгаяр? Бу совала аныкжогап тапмак кын. Шу-да эсериң иң дүйпли кемчилиги. Себәби хер бир эсере онда гозгалян аныкпроблема, шол проблема боюнча айдынлашдырылян эсасы идея битевилик берйәр. Диңе гозгалян аныкпроблема, шонуң эсасында йүзе чыкян идея долы кесгитлененден соң эсерде нәмәниң кемдигини, нәмәниң артыкдыгыны аныкламак мүмкин. Аныкпроблемасыз, битеви болмадык эсерлерде өзболушлы, узак ятда галян образлар-да болуп билмейәр. Проблемасызлык бизиң көп эсерлеримизиң көсенйән зады.

Бизиң кәбир эсерлеримизде вели, улы философик пикир-ә бейледе дурсун, махал-махал оларың социал манысыны-да сайгармак еңил дүшмейәр.

Гошжан Сейитмәдовың «Көшешмейән толкунлар» атлы хекаясының мазмуны шейле: Гызжагазың дәдеси балыкчы. Ол адаты боюнча балык тутмага гидйәр. Гайдып гелмейәр. Гызжагазың эжесиниң акылы үйтгәпдир. Гызжагаз хер гүн деря середип дур. Бу барада гызжагаз шейле диййәр: «Индем, ынха, гөзүм дәдемиң ёлунда. Гөвнүме болмаса, гайыгы билен сувуң бир еринден зомпа чыкайжак ялы болуп дур. Шоңа-да, бирхили, дийсең ынанян. Хут чыкайжак ялы». (Г. Сейитмәдов, Ялңызым, Ашгабат, 1977, 76 сах.).

Бу хекая мазмунының йүзлейлигинден башга-да ол Беки Сейтәковың «Деряда» атлы хекаясына чалымдаш. Йөне Беки Сейтәков вели хекаясыны чуңңур социал мазмуны ачып гөркезмәге табын эдйәр. Хекаяның

гахрыманы гарып йигит Розының какасыны Мәтныяз бай өлдүрйәр. Розыны Сапа готур диен бири огуллыга аляр. Сапа готурың гызы Гүленнам билен Розы сөйүшйәр. Гүленнамы Мәтныяз бай бөш аялың үстүне алжак боляр. Гүленнам намысына дегени үчин, Мәтныяз байы өлдүрип, өзүни Жейхуна оклап, ягты жахан билен хошлашяр. Атасының нәхак өлдүрилмеги, сөйгүлисиниң намысына дегилмеги Розының йүрегинде өмүрлик тагма галдыряр. Ынха, инди гайыкчы Розы элмыдам Жейхуна середип дур. Бу пурсаты языжы шейле суратландыряр:

«Мен инди онуң йүзүне, гөзүне сиңе сын этдим. Ол бу ере середип отырка, өңки түйсүни бүтинлей йитирди. Йүзүниң ганы гачды, мумыя меңзеди, гөзлери өңкүден йителди, ичинден гечип барярды, бойнуның янындакы дамарлары хас ёгналды, олар агажа дүшйән гурчук ялы мүңкүлдешип башладылар. Ол, догрудан-да, яңкы чогуп дуран сувуң ичинден бириниң силкинип чыкмагына гарашян экен. Башга зада бейле гарашмак мүмкин дәлди. Мен онуң йүзүниң гөзүниң шу вагткы болшуны пикиримде айлап, бу адам я-ха шу деря билен багланышыклы айылганч бир ваканы башындан гечирендир я-да үйтгешик бир задың шаяды боландыр диен нетижә гелдим».

Гөрнүши ялы, бу хекаядакы иргинсиз деря середйән гахрыманың хесретлериниң чуңнур социал көклери бар. Эмма Г. Сейитмәдовың «Көшешмейән толкунлар» атлы хекаясында болса дүйпли социал мазмун ёк. Ол. Б. Сейтәковың хекаясының йүзлейже гайталанмасы болуп чыкыпдыр. Шейле болансоң, мунуң ялы эсерлердәки образларың эгер-эгер ятда галжак гуманы ёк.

Гахрыманларың образларының хас гөзе долы, ятда галыжы болмагына пәсгел берйән башга-да көбир себәплер гөзе илйәр. Соңкы йылларда пейда болян эсерлериң энчемесинде нәмүчиндир гахрыманлар диңе өзлериниң хусусы, интим, машгала гатнашыкларында суратландырылмак билен чәкленилйәр. Эмма оларың зәхмети, эдйән иши, жемгыетчилик гатнашыклары болса гөрүнмән галяр. Муны соңкы йылларда интеллигенцияның дурмушындан дөредилен көп санлы эсерлериң мысалында тассыкламак мүмкин. Нетижеде гахрыманларың жемгыетчилик, социал кешби хас долы айдынлашмаяр. Бу угурдан сөз ачып, улы совет языжысы

А. Фадеев шейле диййәр. «Зәхмет адамыны ве умуман ол я-да башга бир көр билен мешгулланян адамларың хеммесини-де оларың зәхметиниң хем ишжеңлигиниң тутуш сферасыны чепер беян этмекден совлуп гечмек аркалы, оларың даражык өй дурмушыны ве хусусы толгунмаларыны беян этмек билен чәкленмек аркалы горкезмек асла мүмкин дәлдир. Соңкы айдыланларам герек, йөне совет адамының жемгыетчилик хем зәхмет ишжеңлиги процесинде йүзе чыкян ой-пикирлери ве дуйгулары хас мөхүм хем гызыклыдыр». (А. Фадеев, Хатлар, М., 1967, 676 сах.).

Шейле-де проза эсерлеримизиң энчемесинде овнужак гүзеран хысырдыларыны, гүнделик, хич зат билен тапавутланмаян адаты вакажыклары суратландырмага аша көп йыкгын эдилйәр. Бу ягдай эсерлериң дүйпли затлардан сова гечмегине, эмоционал тәсирлилигиниң говшамагына себәп боляр. Бу меселе бабатда А. Фадеевиң ашакдакы сөзлери үнс бермәге лайыкдыр. Ол галамдашларының бирине язан хатында шейле диййәр:

«Окалып гечилен бөлеклер барада мениң челябинскили языжыларың өңүнде эден чыкышымдан шол баплардакы жикме-жиклигиң жуда көплүгинден өзүмиңем нәгиледигими сиз эйәм билйәнсиңиз».

Гөрнүши ялы, гүзеран хысырдыларыны беян эдйән сахнажыкларың көпдүги языжыны тыкырадыпдыр.

Хич зат билен тапавутланмаян адаты дурмуш гүзеранының суратландырмага аша үнс бермеклик совет адамларының хәсиетиндәки, оларың рухы дурмушындакы, социал ымтылышларындакы эсасы зады догручыл беян этмәге пәсгел берйәр.

Иң соңунда бу кемчиликлериң әхлиси китапларың сахыпаларындан чыкып, окыжыларың аңына орнашып галжак, узак яшамага далаш этжек дүйпли образларың дөредилмегине зыян берйәр. Окыжылара болса узак ятда галян чепер образлар герек.

ПРОЗАМЫЗЫҢ БӘШ ЙЫЛЫ

Совет халкы эгирт улы сыясы хем зәхмет галкынышыны башдан гечирйәр. Совет Союзының Коммунистик партиясының XXVI гурултайының чагырылжакдыгы хакдакы хабар совет адамларының калбында буйсанч

хем бегенч дуйгусыны дөретди. Хәзир хер бир совет гражданы мәхрибан партиямызың гурултайыны тәзе зәхмет үстүнликлери билен гаршыламак хыжувы билен жошяр. Шонуң билен бир вагтда хем биз партиямызың гечен гурултайының өңде гоян тарыхы везипелериниң жемлерини жемлейәрис.

Мәхрибан партиямызың XXV гурултайындан бәри гечен бәш йыл халк хожалыгыны өсдүрмекде тарыхы ениш-лериң йыллары болды. Шу дөвүрде гүнешли республикамызың зәхметкешлери ыкдысадыеты, ылмы хем медениети өсдүрмекде эгирт улы үстүнликлер газанды. Йылың йылына «ак алтының» бол хасылы өсдүрилип етишдирилди. В. И. Ленин адындакы Гарагум каналы гожа Каспа таран барха ынамлы гадам уряр. Республикамызың газчылары хем небитчилери ерасты байлыкларының түкенмез хазыналарыны ачдылар. Мары ГРЭС-ниң нурана ялкымы республикамызың чәклеринден алыслара нур сачды. Ылмы, магарыфы өсдүрмекде газанан үстүнликлеримизем сапардан кән.

Партиямызың ики гурултайының аралыгындакы дөвүр түркмен совет эдебиятының хем пажарлап өсен дөври болды. ССКП-ниң XXV гурултайының тарыхы карарлары түркмен языҗылары үчин программалайын документ болуп хызмат этди. Ики гурултайың аралыгында өнүмчилик темасына багышланан, совет адамларының Бейик Ватанчылык уршы йылларында гөркезен эдерменлигини васп эдйән, оларың ажайып ахлак сыпатларыны, бүтин дүнйәде парахатчылык угрунда алып барян тутанъерли гөрешини догручыллык билен суратландыряи энчеме романлар, повестлер, поэмалар, хекаялар дөретдилер.

Гечен бәш йылың ичинде түркмен прозасы хас-да өнжейли өсүшлер газанды. Элбетде, тутуш эдеби процесден бәш йылы хронологик тертипде бөлүп айырмак мүмкин дәл. Шонуң үчинем, биз шу макаламызда эсасан соңкы бәш йылың прозасы хакда гүррүң этмеги назарда тутянам болсак, кәбир проблемалар, темалар бабатда хас иррәкки дөвүрлере сер салмалы болжакдыгымыз дүшнүклидир. Себәби бизиң прозамыз айры-айры проблемаларың ишлениши бабатда йылларың довамында эп-эсли тежрибе топлады, онда энчеме оның дәплер йүзе чыкды.

Мысал үчин, түркмен прозасы өнүмчилик темасына

инди узак йыллардан бәри йүзленип гелйәр. Түркмен эдебиятының кервенбашысы Берди Кербабаевиң элли-нжи йылларың аякларында дөреден «Небитдаг» романы бу бабатда диңе түркмен прозасында дәл, эйсем тутуш Союз эдебиятында гөрнүкли хадысаларың бири болупды.

Элбетде, түркмен прозасында өнүмчилик темасыны суратландырмаклыга «Небитдагдан» өңем кәбир сынанышыклар эдилипди. Йөне ол эсерлерде өнүмчилик процеси өз-өзлүгиндәки зат хөкмүнде йүреге дүшгүнч гураксы язылып гөркезилйәрди. Өнүмчилик процеси гахрыманларың рухы дүнйәсини ачып гөркезмегиң серишдесине өврүлип билмейәрди. Б. Кербабаевиң «Небитдаг» романында болса өнүмчилик процеси гахрыманларың рухы дүнйәси билен пугта багланышыклы суратландырылды. Гахрыманларың гылык-хәсиетиниң ачылып гөркезилмегинде айгытлайжы серишдә өврүлди. Зәхмет аркалы гахрыманларың образының эстетики, эмоционал хәсиетлере эе болан тараплары ачылып гөркезилди.

Дөврүң рухуна югрулан «Небитдаг» романында коллектив билен шахсыетиң гатнашыгы, коллективде шахсыетиң тербиелениши, өндебарыжы ишчилер сынпының берк мораль сыпатлары тәсирли суратландырылды. Бу роман ишчилер темасыны суратландырмагың оңат нусгаларының бири болуп галды.

Белли дережеде гураксыракдыгына гарамаздан, языҗының алтмышынжы йылларың ахырларында дөреден «Сув дамжасы — алтын дәнеси» романы хем өнүмчилик темасыны ишлемекде кәбир положител тенденциялары аламатландырды. Языҗы Бабалы, Новченко ялы гахрыманларының образы аркалы халкың, дөвлетиң бәхбиди угрунда гаты батыргай херекет эдйән, социал тайдан актив дурмуш позициясында дурян эденли адамлары орта чыкарды. Олар өв принциплериниң хакдыгына кемсиз дүшүнйәрлер ве максатларына етмек үчин айгытлы херекет эдйәрлер. Бу романың ене-де айратын беллемели бир тараны бар. Бизиң бир топар эсерлеримизде гахрыман я чүрт-кесик отрицатель, я-да чүрт-кесик положител хәсиете эе болярды. «Сув дамжасы — алтын дәнеси» романында языҗы шу схеманың чәклеринден чыкмагың хөтдесинден гелипдир. Эсериң баш гахрыманларының бири Новчен-

коның образының хәсиети жуда көптараплайын йүзе чыкарыляр. Онуң хәсиетиниң гүйчли тараплары хем, гөвшак тараплары хем инчелик билен ызарланяр.

Шейле актив гөреш позициялы гахрыманлара Б. Худайназаровың «Акар сувуң айдымы», Т. Жумагелдиевиң «Багрымызың бадашаны» романларында хем габат гелйәрис. «Акар сувуң айдымындакы» Ялкап, «Багрымызың бадашанындакы» Гурт дурмуш позициясының берклиги билен, ишеңҗирлиги, активлиги, ахлак пәклиги хем принципиаллыгы билен тапавутланяр.

Өнүмчилик темасыны ишлемекдәки шу положител тенденциялар соңкы бәш йылың түркмен прозасына хас чуңнур орнашып башлады. Өнүмчилик проблемалары гахрыманларың мораль, ахлак гөзлеглери билен пугта багланышыкда суратландырылып башланды. Социал тайдан актив позициялы гахрыман соңкы йылларың прозасында барха өндәки плана чыкяр. Бу бабатдан Б. Худайназаровың «Ызчының гөзлери» повестиндәки Гаратай авчының, Н. Хожагелдиевиң «Өврүлишик» повестиндәки Майсаның, А. Гурбановың «Отжа» повестиндәки Отжаның, Х. Меләевиң «Ялын» повестиндәки Мергениң, Р. Алланазаровың «Сырныхың гызы» повестиндәки Оваданың ве башгаларың образларыны агзамак болар.

Соңкы йылларда өнүмчилик темасындан, ишчилер сыппының дурмушындан язылан эсерлериң тематики өрүсиниң-де барха гиңейәндигини айратын беллемек герек. Өң эсасан республикамызың небитчилериниң ве Гарагум каналының гурлушыкчыларының дурмушы хакда гүррүң берйән эсерлер дөредилен болса, соңкы йылларда газчыларымыз хакда, профессионал-техники училищелериң окувчыларының дурмушы хакда гүррүң берйән эсерлерем пейда болды. Мысал үчин, Н. Жумаевиң «Хөкүмдарлык мекдеби», Ч. Маталовың «Менің йылдызым», О. Ягмыровың «Акар сувуң балыгы» повестлерини, Н. Хожагелдиевиң «Тапышык» хекаясыны агзамак мүмкин. Языҗы М. Гурбангылыҗов болса Шатлыгың газчыларының дурмушындан «Даң шапагына тарап» диен повестини язды.

Йөне өнүмчилик темасының ишленишинде энтек дүйпли кемчиликлериң бардыгыны-да айтмак герек. Кәбир языҗыларымыз өнүмчилик процесини гураксы суратландырмакдан, өнүмчилик процеси билен багланышыклы болан йүзлейже сюжете йыкгын этмекден, теманың диңе актуаллыгына ковалашмакдан энтеклерем сапланып биленоклар.

Кәбир мысаллара йүзленелиң. Языҗы Г. Сейитмәдовың «Ялңызым» атлы повестиниң темасы гаты актуал. Бу эсер яш небитчи ишчи кадрыны тербиеләп етишдирмек меселесини орта атяр. Йөне повестде өнүмчилик процеси жуда йүзлей хем йөнтем суратландырыляр. Автор эдил экскурсовод ялы, окыҗыны дүрли небит энҗамлары билен, дүрли машынларың ишлейши билен таныштыряр. Бу затларың хич бири гахрыманың өсүш, кемала гелиш процеси билен дүйбүнден багланышмаяр. Эсердәки гаршылыклар болса дүйпли проблемаларың төверегинде эмеле гелмән, эсасы проблемалар билен асла дахылы болмадык төтәнлейин вакаларда йүзе чыкяр.

Языҗы Ч. Маталовың «Тәзе юрт», «Алтын гүйз» повестлеринде хем хожалык, өнүмчилик меселелери долы дережеде улы ахлак проблемалара өсүп гечип билмейәр, ол повестлериң көп еринде өнүмчилик, хожалык меселелери өз-өзлүгиндәки затлар хөкмүнде суратландырыляр.

Языҗы М. Гурбангылыҗовың «Даң шапагына сары» диен повестиниң темасы актуал. Эмма эсериң чеперчилиги көп затлары арзув этдирйәр. Эсериң баш гахрыманы илкиңжи сахыпалардан башлап, өвүлип башланяр. Оны өвмеклик повестде схема өврүлйәр. Нетиҗеде, гахрыманың кешби шол гураксы өвгүлериң губарына сиңип гидйәр.

Языҗы А. Назаровың «Гүйз япраклары» диен повестинде биз шол ленч эдилен конфликте габат гелйәрис. Колхоз башлыгы билен онуң орунбасарының арасында дөредилҗек болунян конфликтиң хич хили дүйпли эсасы ёк. Шол гаршылыклар не хожалык меселелери билен, не гахрыманларың образының логикасы билен багланышяр. Автор колхоз башлыгыны өз везипесинден габанян адам эдип гөркезҗек болуп, гөз-гөртеле ясамалыга йүз уряр, гаршылыгың чөзгүдини эмели суратда сүйндүрйәр. Бизиң гүнлеримизиң башлыгына пагтаны машын билен йыгмагың әхмиетини дүшүндирмек проблема дережесине ченли чиширилйәр.

Гахрыманың ахлак, мораль гөзлеглери соңкы йыллардакы прозамызда үрч эдилип ишленен темаларың

бири болды. Бу тема Б. Сейтәковың «Первана», «Текеп-бир гыз», Б. Худайназаровың «Гоңшулар», «Гарагулагың ойы», «Ызчының гөзлери», А. Гурбановың «Отжа», Х. Меләевиң «Тылла теңңелер», Т. Гурбановың, «Торгай», Г. Шамыевиң «Хыдыр Ымамовичиң дүйни, бу гүни», А. Мырадовың «Бир тылла йүзүкдим,» Х. Деряевиң «Мукаддес ожак», Х. Халлыевиң «Гүйз гүли», А. Таганың «Мәхнет дүнйәдәки кичижик жай» повестлериниң, А. Атажановың «Ягдайлар ничик?», Х. Деряевиң «Мәхир учгунлары» романларының ичинден эриш-аргач болуп гечйәр.

Соңкы дөврүң иң говы проза эсерлеринде ахлак, мораль проблемалары гахрыманларың зәхмети билен, оларың образының жемгыетчилик мазмуны билен ыснышыклы багланышыкда суратландырылды. Пәк зәхмет ёк еринде пәк ахлагың болмагы мүмкин дәл. Пәк зәхмет ахлаклылыгың бейик өлчеги болуп дуряр. Гахрыманың образыны онуң зәхметинден ве жемгыетчилик ишинден үзңе долы ве хер тараплайын ачып гөркезмек мүмкин дәлдир. Мунуң шейледигини ныгтап, белли совет языжысы А. Фадеев шейле язяр: «Зәхмет адамыны ве умуман ол я-да башга бир кәр билен мешгулланян адамларың хеммесини-де оларың зәхметиниң хем ишжеңлигиниң тутуш сферасыны чепер беян этмекден совлуп гечмек аркалы, оларың диңе дараҗык өй дурмушыны ве хусусы толгунмаларыны беян этмек билен чәкленмек аркалы гөркезмек асла мүмкин дәлдир. Соңкы айдыланларам герек, йөне совет адамының жемгыетчилик хем зәхмет ишжеңлиги процесинде йүзе чыкян ой-пикирлери ве дуйгулары хас мөхүм хем гызыклыдыр». (А. Фадеев, Хатлар, М., 1967, 676 сах.).

Б. Худайназаровың «Ызчының гөзлери» ве «Гарагулагың ойы» повестлеринде гахрыманларың рухы гөзеллиги оларың пәк захмети, гөрешжең социал позициясы аркалы ачылып гөркезилйәр. «Ызчының гөзлеринджәки» Гаратай авчыны окыжының гөзүниң өңүнде беленде гөтерйән зат онуң принципиаллыгы, догручыллыгы, тутанъерли зәхмети. Эгер языжы Гаратай авчыны шу хәсиетлеринден үзңе, диңе өвгүли сөзлер аркалы гөркезмәге йыкгын эден болса, онуң образы окыжа шейле чуңңур тәсир эдип билмезди. Онуң догручыллык, принципиаллык хакдакы гүррүңлери хем бош гүррүң болуп галарды. Эмма языжы Гаратай авчыдакы эхли

говы сыпатлары онуң зәхмети аркалы, гөрешжең позициясы аркалы ачып гөркезйәр. Хут шол себәпли хем Гаратай авчының образы диңе өвгүли репортажлары язмага эндик эден радио хабарчысы Непесиң дурмуша болан гарайшының бүтинлей өзгермегине себәп боляр. Хут Гаратай авчының херекетлери Непесиң ялан-яшрык хабарлар язып, ялан сөзләп гелендигине, ахлаксызлык эдендигине гөз етирмегине гетирйәр. Гаратай авчының образының тутуш гөзеллиги хем ине, шу ерде йүзе чыкяр. Эгер Гаратай авчы өзүниң кимдигини гайдувсыз зәхмети билен субут этмедик болсады, онуң адамкәрчилик, догручыллык хакдакы гүррүңлерине хабарчы Непесем, окыжыларам ынанмазды.

Языжы «Гарагулагың ойы» повестинде хем гахрыманларың ахлак сыпатларының говы тараплары оларың зәхмете, жемгыетчилик эмләгине, өз боржуна болан гарайшылары аркалы ачылып гөркезилйәр. Автор Сарыбай Сапаровың образында белент ахлаклы, зәхметсөер адам болмаздан, оңат ёлбашчы хем болмак мүмкин дәлдигини ынандырыжылык билен гөркезипдир.

Б. Сейтәковың «Первана» повестинде өзүниң пәк зәхмети билен яшамага ымтылян гахрыманларың образы дөредилди. Белли дережеде пассивдигине, отрицательтиплере гаршы гөрешмекде кәте говушгынсыз херекет эдйәндигине гарамаздан, повестиң баш гахрыманы Оразмырат өз максадына диңе пәклик билен етмәге ымтыляр. Кынчылыклара габат гелинсе-де, өз пәк зәхметиң билен яшамалы я-да Ярнепесиң галплык, огурлык билен газанылан элпе-шелпе дурмушының хөзирини гөрмели диен сораг орта дүшенде, Оразмырат хич хили икиржиңленмезден биринжи ёлы сайлап аляр. Хатда жан-дилден сөййән гызы Айбөлекден эл чекмели болан-да-да, Оразмырат өз максадына вепалы болуп галяр. Оразмырадың хемише өз идеалына вепалылыгы себәпли хем эсерде пәклик галплыкдан үстүн чыкяр.

Н. Хожагелдиевиң «Өврүлишик», А. Гурбановың «Отжа», Х. Меләевиң «Ялын» повестлеринде хем баш гахрыманларың ахлак гөзеллиги оларың актив дурмуш позициясы, гайдувсыз зәхмети билен пугта багланышыклы гөркезилйәр. «Өврүлишикдәки» Майсаның, «Отжадакы» Отжаның, «Ялындакы» Мергениң образларының жемгыетчилик мазмунының улы эхмиете эедигини белләмек герек. Оларың дурмушында жемгыетчилик бәх-

битлери илкинҗи плана гечйәр. Шахсы дурмушындакы кынчылыкларам, шовсузлыкларам оларың җемгыетиң бәхбиди угрундакы окгунлы херекетине пәсгел берип билмейәр. Йөне оларың өз шахсы максатларына етмеклерине-де хут җемгыетчилик активлиги себәп болярлар. Олар өзлериниң мамладыгыны җемгыетиң бәхбиди үчин чекйән пәк зәхмети билен, хемише иң асыллы ахлак принциплере хызмат эдйәндиклери билен субут эдйәрлер.

Соңкы йылларың повестлеринде актив позициялы гахрыманлар барха улы орун эеләп баряр. Мунуң өзи эдеби процесиң бизиң дурмуш хакыкатымыза хас голайлашяндыгыны, дөврүң өңде гоян талапларына сесленмәге ымтыляндыгыны тассыклаяр. Шейле-де болса, актив дурмуш позициялы гахрыманларың образының энтегем көп эсерлерде кемлик эдйәндигини беллемегимиз герек. Кәбир эсерлериң гахрыманларында актив гөрешҗеңлик дүйбүнден етмезлик этсе, кәбир эсерлериң гахрыманларының актив гөрешҗеңлиги эсерде орта атылян эсасы проблемалардан сова гечйәр. Кәбир гахрыманларың гөреш херекети болса җуда йөнтем ве примитив хәсиете эе болуп дуряр. Мысал үчин, Б. Худайназаровың «Гоңшулар» повестинде пәк ахлаклылыгың үстүн чыкмагы отрицатель гахрымана гаршы физики гүйҗүң уланылмагы билен багланышдырыляр. Мусаның өз аялы Огулныязы сува салма енҗип «тербиелеҗек» болшуны эхли гоңшуларам, авторың позициясыны беян эдйән мугаллымам хешелле какмак билен макуллаярлар. Шунуң ялы ягдая Б. Сейтәковың «Текепбир гыз» повестинде хем габат гелйәрис. Бу эсерде-де положител гахрыманлар отрицатель гахрыманы физики гүйч уланмак хайбатыны атмак билен горкузҗак болярлар.

Өң белләп гечишимиз ялы, бу затларың хеммеси положител гахрыманларың гөреш позициясының эсерде орта атылян эсасы конфликтден, эсасы проблемалардан сова гечйәнлигинден гелип чыкяр. Положител гахрыманларың эсасы зарбасы галплыгың көрүги болуп дурян нокада урулман, оларың гөреши йөнтемҗе меселелериң төверегинде болуп гечйәр. Б. Сейтәковың «Первана» повестиниң баш гахрыманы Оразмырадың актив дурмуш позициясының бардыгыны биз озал белләп гечдик. Йөне онуң ахлак пәклиги угрундакы гөрешиниң эсасы меселеден дашарда болуп гечйәндигини айтмагымыз герек.

Мысал үчин, ол Ярнепесиң галплык, огурлык эдйәндигини билип дур. Эхли беланың көрүгиниң шондадыгына хем акылы етйәр. Эмма ол Ярнепесиң галплыгына гаршы гөрешмегиң дерегине, Айбөлеги пәк дурмуш хакдакы өвүт-үндевлер билен тербиелеҗек боляр. Хакыкатда болса Айбөлегиң пикирини үйтгетмек үчин онуң какасының галплыгыны паш этмели.

«Текепбир гыз» повестинде хем шейле ягдая душ гелйәрис. Гандым барып ятан галп, огры адам. Ол огурлык билен газанан байлыгына даянып, Гызылгүли өз торуна чолашдырып йөр. Шу ерде положител гахрыманлар Гандымың галплыгыны паш этселер, онуң кимдиги эшгәр болҗак дурубержек. Хатда ол өз этмишлери үчин канун өңүнде җеза чекмели адам. Эгер шейле эдилсе, Гызылгүлүң хем онуң кимдигине айдың гөз етирип билҗекдигине шүбхе ёк. Эмма повестиң положител гахрыманлары Гандымың этмишлерини паш этмегиң дерегине, Гызылгүле ховайы өвүт-үндев этмек билен чәкленйәрлер.

Мунуң бейле болмагы төтәнден дәл. Бирентек языҗыларымызың эсерлеринде отрицатель гахрыманлар положител гахрыманлара гаранда хас угур тапыҗы, хас чылшырымлы шахсыет эдилип гөркезилйәр. Авторлар отрицатель гахрыманларың этмишлерини, дүрли пиримлерини, гылык-хәсиетини, херекетини җикме-җик суратландырярлар. Положител гахрыманлара гезек гелende болса олар умумылыкдан сапланып биленоклар. Положител гахрыманларың образы гөвүн диен дережеде индивидуаллашмаяр. Олар җуда говушгынсыз херекет эдйәрлер, көпленч диңе горанмак билен чәкленйәрлер. Оларың образы отрицатель образлар ялы деталлайын ишленмән галяр.

Шу ягдай интеллигенцияның дурмушындан дөредилен проза эсерлеринде хас-да гөзе дүртүлип дур. Соңкы йылларда интеллигенцияның дурмушына багышланып язылан эсерлер бармак басып санардан көп. А. Атаҗановың «Өз танышларың», «Ягдайлар ничик? романлары, Х. Деряевиң «Мукаддес ожак», Т. Гурбановың «Торгай», А. Мырадовың «Бир тылла йүзүкдим...», Х. Меләевиң «Тылла теңңелер», Г. Шамыевиң «Хыдыр Ымамовичиң дүйни, бу гүни», Б. Худайназаровың «Гоңшулар», М. Гурбангылыҗовың «Даң шапагына сары» повестле-

ри шейле эсерлердир. Бу списогы хекаяларың хасабына хас-да узалтмак боларды.

Ады агзалан эсерлериң көпүсинде алымларың отрицатель образы дөредилди. Алымларың отрицатель образы соңкы йыллардакы прозамызда хут схема өврүлип гитди ве дурмуш хакыкатыны ёюп гөркезмеклиге ченли барлып стилди. Алымларың образыны дөретмекде гара реңке гөрнетин аграм салынды. Шу ерде екеже бир зады айтмак етерликдир. Ахлак тайдан бозук эдебиятчы профессорларың прозамызда дөредилен саны дурмушда яшап, ишлөп йөрен эдебиятчы профессорлардан хас көп. Бу болса языҗыларымызың дурмушың көлегели тарапына көп аграм саляндыкларыны субут эдйәр. Шу ерде мешхур совет языҗысы К. Фединиң сөзлерини ятламак ерликли болса герек: «Ягты ве көлегели тарапларың өзара гатнашыгының ёк еринде сунгат болуп билмез. Бу дүшүнҗәни гөрәймәгә хер кесем билйән ялы, йөне велин сунгат эсеринде (эдил шонуң ялы тебигатың өзүнде-де) ягтылык чешмесиз хич хили көлегәниң-де болуп билмежекдигини ап-аңсат унудяр отурыберйәрлер».

Шу ерде ене-де бир зады айратын ныгтамак герек. Интеллигенцияның дурмушындан дөредилен эсерлериң көпүсинде алымлар хут кәриндең, зәхметинден, иш процесинден үзңе суратландырыляр. Олара алымлык ады йөңкелсе-де, олар алым хөкмүнде гөркезилмейәр. Олара алым диймән, ислендик башга бир кәриң векили диениң биленем үйтгейән зат ёк.

Бу ёң болуп барян схематизмиң бирнәче себәплери бар. Биринҗиден, ол эсерлериң көпүси языҗыларымызың хут өзлериниң дурмуша эден гөзегчиликлериниң нетиҗеси дәл. Оларың язып беян эдйән габахатлыкларының дурмушда бардыгыны инкәр этмейәрис. Йөне шол габахатлыкларың ызыгидерли суратда алымлара йөңкелмегине велин, хич хили дурмуш эсасының ёкдугыны ачык айдып билерис. Икинҗиден, бу ягдай языҗыларымызың бирек-бирегиң дөредиҗилигинден етерлик дережеде хабарлы дәлдигини субут эдйәр. Үчүнҗиден, бу ерде доганлык эдебиятларың механики тәсириниң бардыгыны айтмак герек. Мысал үчин, рус, украин, белорус эдебиятларында яшулы профессорларың яш гызлара өйленишини суратландырмагың схема өврүлен пурсатларының боландыгыны шол эдебиятларың эдеби танкыды бир вагтлар беллөпди. Бизиң языҗыларымызың

болса шол язгарылан схеманы шерт ёк ериндең механики суратда прозамыза гечирмеклери дурмуш хакыкатына лайык зат дәл.

Бу ерде беланың көрүги алымлар хакда, оларың иши, зәхмети хакда, реал дурмушларындакы кемчиликлери хакда язылман, умуман дурмушда габат гелйән габахатлыклар хакда язылып, оларың хем механики суратда алымлара йөңкелйәнлигинден ыбаратдыр.

Элбетде, алымларың положител образыны дөретмекде языҗыларымызың кәбир үстүнликлер газанан пурсатларының бардыгыны инкәр этмейәрис. Йөне дурмуша биртараплайын чемелешмеклиги говы нетиҗә гетирмейәндигини В. Г. Белинскиниң сөзлери билен ятладасымыз гелйәр: «Предметлере болан гарайшың бир-тараплыдыгы эгер ол гарайыш чуңңурлыкдан хем өтгүрликден махрум болмаянда-да хемише галп нетиҗелере гетирйәр».

Шахсыетиң формирлениш, кемала гелиш процесиниң, онуң дурмушда өз орнуны тапышы барадакы проблеманың соңкы йыллардакы прозамызың эсасы меселелериниң бирине өврүлип баряндыгыны айдасымыз гелйәр. Бу ягдай өң гүррүни эдилен эсерлерде-де дуюляр. Бу романда дурмушда адамың өз хакыкы орнуны тапышы гөркезилйәр.

Кәбир проблемаларың ишленишиниң прозамызда барха чуңлашяндыгыны беллемек герек. Мысал үчин, Хыдыр Деряевиң энтек долы чап эдилмедик «Мәхир учгунлары» диен романы бу барада кәбир белликлери этмәге мүмкинчилик берйәр. Эсер долы чап эдилмәни үчин, ол барада гутарныклы бир пикир айтмак кын. Йөне шейле-де болса, эсер барада хәзирки ягдайда-да кәбир положител белликлерем, отрицатель белликлерем этмек мүмкин. Романда кәбир вакалар жуда сүйндүрилйәр, гахрыманларың херекетинден эййәм дүшнүкли затлар яңадандан дүшүндирилжек болнуп азара галыняр. Шейле-де болса, романда галың хем сөйги меселесиниң тәзечерәк гоюляндыгыны белләсимиз гелйәр. Өң галың хакда язылан эсерлерде көпленч дурмуш гурмак меселеси йигидиң галың төләп-төлемежекдиги билен багланышдырылярды. Рас, йигит галың төлемән өйленмекчими, гыза башга зат герек дәлди. Х. Деряев болса бу меселеде эсасы задың пәк сөйгүдигини ныгтап билипдир.

Совет халкының Бейик Ватанчылык уршы йылларын-

да төркезен сөвеш хем зәхмет эдерменлиги соңкы йыллардакы прозамызың иң есасы темаларының бири болды. Бейик Ватанчылык уршуна гатнашыжы языжыларымыздан С. Атаев, А. Назаров, Н. Жумаев, Р. Алыев, А. Дурдыев ве бейлекилериң бу тема билен йөрите мешгулланяндыкларыны беллемек герек.

Прозамыз Бейик Ватанчылык уршы темасына уршуң башланан гүнлеринден бәри ызыгидерли йүзленип гелйәр. Өзем бу меселеде совет адамларының сөвеш хем зәхмет эдерменлигиниң, оларың фронтда хем тылда гөркезен эдерменликлериниң хемише берк багланышыклы суратландырыландыгыны айтмалыдырыс. Бу ягдай хәзирем довам эдйәр.

Шунуң билен бир вагтда Бейик Ватанчылык уршы темасының түркмен прозасында ишленишинде кәбир өне гидишликлериң бардыгыны гөрйәрис. Уруш темасының уруш йылларында суратландырылышы билен шу гүнлерки прозамызда суратландырылышының арасында улы тапавут бар. Уруш дөврүнде язылан эсерлериң көпүси дөврүң хут шу гүнки талабына сесленилип язылан, эсасан мобилизлейжилик хәсиетине эе болан эсерлерди. Ол эсерлерде совет адамларының сөвеш эдерменлиги, янбермез ватанчылык дуйгусы васп эдилйәрди. Шонуң билен бир вагтда шол дөврүң эсерлеринде биртараплылыгам дуюлярды. Көп эсерлерде душман жуда эжиз, налажедейин эдилип гөркезилйәрди.

Бу ягдай шу гүнки прозамызда хем азда-көнде дуюлман дуранок. Йөне шу гүнки прозамыз Бейик Ватанчылык уршы темасына хас дүйпли, масштаблайын чемелешйәндиги билен тапавутланяр. Бейик Ватанчылык уршы йылларының вакалары хас төвереклейин, хас гиң планда суратландырылып башланды. Н. Жумаевиң «Айдогды Тахыров», С. Атаевиң «Газап», Р. Алыевиң «Гахрыман шәхериң оглы», Н. Хожагелдиевиң «Эне» романларында, А. Дурдыевиң, А. Назаровың, А. Гурбановың ве бейлекилериң повестлеридир хекаяларында тәзечиллик элементлерини гөрмек мүмкин. Ирки дөврүң проза эсерлеринде есасан алдым-бердимли сөвеш эпизодларына, эдерменлик, гахрыманчылык меселесине аграм салнан болса, ады агзалан эсерлерде шу затларың хеммеси чуңнур философики, ахлак проблемалар билен утгашыклы беян эдилди.

Мысал үчин, Н. Жумаевиң «Айдогды Тахыров» ро-

манында ровың гөркезен деңсиз-тайсыз гахрыманчылыгының көклери чуңнур ызарланяр. Нетижеде Айдогды Тахыровың аныk образы типики чепер образ дережесине ченли ёкары гөтерилйәр. Биз романы оканымызда Айдогды Тахыровың гахрыманчылыгының төтәнден йүзе чыкан зат дәлдигине айдың гөз етирйәрис. Онуң шол сыпатының совет адамларына махсус болан ватанчылык хем ахлак сыпатларындан гелип чыкяндыгына, хут бизиң совет халкатымызың шейле гахрыманлары тербиеләп етишдирйәндигине ынанярыс.

С. Атаевиң «Газап» романы көп китаплы эсер болмалы. Онуң биринжи китабы языжының уруш темасыны хас улы планда ишлемеги максат эдинйәндигине шайтлык эдйәр. Языжы романында түркмен халкының Бейик Ватанчылык уршунда газанылан бейик еңше гошан гошандыны гөркезмеги максат эдинйәр. Романда түркмен зәхметкешлериниң дүрли гатлакларының векиллерини гөрйәрис. Оларың арасында йөрите харбы хүнәр алан адамларам бар, интеллигенцияның векиллери хем бар. Бейик Октябрың саясында азатлыга чыкан түркмен зеһанларының векиллери хем бар. Олар дүрли ыкбаллы, дүрли дүшүнжели адамлар. Йөне оларың хеммесини бир максада гөнүкдирйән зат бар, ол хем Ватанымызы ганым душманлардан азат этмек хыжувы.

«Газап» романы диңе уруш вакаларының беяны дәл. Бу эсерде языжы айры-айры гахрыманларың шахсы ыкбалларыны хем инчеден ызарламага ымтыляр.

Кәбир кемчиликлерине гарамаздан, Р. Алыевиң «Гахрыман шәхериң оглы» романы хем уруш темасының ишленишине гошулан гошант болуп дуряр. Языжы бу романында айратынам совет халкларының интернационал дуйгусыны васп этмекде улы үстүнлик газаныпдыр. Романы оканында бизиң газанан бейик еңшимизиң совет халкларының доганлык-достлугы саясында мүмкин боландыгына акыл етирйәрсиң.

Өң беллейшимиз ялы, Бейик Ватанчылык уршы темасы совет адамларының сөвеш хем зәхмет эдерменлигини утгашыклы суратландырмак эсасында ишленди ве ишленип гелинйәр. Совет адамларының фронтда гөркезен гахрыманчылыклары билен бир хатарда, оларың тылда чекен гайдувсыз зәхмети барада гүррүң берйән эсерлериңем энчемеси дөредилди. Н. Хожагелдие-

зиң «Совет эдебияты» журналында гысгалдылып чап эдилен «Эне» романы хем тыл дурмушындан гүррүң берйәр. Бу романа махсус болан бир зады белләсимиз гелйәр. Эсерде уршуң агыр трагедиясы гахрыманчылыгың васпына өврүлйәр. Граждалык уршуның, колхоз гурлушыгы йылларының әхли кынчылыкларыны башындан гечирен Айнур мәхрибан Ватанымызың башына хөвп абананда бәш оглуның бәшисини хем мукаддес гөреше атаряр. Оларың бәшиси хем Ватан угрундакы сөвешде вепат боляр. Эмма Айнур шейле агыр урга-да дөз гелмеги башаряр. Ол уршуң иң агыр йылларында колхоза ёлбашчылык эдйәр, арман-ядаман зәхмет чекйәр. Романда зәхмет ынсаны халас эдижи гүйч хөкмүнде гөркезилйәр. Айнура шейле агыр трагедиядан соң хем хатарда галмага гайрат берйән гүйч—ләк зәхмет.

Түркмен языҗыларының уруш темасындан дөредилен эсерлериниң көпүсиниң шовлы тараплары барада гүррүң этмек боларды. Бу теманың эдебитымыза барха чуңнур орнашып баряндыгы, барха чуңнур ишленйәндиги бегендирйәр. Соңкы йылларда Бейик Ватанчылык уршы хакда гүррүң берйән документал, мемуар хәсиетли эсерлериңем дөрәп уграндыгы хас-да гуванчлы фактдыр. Н. Ашыровың, Р. Бердиевиң, П. Режебовың, А. Аннануровың, А. Ахундовың сөвеш ятламаларының ве документал эсерлери түркмен окыҗыларының сөйгүли эсерлерине өврүлди. Ол эсерлер бизиң эдебиятымызы документал уруш фактлары билен байлашдырды.

Уруш темасының ишленишинде энтек кәбир дүйпли кемчиликлериңем бардыгыны беллемек герек. Илки билен беллемели дүйпли кемчилик кәбир эсерлерде уруш хакыкатының чепер хакыкат дережесине етирилип билинмейәндигинден, уруш вакаларының чеперчилик тайдан умумылашдырылып билинмейәндигинден ыбарат болуп дуряр. Ол эсерлерде айры-айры уруш вакалары, сөвеш эпизодлары диңе өз-өзлүгиндәки затлар хөкмүнде суратландырыляр. Олар гахрыманларың образы билен, чуңнур философики, ахлак проблемалар билен утгашдырылмаяр. Шол уруш вакаларының, сөвеш эпизодларының гахрыманың образының өсүшине эдйән тәсири айдыңлашман галяр. Эсердәки гахрыманларам окыҗылар билен дең дережеде шол вакаларың кесе-

ден сынлайҗылары болуп галярлар. Бу болса тутуш эсериң композицион тайдан дагыныклыгына себәп боляр. Айры-айры сөвеш эпизодларыны эсердең айранын я-да ене-де шолар ялы кәбир эпизодлары гошаның билен үйтгейән зат дуюлмаяр. Себәби эсерде хемме зады өзүне бирлешдирип дуран дүйпли проблема ёк. Нетиҗеде, кәбир эсерлериң мөчбери гаты улы болуп, чеперчилик гымматы болса уҗыпсыз болуп чыкяр.

Мысал үчин фронтчы А. Оразмырадовың «Ерден от чыкяр» диен романында окыҗының үнсүни чекйән кәбир картиналар, эпизодлар бар. Эмма романда эмоционал тәсир эдижи, узак вагтлап ятда галыҗы бүтеви чепер образларың аздыгы велин гынандыряр. Шейле кемчиликлере А. Назаровың ве А. Дурдыевиң кәбир повестлеридир хекаяларында-да габат гелинйәр.

Ене-де бир беллемели зат бар. Уруш хакда язылан кәбир эсерлерде дөврүң ёвузлыгыны, агырлыгыны гөркезиҗек болнуп, биртараплылыга ёл берилйәр. Ахырнала, гөзяша көп йыкгын эдилйәр. Ол эсерлерде трагизм гахрыманчылык билен пугта утгашмаяр. Догры, уруш дөврүниң трагедиясы айылганчды, гөзяшам, ахыналада нәче дийсең болупды. Йөне айгытлайҗы роль ойнан зат велин, совет халкының янбермез гахрыманчылык рухуды.

Гечен бәш йылда тарыхы ве тарыхы-революцион тема прозамызың эсасы темаларының бирилигине галды. Бу темадан Ч. Ашыровың «Гарры сердар», Я. Мәммедиевиң «Шапак», А. Таганың «Сәхра наласы», Н. Җумаевиң «Велаят», Т. Җумагелдиевиң «Җансерек», Р. Эсеновың «Сәхердәки салгымлар», Б. Сейтәковың «Иң соңкы сөвеш» романлары, энчеме повестлер ве хекаялар дөредилди. Бу теманың ишленишинде хем кәбир тәзе тенденциялар йүзе чыкды.

Языҗы Н. Җумаевиң «Велаят» романына махсус болан бир айратынлыгы белләп гечелиң. Романда диңе тарыхы вакалар суратландырылмак билен чәкленилмән, анык бир проблема гозгаляр. 1920-нҗи йылдан 1925-нҗи йыла ченли Бухара өзбашдак республика болды. Онуң составына Керки велаяты хем гирйәрди. Шол вагтда Бухарада, Керкиде иңнән чылшырымлы ягдайлар эмеле гелйәр. Н. Җумаев шейле чылшырымлы ягдайда чепчи коммунистлериң эден херекетлерини хем оларың гойберен ялңышлыкларыны ызарлаяр. Рома-

ның баш гахрыманы Сөйүн энтек шертлер бишишип етишмәнкә, тәзеликлери тиз орнашдырҗак боляр. Сөйүн чепчи коммунистлериң эсасы векили. Шейле болансон, онуң образында чепчи коммунистлериң ялңышлыкларында өз беянины тапыпдыр. Сөйүн энтек ягдайлар, шертлер ёк вагтында Керкиде гозгалаң турузяр. Бейле ховлукмачлык болса Сөйүн дагының дәл-де, гайтам оларын душманлары сагчыларың пейдасына боляр. Башга-да автор романында бир гиден өзболушлы образлары дөредипдир. Чепчи коммунистлериң ялңышларының чеперчилик тайдан чуңңур анализленмеги шу гүн үчинем улы әхмиете эе болуп дуряр.

Я. Мәммедиевиң «Шапак» романы тутушлыгына тарыхы пландакы халк дурмушыны гиңишлейин гөркезйән эпики эсердир. Романың панорамалайын хәсиети бар. Нәме үчин? Озалы билен, языҗы бу эсеринде XIX асырың орталарындакы, хас такыгы, Түркменистаның Руссия бирикдирилмегиниң өң янындакы түркмен дурмушына тарыхы чепер анализ берилйәр. Шол анализ эсерде бейик Магтымгулының:

Җейхун билен бахры-Хазар арасы,
Чөл үстүнден өвсер ели түркмениң—

диен сөзлерини эпиграф эдип алынмагы билен башланяр. Эсериң вакасы эсасан Сарагт тарапларында яйбаңланян-да болса, Магтымгулының ёкардакы сөзлеринде айдылян бүтин түркмен топрагының гүррүңи эдилйәр. Бу тутуш түркмен халкының ыкбалы хакында гүррүң эдилйәр дийилдигидир. Ол дөвүрде болса түркмен халкының ыкбалы халыс петиге дирәпди. Дашкы хем ички душманчылыклар, сыясы-ыкдысады ыза галаклык зерарлы түркмен топрагы тоздурылыпды. Халк гирдабың гырасында дурды. Шонуң үчинем халкың ичинден белли-белли адамлар орта чыкып, ил-гүнүң аладасында болярлар. Олар дүрли гарайышда, дүрли ыкдысады ягдайда, йөне олары бир зат бирлешдирйәр — оларың хеммесини ат тойнагының сесиниң бимахал чак оярмасы биынҗалык эдйәр. Романда ат тойнагының сеси өз хакыкы манысында хем, гөчме маныда хем уланыляр. Ол говгалы дөврүң символики аламаты хөкмүнде гетирилмек билен соңракы реалистик вакаларың өсүшине образлы өвүшгин берйәр. Романда вакалар языҗының өз адындан беян эдилйән-де болса, шол вакалара яш

етгинҗек Дөвлетиң назарындан гараляр. Онуң назарында атасы Аташир эпәниң, өздиенли машгалабашы, какасы Сердар ат үстүниң адамы, эҗеси Аннабагт эдепли эне, обадашлары Абдырахман билимдар хем пәхимдар, бейик Молланепес шахырлыгындан башга-да өз заманасының мөхүм вакаларына шахсы тайдан гатнашыҗы хөкмүнде җанланяр. Шейле айыл-сайыллык Заман аганың, Гочмырадың, Гарагоч аганың ве бейлекиләриң образларында-да бар. Дурмушың өзүниң көптараплылыгы ялы, шол дурмушың вакаларының җүммүшинде болан адамларың-да хәсиетлери дүрли-дүрли. Диймек, Дөвлет тарыхы дурмушың көптараплылыгыны, адамларың бири-бирине меңземейән хәсиетлерини, хәрекетлерини гөрйәр, дегширйәр, нетиҗе чыкаряр. Элбетде, онуң өзи айгытлы херекет эдип дуранок. Языҗы оны бейтдирмеги назарда хем тутмандыр. Йөне Дөвлетиң гөзүниң өңүнде яйылып ятан гиң түркмен дурмушы чепер панорама дереҗесинде гөркезилйәр.

Ч. Ашыровың «Гарры сердар» романында хем кәбир шовлы тарапларың бардыгыны беллемек герек. Роман түркмен халкының Октябрдан озалкы агыр дурмушыны белли дережеде гөз өңүне гетирмәге мүмкинчилик берйәр. Биз романы оканымызда түркмен тире-тайпа агзалалыгыны, гоңшы дөвлетлериң аламанчылыклы чозушларыны, ички эксплуататор сынпларың сүтеми зерарлы чекйән чыкгынсыз агыр гүнүни гөрйәрис. Бу бабатдан Дөвлет бегиң этмишлери , гумуң җүммүшиндәки Хыдыргулы бай билен Гарягды байың арасындакы ер үстүндәки ганлы чакнышык, Ораз огрының этмишлери хас-да хәсиетлидир. Дөвлетяр бегиң образы аркалы языҗы дине өз бәхбидини араян, шол бәхбит үчин илиниң, Ватанының бәхбидини пула сатан сынпы душманың кешбини чекйәр.

Языҗының эйран хем түркмен зәхметкешлериниң парахат дурмуша болан мейлини, достлуга болан ымтылышыны суратландырмага айратын үнс беренлиги хем онуң гүррүңсиз оңланмалы сынанышыгы болуп дуряр.

Йөне «Гарры сердар» романында дүйпли кемчиликлерем бар. Биз романда тесвирленйән дурмуш хакыкатыны языҗының гүррүңлеринден, вакалара болан гатрайшындан, эсериң подтекстинден аңярыс. Ана шол дурмуш хакыкатыны җанлы образларың үсти билен беян этмәге гезек геленде автор бәрден гайдяр. Автор

образларың социал-психологик мазмунына, индивидуал өзболушлылыгына етерлик үнс бермейәр. Умуман, вакалар белли бир бүтевилик эмеле гетирсе-де, гахрыманларың образы чиг-чарсы. Романда кәбир вакалар гаты сүйндүрилйәр. Кәбир хәсиетли затлар үнсден дүшүрилйәр.

Языҗы Р. Эсеновың «Сәхердәки салгымлар» романында йигриминҗи йылларың аякларында, отузынҗы йылларың башларында Түркменистанда болуп гечен галагоплы вакалар, алдым-бердимли сынпы гөреш хакда гүррүң берилйәр. Басмачылара гаршы алнып барлан гайдувсыз гөреш беян эдилйәр. Романда болуп гечйән вакаларам, оңа гатнашян гахрыманларыңам бирентеги, вакаларың болуп гечйән ерлери хем бизе өң таныш затлар. Йөне Р. Эсенов көп ерде шол вакалара, шол гахрыманлара өзүче чемелешмегиң хөтдесинден гелипдир.

Т. Жумагелдиевиң «Жансерек» романына махсус болан бир айратынлыгы беллемек герек. Эгер Я. Мәммедиевиң «Шапак» романында түркмен дурмушының панорамалайын картинасы берлен болса, «Жансерек» романында вакалар эсасан бир гахрыманың дурмушының төверегинде жемленйәр. Языҗы революция хем шахсыет темасыны өзүче ишлемеклиге йыкгын эдипдир.

Бизиң прозамызың тематикасы барха гиңелйәр. Кәбир языҗыларымызың өз үрч эдип ишлейән темасы бар. Г. Кулыев халкара темасындан сыясы манылы романлар дөредйәр. Догры, онуң эсерлеринде кәте вакалар гаты сүйндүрилйәр, онсоңам белли дережеде онуң гахрыманларында көптараплылык кемтерлик эдйәр. Йөне бу затлара гарамаздан, языҗының образлар системасы онуң идея матлабына лайык гелйәр. Языҗының соңкы дөвүрде дөреден «Эмириң илчиси» романы овган халкының өз азатлыгы, өзбашдаклыгы угрунда алып баран гөрешлерини, онуң совет халкы билен достлуклы мейиллерини жанлы образлар аркалы беян эдйәр. Ол эсер бизиң эдебиятымызың тематики өрүсини гиңелтмек билен чәкленмән, оңа бирнәче өзболушлы образларам гетирди.

Языҗы Аллаберди Хайыдовы тебигаты горамак проблемасы гызыкландыряр. Ол бу мәселә багышлап, бирнәче повесть ве хекая язды. «Миллион эдим» романы болса языҗының бу мәселә багышлап дөреден дүйпли эсери болуп дуряр. Бу эсери языҗының өз дөреди-

жилигинде дәл, тутуш прозамызда хем бу мәселе барада эдилен өнжейли иш хасапламак мүмкин.

Прозамызың роман, повесть ялы ири жанрлары барха гиң герим билен өсйәр. Онуң хекая ве очерк жанрларында-да белли өңе гидишликлериң бардыгыны белемек герек. Догры, прозамызың хекая жанрының, айратынам онуң иң оператив гөрнүши болан чепер очеркиң ызда сүйренйәндиги барада узак йылларың довамында гүррүң эдилип гелинди. Элбетде, очерк жанрына гезек геленде ягдай хенизем шол өңки ховсалалыгына галяр. Йөне хекая жанрында велин, соңкы йылларда белли-күлли өңе гидишликлериң бардыгы айдың дуюляр. Языҗы О. Оразбердиеваның эсасан хекая жанры билен мешгулланяндыгы ве бу угурда эп-эсли үстүнликлер газанандыгы бегендирйәр. А. Гурбанов, Т. Гурбанов, Н. Хожагелдиев, Р. Аллаҗазаров, А. Таган, Х. Халлыев, Б. Гулов ялы языҗылар хем хекая жанры билен ызыгидерли иш салышярлар.

Хекая жанры чеперчилик бабатдан-да кәмиллешйәр. Айры-айры хекаячы языҗыларымызың дөредижилик почерки барада кәбир белликлер этмек мүмкин.

Өң беллейшимиз ялы, языҗы О. Оразбердиеваның дөредижилигинде хекая эсасы орун эелейәр. Онуң бирнәче хекаялар йыгындысы чапдан чыкды. О. Оразбердиеваның хемише хәзирки заман темасына йүзленйәндиги бегендирйәр. Өзем языҗы адаты дурмуш хадысаларына йүзленмек билен, дөврүң мөхүм мәселелерини гозгамага ымтыляр. Ол вакаларың гызыклылыгына ковалашман, гахрыманларының гылык-хәсиетини, психологиясыны гиңден ачып гөркезмәге йыкгын эдйәр. Онуң хекаяларында хайран галдырыҗы вакаларам, үйтгешик сюжет дартгынлылыгы-да ёк. Ол эсерлерде окыҗыны башга бир зат өзүне чекйәр. Языҗы адаты дурмушы деталларың үсти билен гахрыманларының рухы дүнйәсини ачып гөркезйәр. Умуман, О. Оразбердиева адаты дурмушы вакалардан улы маны чыкармага далаш эдйәр.

Языҗылар Арап хем Тәшли Гурбановларың хекаяларына инче лиризм махсус болса, Б. Гулов сатира жанрына йыкгын эдйәр. А. Таганың дөредижилигинде уруш темасы улы орун тутяр.

Умуман, соңкы йыллардакы хекая жанрымызда усатлыгың кәмиллешйәндиги айдың дуюляр. Языҗыла-

рымыз гахрыманларының психологиясына барха чуңнур аралашярлар.

Очерк жанрымызда хем К. Бердиев, Б. Өвезов, Р. Аллаҳазаров, В. Шаталов ялы ызыгидерли ишлейән языҗыларымызың бардыгы бегендирйәр. Олар бизиң эдермен пагтачыларымызың, небитчилеримизиң, газчыларымызың, малдарларымызың, каналчыларымызың, ылым хем сунгат ишгәрлеримизиң дурмушындан гүррүң берйән энчеме чепер очерклери дөретдилер.

Тутуш дөредиҗилигини очерк жанрына багыш эден языҗымыз К. Бердиев бу угурда хас-да өндүмли ве шовлы ишлейәр. Языҗы очерк жанрының талапларына говы дүшүнйәр. Ол дөвүр билен дең гадам басмага ымтыляр, тәзелик агтаряр, дурмуша ичгин аралашмага чалышяр. Языҗы хич вагт теманы якындан агтармаяр. Онуң очерклериниң географиясы гиң. Оларың энчемесинде республикамызың алыслыкларында иң бир агыр шертлерде эдерменлик гөркезйән зәхмет пәлванлары хакда гүррүң берилйәр. Очеркчи языҗы чалт-чалтдан гахрыманларының арасында боляр. Республикамызың дүрли күнҗеклеринде очеркчи языҗының аягының басмадык ери ёк диерликдир. Ол эдермен гурлушыкчыларың, ишчилериң, мердана чопанларың, «ак алтын» ускатларының арзылы мыхманы. Языҗы өз гахрыманларының иш-аладалары билен яшаяр. Ол элмыдама гөзлегде. Онуң очерклери дурмуш хакыкатына якынлыгы билен тапавутланяр. Себәби олар бир гезекки командировканың, гахрыман билен еке сапаркы душушыгың өнүми дәл. Олар реал гахрыманың дурмушына ичгин аралашылып язылан очерклер.

Языҗы Р. Эсеновың публицистики очерклери ёкары идея дережеси, дөвүрүң иң мөхүм проблемаларына сес гошянлыгы билен тапавутланяр. Онуң очерклеринде гахрыманларың ыкбалы улы сыясы проблемалар билен утгашыклы ызарланяр. Языҗы халкара темасындан сөз ачанда хемише анык адамларың ыкбалының мысалында социалистик жемгыетиң артыкмачлыкларыны ныгтаяр, түркмен халкының Бейик Октябрың саясында етен багтлы дурмушыны васп эдйәр. Ленининң ёлуның Гүндогарың эзилен зәхметкешлери үчин багт ёлудыгыны текрарлаяр. Бу бабатдан языҗы Сейитныяз Атаевиңем эсли ишлер битирендигини айтмак герек. Йөне онуң публицистика билен хас ызыгидерли мешгулланмагыны арзув эдйәндигимизи дуйдурып гоймагымыз герек.

Очерк жанрымызда белли дережеде өңе гидишлигиң бардыгына гарамаздан, бу жанрың энтеклер дөвүрүң талабындан жуда ыза галяндыгыны боюн алмалыдырыс. Очерк жанрымыз тематики бабатданам, географики чәги бабатданам бизиң өңе окгунлылык билен гидйән дурмушымызы өз ичине долы алып биленок. Замандашларымызың гахрыманчылыклы зәхмети, ажайып рухы кешби барада гүррүң берйән долы бахалы чепер очерклер гаты сейрек габат гелйәр. Республикан хем область газетлериниң сахыпаларында очерк рубрикасы билен чап эдилйән очерклериң аглабасы чеперчилик бабатда бәрден гайдяр. Олар гахрыманларың рухы дүнйәсини гинден ачып гөркезип билмейәр. Көпленч гахрыманың дурмушына дегишли болан гураксы сарнамалара, статистики маглуматлара аграм салыняр. Бу затларың хеммеси бизиң языҗыларымызың очерк жанрыны өсдүрмек барада чынлакай алада этмелидиклерини аңладяр.

ССКП Меркези Комитетиниң «Дөредиҗи яшлар билен алнып барылян иш хакында» кабул эден карары эдебиятымызың гелҗеги барада, зехинли дөредиҗи яшлары тербиеләп етишдирмек барада мәхрибан партиямызың ызыгидерли эдйән аталык аладасының айдың шаятнамасы болды. Бу мөхүм карар эдебиятымызың яш неслини тербиеләп етишдирмек меселесини хас-да гүйчлендирмәге ярдам этди. Түркменистан Языҗылар союзының правлениеси яшлар билен ишлемеклиге багышлап, йөрите пленум гечирди. Шол пленумда яшлара берилйән үнсүң гүйчлендирилмелидиги белленилди, яш языҗыларың өңүнде дуран везипелер кесгитленди. Республикан газет-журналларымыз яш языҗылар хакдакы аладаны белли-күлли гүйчлендирдилер, оларың дөредиҗилигине хас гиң орун берип башладылар.

ССКП Меркези Комитетиниң «Дөредиҗи яшлар билен алнып барылян иш хакындакы» карары республикамызың яш языҗыларының арасында гиң голдав тапды. Партиямызың аталык аладасы билен рухланан яшлар бу алада иш билен жогап бермек, мәхрибан партиямызың дөредиҗи яшларың өңүнде гоян везипелерини абрай билен берҗай этмек ишине биллерини бек гушап гиришдилер. Бизиң яш прозачыларымызың соңкы йыллярда газанан үстүнликлери айратынам бегендирйәр.

Проза билен мешгул болян шу гүнки яшларымызың аглабасы өзлериниң гөзъетимлериниң, дүнйәгарайышларының гиңлиги, умумы билим дережелериниң ёкарылыгы, чеперчилик тайярлыгының гүйчлүлиги билен тапавутланяр. Оларың көпүси милли эдебиятымызың, рус ве бейлеки доганлык халкларың, дүнйә эдебиятының тежрибеси билен таныш. Эдебиятың инче тилсимлерине, теориясына белет. Чепер дөредижиликиң шу гүнки дережесине, онуң өз өңлеринде гойян талапларына гөз етирйәрлер. Олар шовлы эсерлеринде вакалары гураксы беян этмекден, белли затлары гайталамакдан барха араларыны ачып, дурмуш хакыкатыны чеперчилик тайдан анализ этмеклиге, философики ойланмалара, гахрыманларың рухы дүнйәлерини, психологиясыны ызарламага йыкгын эдйәрлер.

Айры-айры зехинли яшлар болса дөредижилик мейданында өз темасыны, өз проблемасыны, өз ёдасыны тапып барярлар. Х. Халлыеви, Аг. Алланазаровы, Ш. Гелдиеваны, А. Гараеви шейле яшларың хатарында агзамак мүмкин. Языжыларың гечен гурултайында олардың атлары шовлы чыкыш эдйән яшларың арасында агзалыпды. Соңкы йылларда болса олар диңе бир өндүмли ишлемек билен чәкленмән, чеперчилик бабатда-да кәмиллешдилер. Оларың СССР Языжылар союзының членлигине кабул эдилендиги хем шунуң субутнамасы болуп дуряр. Эдеби танкыдымыз хем бу языжыларың дөредижилигине ызыгидерли үнс берип гелди ве оларың өзболушлы айратынлыгына, почеркине дегишли энчеме гызыклы пикирлери орта атды.

Эййәм бизиң профессионал языжыларымызың хатарына гелип гошулан Худайберди Халлыев, Агагелди Алланазаров, Ширинжемал Гелдиева, Атагелди Гараев ялы яш языжыларымызың ызы билен зехинли яшларың улы топарының етишип гелйәндиги айратын бегенчли фактдыр. Республикан газет-журналларың сахыпаларында тәзе атлара барха көп душ гелмек боляр. Гелжегине умыт багладян, метбугатда йыгыйыгыдан чыкыш эдйән яшлар көп.

Яш прозачыларың «Түркменистан» неширияты тарапындан голайда айратын китап эдилип чыкарылан «Ынамлы несил» атлы хекаялар йыгындысы хакыкатданам яш прозачыларымызың ынамлы неслиниң етишип гелйәндигини субут эдйәр. Бу йыгында хениз Языжылар союзына членлиге кабул эдилмедик, энтек өзбашдак китабы чыкмадык, йөне дөвүрлейин метбугатда ызыгидерли чыкыш эдип дурян яш языжыларың отузысының хекаялары ерлешдирилипдир.

Элбетде, геп диңе санда дәл. Йыгында эсери гиризилен яшларың арасында көпден бәри дөредижилик иши билен мешгулланянлары хем, яңы язып башланлары хем бар. Оларың дөредижилик почерки хем дең дәл. Йөне яшларың бу йыгындысы хил бабатда хем ынам дөретмән дуранок. Айратынам өң метбугатда кән чыкыш этмейән яшларыңам кәбириниң турувдан шовлы чыкыш эдендиги бегендирйәр.

Аманназар Ашыров, Аман Гошаев, Бахаргүл Керимова, Бәшим Сөйүнов, Оразмырат Түйлиев, Ягмыр Худайгулыев, Ораз Ягмыров дагы гахрыманларының психологиясына чуңнур аралашмага, дүйпли философики пикирлери орта атмага, инче лиризме йыкгын эдйәрлер. Олар диңе вакалары гүррүң бермек билен чәкленмейәрлер. Гахрыманларының гылык-хәсиетини чепер деталлар аркалы, оларың ой-пикирлери, ислег-арзувлары аркалы, индивидуал штрихлер аркалы ачып гөркезмәге аграм салярлар. Оларың хекаяларында вакалар дәл-де, образың чепер анализи өзүне чекйәр.

Яшларымызың тематикасы хем гиң ве хертараплы. Кәбир яшларымызың болса өзлериниң йөрите мешгулланян угурлары бар. Мысал үчин, Аннагелди Нургелдиев, Чары Гелдимырадов, Алланазар Бегназаров, Арслан Мәтеров дагы сатира ве юмор жанры билен ызыгидерли мешгулланярлар. Өзем оларың хер хайсының өз почеркини тапмага жан эдйәндиги бегендирйәр. Аннагелди Нургелдиевиң инче яңсыламасы кәте гротеск дережесине барып етйәр. Чары Гелдимырадов ногсанлы хадысаларың үстүнден гүлмәге йыкгын эдйәр. Алланазар Бегназаров болса гахрыманларының херекетиниң үстүнден гүлйәр.

Яшларымызың дөредижилигиниң шовлы тараплары билен бирликде, хабардар болмалы кемчиликли тараплары хем ёк дәл. Көпленч яшларымызың дөредижилигине махсус болан шол умумы кемчиликлер барада белликлер айдылса ерликли боларды.

Биз яшларымызың чуңнур философики мазмуна йыкгын эдйәндиклерини бегенчли факт хөкмүнде белләп гечдик. Йөне шол философики манының кәте образ-

ларың мазмунындан гелип чыкмаяндыгыны, авторларың өзлериниң гураксы пелсепә аграм саляндыгыны айтмак герек. Қәбир яш языҗыларымыз болса дурмушдан овунҗак бир хадысаны алярлар-да, шонуң үсти билен уллакан бир зат айдяндырын өйдйәрлер. Хакыкатда болса оларың нәме айтжак боляндыклары хем дүшнүксиз болуп галяр.

Яш языҗыларымызың арасында хенизем диңе ваканы гүррүң бермек билен чәкленйәнлери ёк дәл. Халыс ленч эдилен вакаларың гайталанян пурсатларының бардыгы хас-да лапыңы кеч эдйәр. Гураксылык, вакаларың гызыклылыгына ковалашып, образың чепер анализини ятдан чыкармак чепер дөредиҗиликде гаты ховплы затдыр. Шонуң үчинем яш языҗыларымызың бу бабатда гаты эсерден болмаклары герекдир.

Қәбир яш языҗыларымыз дурмушдан угур алман, өз гөрен-эшиден, сынлан, манысына аныk гөз етирен затлары хакда язман, хайсыдыр бир окан эсерлеринден тәсирленип галама япышярлар. Башга бир халкың дурмушында габат гелен хадысаны ерине дүшсе-дүшмесе, түркмен дурмушына гечирмекчи болярлар. Милли психология, милли дәплере етерлик үнс бермейәрлер. Бу болса дурмушың галплашдырылмагына гетирйәр. Иң яманы-да бу яш языҗының өз аныk дурмуш хем идея позициясының ёкдугындан гелип чыкяр. Яш языҗларымыза тема овнукчыллыгындан, бирек-биреги гайталамакдан хем эгэ болмак герекдигини ятладасымыз гелйәр.

Шунуң ялы кәбир умумы кемчиликлериң бардыгына гарамаздан, бизиң яш прозачыларымыз догры угур билен барярлар. Турувдан тәзелик агтармага жан эдйәрлер. Оларың көпүсиниң дүйпли теоретики тайярлыгы бар, дүнйә хем совет эдебиятының иң говы нусгалары билен таныш адамлар. Өсүп гелйән яш несил сан бабатда хем, хил бабатда хем улы ынам дөредйәр. Оларың дөредиҗилигине эсерденлик билен, чынлакай алада билен гарамак ве догры ёла гөнүкдирмек бизиң яшулы языҗыларымызың, эдеби танкыдымызың жанажан борҗы болуп дуряр.

Биз соңкы бәш йылың түркмен прозасына гысгажык назар салып гечдик. Газанылан үстүнликлер аз дәл. Түркмен прозачылары ССҚП-ниң XXV гурултайының карарларыны дурмуша гечирмекде өнҗейли ишлер бирдилер. Хәзир бизиң языҗыларымызың ССҚП-ниң XXVI гурултайыны, ТҚП-ниң XXII гурултайыны мынасып совгатлар билен гаршыламага, өзлериниң VIII гурултайында соңкы бәш йылда эдилен ишлериң жемини жемлемәге ве тәзе везипелери айдыңлашдырмага тайярлык гөрйән дөврүнде диңе газанылан үстүнликлер барада гүррүң этмек билен чәкленмек болмаз. Довам эдйән кемчиликлериң үстүни ачмак, әхли тагаллаларымызы шол кемчиликлериң соңуна чыкмага гөнүкдирмек хер языҗының гражданлык борҗы болуп дуряр. Партия совет языҗыларының өңүнде иңнән кын, жогапкәрли хем абрайлы везипәни гойяр. Ол мукаддес везипе заманамыза мынасып, замандашларымыза мынасып чуңнур идея-мазмунлы, чеперчилик тайдан кәмил эсерлери дөретмекден, коммунистик дүшүнҗели адамы тербиеләп етишдирмек ишинде мәхрибан партиямызың мынасып көмекчиси болмакдан ыбаратдыр.

ПРОБЛЕМА, ХӘСИЕТ, ЧЕПЕРЧИЛИК

Социал әхмиетли проблема, хәсиет, чеперчилик сазлашыклы утгашан махалында узак яшамага далаш эдйән эсер пейда боляр. Хакыкы чепер эсерлерде гозгалян проблема чуңнур индивидуаллашдырылан хем типлешдирилен адам хәсиетлери аркалы айдыңлашдырыляр. Өзболушлы адам хәсиетлеринден өрксүз чөзүлйән проблемалар, меселелер эдеби эсерлерде улы чеперчилик гымматына ээ болуп билмейәр. Бейле эсерлер тиз окыжының ядындан чыкып гидйәр. Диймек, чепер дөредиҗиликде, айратын-да проза эсерлеринде, эсасы зат чуңнур индивидуаллашдырылан хем типлешдирилен адам хәсиетлерини дөретмекден ыбарат экени. Хут шу жүмледен сөз ачып, В. И. Ленин Инесса Арманда язан хатларының биринде шейле диййәр: «...чүнки бу ерде бүтин дүйп маны индивидуал ягдайдадыр, шу типлериң хәсиетлериниң ве психикасының анализленмегиндедир». (В. И. Ленин. Эсерлер, 35 т., Ашгабат, 1958, 168 сах.).

Бейик пролетар языҗысы А. М. Горький хем өз чыкышларында чепер дөредиҗилигиң адамы өвренип ылмыдыгыны энчеме гезек ныгтап беллейәр. Эйсем болса бизиң шу гүнки прозамызың адамы өвренижилик гурбаты нәхили? Оларда проблема, хәсиет, чеперчилик нә-

гадар утгашяр? Элбетде, гужак етмейән зады гужаклап болмайшы ялы, бир макаланың чәклеринде ёкарқы сораглара долы хем гутарныклы жогап бермек мүмкин дәл. Шейле болансоң, биз макаламызда ёкарда гозгалян меселелер бабатда кәбир пикирлер айтмакчы.

Бизиң шу гүнлердәки прозамыза гөз айланында, дөредилйән эсерлериң мукдар тайы аз дәл. Эмма мукдарың хиле гечиши, айры-айры эсерлерде гозгалян проблеманың, хәсиетлериң, чеперчилигиң өзара сазлашыклы утгашыгы вели, энтек-энтеклер көп затлары арзуз этдирйәр. Эмма шейле-де болса, шу гүнки прозамызда гозгалян проблеманы өзболушлы типик адам хәсиетлери аркалы ачып гөркезмәге эдилйән кәбир шовлы сынанышыклар хем гөзе илйәр. Илки сөзи шолардан башлалың.

Бердиназар Худайназаров «Ёлагчылар» атлы чаклаңжа повестинде айры-айры халатларда дурмушда габат гелйән формализмиң бир гөрнүшине гаршы гөреш проблемасыны гозгаяр. Авторың дурмушдан сайлап алан гахрыманының хәсиети-де шол проблеманы айдыңлашдырмага лайык гелйәр. Ол гахрыманың ады Бегчер Ызбасды. Онуң дурмуш хакда өз пелсепеси бар. Ол хер эдип-хесип эдип өз шахсы делоңы арасса сакламалы диен йөрелгеден угур аляр. Шоңа вепалы болжак болуп, дүрли ягдая деррев уйгунлашяр. Реал дурмушда адамың гылык-хәсиети элмыдам өсүш, өзгериш процесинде боляр. Шо бир дуркунда дурян адамлар жуда сейрек боляр. Элбетде, дурмушда әхли адамың өсүши, өзгериши гыраден дәл. Кәбир адамлар гүнсайын хәсиетиндәки говы сыпатлары байлашдырса, айры-айры адамлар дүрли себәплере, шертлере гөрә хәсиетиндәки говы башлангычлары, говы сыпатлары йитирйәр. Шейлеликде, адамларың өсүши әхли халатларда диңе өне, диңе говулыга болуп дурмаяр. Шонуң үчин-де А. М. Горький галамдашларына гахрыманларыны ызыгидер өсүш я-да песе дүшүш процесинде гөркезмеги маслахат берйәр.

«Ёлагчылар» повестиниң гахрыманы Бегчер Ызбасды хем мекдепде, дурмушда говы тербие аляр. Ол илки дөвүрлерде шол тербиесине гөрә-де херекет эдйәр. Дурмушда гөрен кемчиликлериниң душундан гөз юмуп гечип билмейәр. Ол илки колхозда хасапчы болуп ишлейәр. Бегчер Ызбасды баш хасапчы Мәдеминиң эдйән

галплыкларына гөз етирйәр. Райондан гелен дерҗевчи Сетдаров хем баш хасапчының галплыкларының үстүни өртйәр. Эмма бу ягдая Бегчер Ызбасды первайсыз середип билмейәр. Дүрли кынчылыклара душ гелсе-де, Бегчер Ызбасды оларың икисине-де этмишлерине гөрә чәре гөрүлмегини газаняр. Баш хасапчы везипесине белленен Бегчер Ызбасды колхоз башлыгы билен-де гөреше гиришмели боляр. Бир йыла чекен бу гөрешде-де Бегчер Ызбасды улы тутанъерлилик гөркезип, адалатлылыгың дабараланмагыны газаняр. Онуң ерине гойлан тәзе башлык көп бабатда арасса адам болуп чыкяр. Эмма онуңам формализме гол япянлыгы аян боляр. Бегчер Ызбасды тәзе башлык Агахан билен хем чыкнышмалы боляр. Бу чакнышык повестде шейле суратландырыляр:

«Бир гезек мынасып адамлары сылага хөдүрлемели боланда, мен Агахан билен-де сөвеше гирмели болдум. Мынасып адам дийлен сөзе мен колхоз ишине жаныгтени билен берлен, бейлекилерден тапавутланып ишлейән хем-де адамкәрчилиги артык адамлар дийип дүшүнйәрин. Хут шейле адамы, сувчымыз Атаныязы сылага хөдүрлемели дийип, мен теклип этдим. Агахан башга бириниң — Непесиң адыны тутды. Непес нире, Атаныяз нире? Менде хемме задың хасабы бар. Атаныязыңам, Непесиңем бир йылда газанан зәхмет гүнүни, эден ишлерини столуң үстүне атдым.

— Догры, Атаныяз өңде барыжы, колхоз үчин жаныны гурбан этмәге тайын, йөне онуң кәйинжи бар, бригадире сөгени үчин — дийип, Агахан себәбини дүшүндирди.

— А Непес аялыны уруп, хер гүн гыкылык турзуп йөр, хулиган! — дийип, мен хем дүшүндирдим.

— Догры, йөне кагыз йүзүнде Непесиң хич хили кәйинжи ёк Атаныязда болса бар». («Совет эдебияты» журналы, № 12, 1980, 86-нжы сах.).

Гөрнүши ялы, бу ерде колхоз башлыгы хакыкы зада дәл-де, формал зада сарпа гойяр. Жанлы хакыкатдан кагыз йүзүндәки язгы артык болуп чыкяр. Нетиҗеде-де сылагы Непес дөшүне дакыняр. Онуң хакыкы эеси Атаныяз болса бош галыберйәр. Хут шу ерденем автор өзүниң гозгаян эсасы меселесини яңзыдяр. Айры-айры халатларда йүзе чыкян формализм кеселиниң нәхили ховплудыгыны, онуң ери геленде хакыкаты бас-

марламага; адамлардакы говы дуйгулары ёга чыкармага укыплыдыгыны сыздырып угрaяр.

Бейле гөз-гөртеле адалатсызлык, формализме гол япмаклык Бегчер Ызбасда бичак агыр тәсир эдйәр. Ол өзүниң бу меселе бабатдакы дуйгуларыны шейле йүзе чыкаряр:

«Атаныяз барадакы адалатсызлык маңа жуда ёкуш дегди. Кимдиги билнип дуран Непесиң сылаг алмасы болса мени гайра үзүлен ялы этди. Миннети омзундан чекип пеллехана учун барян бедевлери гөренсиң. Ана шейле бедев аягындан чилинсе бүдрәр. Менем шона дөндүм. Атаныяз мениң гарындашым дәл. мен оны голдамак билен, адалатлы голдаяндыгыма ынанярын. Палтам даша дегенсоң, догрымы айдайын, ынамым гәдилип башлады». (Шол ерде, 87 сах.).

Бегчер Ызбасды бу адалатсызлыгы Атаныяза-да дуйдуряр. Эмма Атаныяз вели гөрнүп дуран адалатсызлыга бипервай гаран боляр. Герекмежек кичигөвүнлик эдип, өз хакы угрунда гөрешмекден боюн гачыряр. Говы, гечиримли адам болан болуп адалатсызлыгың ровачланмагына хемаят эдйәр. Шейдибем Бегчер Ызбасдыны-да оңайсыз ягдайда гойяр.

Бегчер Ызбасда Атаныязың болушлары хасам эрбет тәсир эдйәр:

«...бейле адамдан гарав ёк. Ол берселерем, урсарам — хеммесине кайыл. Мен велин түйс акмак: өзүңи оңардың-да, башгаларың пайыны алып бержек болмак сана галдымы? Ягшы-да бир дурмушы дүзетжек экениң, махлук! Паңкелле! Ойнатгы.

Өз-өзүми шол гүнки ялы йигренен вагтым болманды. Саг элимиң дуйдансыз дүвлен юмругы билен келләмиң чүр депесине гүтледип бир урдум велин, бейним сарсып, гөзүмден от чыкды. Говшак адама, сөлите кишә ягшылык эдениң соңы болсун, Бегчер Ызбасды дийип, ичимден касам этдим...

Ине. Пашы халыпа, вий, неме, Тойчы халыпа, шол пурсатдан башлап, мен өңки Бегчер дәл-де, башга адама өврүлдим. Догры энчеме гүнлер ичими хүмледип гездим, уклап билмән, гижелери гечирдим. Йөне ахыры өвренишдим». (Шол ерде, 87 сах.).

Бу ерде автор о диен чун болмаса-да, гахрыманы башга адама өврен, онуң озалкы принциплерини ёга чыкаран себәплери, шертлери, ягдайлары гөркезмәге

сынанышык эдйәр. Шу сынанышыгам түйс оңланмалы зат. Себәби хакыкы чепер эсерде гахрымандакы ол я-да бейлеки хәсиетиң бардыгыны айтмаклык энтек етерлик дәл. Бу бабатда эсасы зат гахрымандакы ол я-да бейлеки хәсиетиң дөремегине, кемала гелмегине себәп болан шертлериң, ягдайларың үсти ачылып гөркезилен махалында дурмуш хакыкаты чеперчилик тайдан анализленйәр. Гахрыманларың хәсиетлери хем шу формада ачылып гөркезилен махалында өвредижилик әхмиетине әе боляр.

Языжы Бегчер Ызбасдының принципиал адамдан мессепсиз адама өврүлмегинде, өңки говы сыпатларыны йитирмегинде диңе онуң өзүни гүнәкәрлемейәр. Гахрымандакы говы сыпатларың ёга чыкмагында оны гуршап дуран адамларың, ягны Агахандыр Атаныязың гүнәсиниң хасам агырдыгыны, асла бу меселеде эсасы гүнәкәрлериң шолардыгыны ачып гөркезйәр. Шейлеликде, языжы ол я-да бейлеки адамдакы говы сыпатлары горамага хеммәниң борчлудыгыны ныгтаяр.

Шу ерде белли грузин языжысы Георгий Бакануздәниң «Кырк гүн ве кырк гиже» атлы хекаясы ядыңа дүшйәр. Он яшлы огланжык сенетчилик училищеде хич ерләп билмейәр. Онуң башга огланларыңка меңзеш болмадык мейиллери, шахыр йүреги бар. Ол элмыдам догдук обасыны күйсәп дур. Огланжык сенетчилик училищесини ташлап, яны еке көпүксиз обасына гайдяр. Ол сенагат харытларыны дашаян отлының вагонларында гитмәге межбур боляр. Огланжыга гаррыдыр яш әхли душан адамлары сәхелче-де көмек этмейәр. Гайтам оларың әхлиси огланжыгың гитмегине пәсгел берйәр. Габат гелен адамсы ондан дынмагың гамыны эдйәр. Бир гиждеде огланжыкдакы тебигат тарапындан берлен говы хәсиетлер, адамкәрчилик дуйгулар зым-зыят боляр. Ол ховплы, вагшыяна чага өврүлйәр. Бүтин адамзат неслине юмругыны гезейәр.

Языжы хекаясында адамларың эсерденлигини йитирмегиниң нәхили ярамаз нетижә алып баряндыгыны тәсирли гөркезйәр.

Бердиназар Худайназаров «Ёлагчылар» атлы повестинде Бегчер Ызбасдының кешбини хас хем чуңлашдыряр. Бегчер Ызбасды өз-өзүни хәсиетлендирип, шейле диййәр:

«...Асыл хезиллер эдәйдим. Бага бакылян ялы пөк-

герибердим. Ким сылаг аляр, ким темми аляр — бу затлар билен ишим ёк. Әхли үнсүм өзүмде. Өз хакымы гидеремок. Соңабака-да башлык «ики билен икиң нәче боляр?» — дийип соранда, «нәче этсең болуберер» дийип, ясама йылгырманы хем өврендим. Ол хем «аңа, инди саңа гөвнүм етйәр». «Сени ахыры тербиеледим» дийәр». («Совет эдебияты» журналы, № 12, 1980, 87 сах.).

Бегчер Ызбасды шейле хәсиети билен дурмушда кәбир «үстүнликлерем» газаняр. Онуң дөши жәҗеклерден ялпылдап дур. Шейлеликде, языҗы шейле типлериң дурмушда кәте ёл аляндыгыны яңзыдяр. Оларың диңе бир өзлерини дәл-де, башга адамлары-да зәхерлемәге укыплы, ховплы типлердигини ныгтаяр. Бегчер Ызбасды ёлдашына йүзленип шейле дийәр:

«...Личный делосыз гымылдаҗак ериң ёк!.. Хер эдип-хесип эдип, шоны арасса саклаҗак болгун. Жыгба-жыга геленде, онуң өзи саңа дерек херекетем эдер, ишем битирер. Шоңа гара чыршатсаң велин, Перхат болуп даглары сүйшүренем болсаң, бахаң хич». (Шол ерде, 92 сах.).

Бу ерде языҗы хер хили ягдайлара, шертлере чалтлык билен уйгунлашян, дурмушда махал-махал душ гелйән формализмден есерлик билен пейдаланып билйән, ол кеселиң сакланмагына хемаят эдйән типиң кешбини шекиллендирйәр. Шейлеликде, языҗы дурмушда габат гелйән бир хадысаның, типиң үстүни ачяр. Шу-да авторың чеперчилик тапындысы болуп дуряр. Положител болсун, отрицатель болсун тапавуды ёк, дурмушда габат гелйән социал типиң кешбини айыл-сайыл этмеклик чепер дөредиҗиликде эсасы зат болуп дуряр. Чепер эдебиятың дурмушы өвредиҗилиги-де шундан гелип чыкяр.

Языҗы Бегчер Ызбасдының гуллук эдйән полсепесине аралашмак билен, дурмушда махал-махал габат гелйән формализмиң бир гөрнүшиниң үстүни ачяр. Окыҗылары бейле хадысаның гаршысына гөрешмәге чагыряр.

Языҗы Бегчер Ызбасдының образына төвереклейин чемелешйәр. Оны диңе бир гозгалян проблеманы иллюстрирлемек үчин суратландырмаяр. Оны жанлы адам эдип гөркезйәр. Бегчер Ызбасды дурмушдакы өнки сагдын принципини йитиренем болса, әхли бабатда

эрбет гылык-хәсиетлериң өйжүги дәл. Ол галплык эдйән колхоз башлыгы билен бир ерде яшасы, онуң билен бир ховадан дем аласы геленок. Шонуң үчин ол өңки ерини ташлап, Гарагум каналының гурлушыгына ише гидйәр. Шейле-де Бегчер Ызбасды дурмушда принципсиз яшамага уйгунлашса-да, онуң рухы дүнйәси гаршылыксыз дәл.

Языҗы Бегчер Ызбасдының образыны дөретмек билен эп-эсли үстүнлик газанан хем болса, энтек-энтеклер эсериң югрумының етмедик ерлери аз дәл. Повестде битевилик ёк. Айры-айры образлар, оларың херекетлери эсасы нышанадан сова гечйәр. Мешхур языҗы Хемингуэй эсериң битевилигине пәсгел берйән иң ажайып образдан йүз өвүрмәге сөз уссадының гурбаты чатан махалында хакыкы уссатлык башланяр дийип беллейәр. Себәби баш месела дахылсыз образлары, деталлары сакламага болан сынанышык эсердәки вакаларың өсүшиниң ритимини хаялладяр, эсасы әхеңи бозяр. Бу повестде-де Меликәниң, Келханың образларының баш месела нәхили дахылларының бардыгыны аныкламак кын. Тойчының Меликә болан сөйгүси, фронтда оны ятлап дуршы болса языҗының «Акар сувуң айдымы» романындакы Ялкап билен Жаханың образларыны ятладяр, хас такыгы, шоларың гатнашыгының башгарак бир гөрнүшдәки гайталанмасы ялы болуп дуюляр.

Повестдәки Тойчының образыны-да чуңлашдырмак, онуң эсасы проблема дахыллылыгыны гүйчлендирмек жуда зерур.

Эсерде Тойчы махал-махал Бегчер Ызбасдының гаршыдашы (антиподы) болайҗак ялы болуп дуюляр. Ол Бегчер Ызбасда кәте аз-кем гаршылыгам гөркезжек боляр. Эмма онуң бу херекетлери энтек жуда ысгынсыз. Шейле болансоң, хәсиетлер бири-бирлерине хас йитирәк гаршы гоюлмалы экени диййәрсиң. Тойчы чопан болуп ишләпдир. Ватанчылык уршуна гатнашыпдыр. Урушдан соң Гарагум каналының гурлушыгында жаныпкешликли зәхмет чекипдир. Эмма хич хили сылаг алмандыр. Тойчы сылаг хакда пикирем эденок.

Бизиң пикиримизче, автор Тойчының херекетлерини баш меселе билен дүйпли баглашдыран, онуң образыны положител идеалы гөтерйән гахрыманың дережесине етирен болса утарды. Вакаларың өсүшини назара

аланында, Тойчы Бегчер Ызбасды билен жеделе гиришер, онуң дурмуш хакдакы нәдогры гарайышларыны паш эдер дийип, пикир эдйәрсиң. Эмма Тойчы эсасан Бегчер Ызбасдының гүррүнлерини диңлемек билен чәкленйәр. Оңа гайтавул бермек хакында пикирем эденок. Шейлеликде, Тойчының рухы дүнйәси, идея позициясы айдыңлашман галяр. Бизиң өсен социалистик жемгыетимиз дурмушың әхли пудакларында чуңнур демократик принциплерини саклаяр. Бу ягдай әхли меселелерде положител идеалың белент гүйжүни горкезмәге гиң шертлер дөредйәр. Шу жәхетден середенинде-де, Тойчының образының өсдүрилмегиниң зерурлыгы айдың горнүп дур. Шу ерде грузин языжысы Нодар Думбадзәниң Ленин байрагына мынасып болан «Мүдимилик кануны» атлы романыны ятламаклык ерликли болса герек. Бу эсериң положител гахрыманы Бочана кеселханада руханы векили Иорам билен бир жая дүшйәр. Дүрлүче гарайышлы бу ики адамың арасында дурмуш хакда хакыкы жедел гидйәр. Узак довам эден йити жеделиң довамында Бочана өз гуллук эдйән идеалының белентлигини субут эдйәр. Романың идея-чеперчилик гымматының белентлигини-де шу ягдай кесгитлейәр.

«Ёлагчылар» повестиндәки Тойчының идея-позициясыны хас айдың шекиллендирмеклик башга бир бабатда-да герек. Мәлим болшы ялы, чепер эсери дүрли хили тайярлыклы, дүрли хили дүшүнжели адамлар окаяр. Догрусыны айтсаң, эсериң хәзирки дуркунда авторың тассыклаян, инкәр эдйән идеалына окыжыларың кәбирлериниң айдың гөз етирип билмән галыбермеги-де әхтимал. Себәби, өңде беллейшимиз ялы, Тойчы өз гаршыдашының гүррүнлерини көпленч диңлемек билен оңшук эдйәр. Шондан аңры кәнбир гечибермейәр. Оларың арасындакы иң соңкы диалог хем шейле сөзлер билен тамамланяр:

«— Мен сизе инди дүшүнжек болян, Бегчер Ызбасды! — дийип, мен ене йылгырдым.

Ол монча болды:

— Ягшы. Дүшүнен болсаң, зыян гөрмерсиң». (Шол ерде, 92 сах.). Шу сөзлерден соң Тойчы хич болманда өз ичинден бир гаршыдашының пелсепесиниң чүйрүкдигини язгарсады дийип пикир эдйәрсиң. Эмма о-да болмаяр.

Атажан Таганың «Айылганч бахарың жыбарлы гүни» атлы повестинде-де гахрыманың рухы тайдан песе дүшүп, өзүндәки говы сыпатлары йитириш процеси ызарланяр. Повестиң гахрыманы Сапар. Ол илки дөвүрлерде ити әхли хайвандан говы гөрйәр. Шонуң үчин ол обасында «гүжүкчи» диен лакамы аляр. Языжы Сапарың ите болан чәксиз сөйгүсини энчеме дурмуш вакаларының, тәсирли деталларың үсти билен ынандырыжы горкезйәр. Сапарың өз достуна йүзүнден гечип билмән берен гүжүгиниң халыны билмәге ызындан гидйән пурсатларыны-да бипервай окамак мүмкин дәл. Повестде Аждар атлы итиң Сапары өлүмден халас эдйән пурсаты хасам тәсирли язылыпдыр. Автор ол сахнаны узак вагтлап, окыжының гөз өңүнден гитмез ялы эдип суратландырып билипдир. Акыллы ит Аждар өзи өлсе-де, эесини гөни гелен өлүмден халас эдйәр.

Шейлеликде, языжы повестиң биринжи ярымында Сапарың образы аркалы акыллы хем адама иң вепалы хайван болан ите ынсаның сөйгүсини ынандырыжы горкезмегиң хөтдесинден гелипдир.

Повестиң икинжи ярымында биз башга ягдайы гөрйәрис. Сапар есирликде фашист итлериниң айылганч вагшычылышларының шаяды боляр. Ол итлериң Ашот аганы далайшыны, өзүниңем аркасына хопба болуп, эгнинден агыз салшыны узак ятдан чыкарып билмейәр. Шейлеликде, Сапарың ите жыны дүшйәр. Ол өз догдук меканына доланып геленсоң, итлерден ар алмагың бели-күлли угруна чыкяр. Онуң иши-пишеси ит урушдырмак, олары гынамак боляр. Ол өзүниңки болсун, кәсеки болсун тапавуды ёк, хич ите-де рехими гелмейәр. Бу барада повестде шейле дийилйәр: «Сапар өз игинин мәхнет көпек болуп етишмегине сабырсызлык билен гарашды. Ол Алабайың обаның әхли итини гынажагыны, гемиржегини, шол бир махалың өзүнде-де онуң өзүниңем гыналжагыны улы хөвес билен гөз өңүне гетирйәрди». (Урушдан соңкы сөвеш, Ашгабат, 1980, 152 сах).

Сапар гүжүкчи Алабайының өтгүр дишлери себәпли хер гезек ит өленде бегенжинден бир яшаяр. Ол башга итден еңиленлиги үчин, Алабайыны-да рехимсизлик билен өлдүрйәр. Сапар гүжүкчи Еммедиң итине иңне берен пурсатларында ахлак, адамчылык тайдан хас хем песе дүшйәр.

Повестде баш гахрыманың хем, бейлеки персонаж-ларың хем ите болан гарайышларында оларың ахлак сыпатларының дережелери айдыңлашдырыляр. Сапар гүжүкчи итлере гаршы болан вагшыяна херекетлери билен адамларың гөзүнден дүшйәр. Өзүниң ахлак кеш-бини йитирен адама өврүлйәр.

Языжы повестде гахрыманың нәдогры херекетлери-ни язгармагың эбетейини тапяр. Эсерде Сапар гүжүк-чи рухы тайдан-да, физики тайдан-да теммисини аляр. Сапар гүжүкчиниң итденем песе дүшен адамдыгы дүр-ли ёллар билен ныгталяр. Повестде эсасы мәселеден четде галян сахналар, образлар ёк. Эсериң айры-айры сахналарының юмора югруландыгы, тутушлыгына эсе-риң дилиниң сөнилдиги авторың галамына эрк эдип бил-йәндигине гүвә гечйәр.

Повестиң белленмели иң бир говы тарапы-да язы-жының хәсиет дөретмәге йыкгын этмегидир. Эсериң биринжи ярымында-да, икинжи ярымында-да вакалар гахрыманың хәсиети, дүнйәгарайшы эсасында яйбаң-ланяр. Хас такыгы, эсерде эсасы гаршылыклары дөред-йән зат гахрыманың хәсиети, онуң дүнйәгарайшы.

Эмма повестде көбир дүйпли затлар бөврүни диң-ледйәр. Повестиң икинжи ярымында Сапар гүжүкчинин хәсиети, дүнйәгарайшы эсериң биринжи ярымындакы Сапар гүжүкчиниң хәсиетинден, дүнйәгарайшындан бү-тинлей тапавутлы, хас такыгы, гахрыманың өңки хәсие-тинден немуна-да ёк. Элбетде, авторың өзи-де шу яг-дайы гөркезмеги гөз өңүнде тутяр. Фашизмиң итлери-ниң айылганч вагшычылыгының Сапар гүжүкчидәки ажайып сыпатлары ёга чыкарандыгыны ныгтамакчы боляр. Шунуң билен-де языжы әхли беланың көрүги-ниң урушдыгыны, онуң адамларың физики хем рухы тайдан майып болмагына себәп боляндыгыны гөркез-мек ислейәр. Элбетде, бу пикир умумы принципде дог-ры, фашизм, онуң халкың бойнуна дакан уршы айры-айры адамларың физики хем рухы тайдан майып бол-магына себәп болды.

Эмма Сапар гүжүкчиниң рухы, ахлак тайдан шей-ле песе дүшүши энтек көбир затларың аныклашдырыл-магыны талап эдйәр. Элбетде, әхли халка махсус бо-лан ажайып сыпатлар, рухы гымматлыклар асырларың довамында кемала гелйәр. Хайвана, онда-да ынсана иң бир вепалы жандар болан ите адамкәрчиликли гара-

йыш бизиң халкымызыңам асырларың довамында аңы-на орнашып галан ажайып гылык-хәсиетлериниң бири. Повестиң биринжи ярымында Сапар гүжүкчиде шол хәсиетиң иң ёкары дережеси бар. Эмма онуң бу сыпа-тыны бүтинлей йитирмеги, фашист итлериниң вагшы-чылыгы үчин өз итлеримизден ар алжак болшы бөврү-ни диңледйәр. Себәби Сапар гүжүкчи хер ничигем бол-са, фашист итлери билен өз итлеримизи тапавутланды-рып билмели. Итиң хем тербиесиниң эсесине баглыды-гына гөз етирмели. Догрусы, повестиң биринжи яры-мында Сапар гүжүкчиниң шу хакыката гөз етирйәнди-ги йөрите ныгталяр:

«Сапара Аждардан соң душан ит хем өрән акыллы болуп чыкды. Оны хем Сапар яшлыкдан өз элинде тер-биелемек үчин гүжүклигине эдинипди. Илки гезек ол Басарың энесиниң нәхили ганжыкдыгы, атасының не-неңси көпекдиги биленем гызыкланып дурмады. Чүн-ки, онуң дүшүнишиче, гүжүги адам досты эдип етиш-дирмегем, гүжүги адам душманы вагшы ит эдип етиш-дирмегем адамының өзүне баглы затды. Түркмениң «Мал эесине чекмесе—шумлук » диен парасатлы нака-лы барды ахырын». (Шол ерде, 137 сах.).

Фашист итлери Ашот аганы далаяр. Шундан соң по-вестде «даш йүрек офицерлериң өзлерине кыбапдаш эдип тербиелән итлериниң гүнәсиз адамыны чейней-шинден леззет алышлары» ныгталяр. Бу ягдайдан соң Сапар гүжүкчи-де көп ойлары башдан гечирйәр. Фа-шист итлери билен өз итлеримизи деңешдирип, өз ит-леримизиң бейле вагшычылыгы этмежекдигини текрар-лаяр. Бу ягдай повестде шейле шекиллендирилйәр:

«Эсли ерде есирлериң яшаян жайында гөнелдилип гойлан мәхнет чыраның гапдалында эли автоматлы эсгер ёл өвренйән ялы өңе—ыза гезмелейәрди. Онуң янындакы шар гара түйли говреси, херекети боюнча Ашот аганы далан көпеге меңзеш итем эесиниң хере-кетине кыбапдаш херекет эдйәрди. Эсгер йөресе йөре-йәрди, дурса-да дурярды. Шол херекетлери кемсиз сын-лаян Сапар шу гүнүң өзүнде-де телим гезек гайталан «Мал эесине чекмесе — шумлук» накылыны пышырдап дилине гетирди. «Мал эесине чекмесе — шумлук». Йөне нәмүчин малың эеси шум болмалыка? Нәмүчин эе бо-лан эе малыны ынсана душман эдип етишдирмелими-шин? Бу сораглара малыңам, эесиниңем шумлугыны өз

гөзи билен гөрүп, шаят болан Сапар авчы жогап тапып билмеди. «Бизиң итлеримизем шейдип, адам далап билмикә». Бу сорага велин Сапар тутуш гөвреси билен силкинип жогап берди. «Билмез. Бизиң итлеримиз бейле вагшычылыгы башармаз». (Шол ерде, 145—146 сах.).

Догры, мундан соң фашист итлери Сапар гүжүкчиниң өзуниңем аркасына хопба болуп, чеп эгнинден агыз саляр. Шонда агыра чыдап билмедик Сапар гүжүкчиниң ит тохумындан гөвни гечйәр.

Шейле-де болса, фашист итлериниң вагшычылыгы үчин Сапар гүжүкчиниң өзүни бир вагт гөни гелен өлүмден халас эден өз итлеримизден шейле вагшыяна ар алжак болшуна ынанасың геленок. Шол ынамсызлык болса повестиң икинжи ярымындакы вакаларың тәсирини говшадяр. Акылы-хушы еринде болан хер бир адам фашист ити билен өз итлеримизиң арасында тапавут гоймалы. Шу ерде башга бир ягдайы гөз өңүне гетирип гөрүң. Фашист эсгерлериниң айылганч вагшычылыгыны гөрен адам бүтин адам тохумыны йигренип билмез ахырын!

Белки, Сапар гүжүкчи сагдын акыл-хушуны йитиредир? Эгер шейле болса, социал тип хөкмүнде онуң херекетлерини инкәр этмегем, макулламагам болмаяр. Сагдын акыл-хушдан махрум адамың образы аркалы дурмушдакы хич хили типики процеси гөркезмек мүмкин дәл. Элбетде, повестиң биринжи ярымында-да Сапар ите, умуман хайвана первайсыз гараян адам болан болсады, онда онуң образының логикасында улы бир нәсазлык болуп дурмазды. Хәзирки дуркунда, бизиң пикиримизче, языжы Сапарың образының логикасы хакда ойланмалы.

Хыдыр Деряевиң «Мәхир учгунлары» романының хем өз проблемасы бар. Эсер көнәниң галың алмак гыз сатмак ялы зыянлы галындыларының гаршысына гөрешмек меселесине багышланяр. Бу тема дегишли эдебиятымызда әхли жанрда энчеме эсер дөредилди. Языжыларымыз бу проблеманың дүрлүче чөзгүдини агтарярлар. Элбетде, бу проблеманың дүйпли чеперчилик чөзгүтлери энтек өнде болса-да, эдебиятымызда бу меселә айратын үнс берилмеги макулламага мынасыпдыр.

Хыдыр Деряев хем романда халкымызың дурмушында болуп гечен гөрлүп-эшидилмедик социал хем рухы өзгеришликлер, медени өсүшлер хакда, шейле-де болса бу зыянлы дәбиң хем энтек довам эдип дуршы хакда, оны ёк этмегиң ёллары хакда ызыгидер ойланяр. Бу мөхүм меселәниң төверегине жемгыетчилик гурамаларының үнсүни чекйәр.

Гөрнүши ялы, эсерде гозгалян проблема мөхүм. Эйсем романда шу мөхүм меселәниң чеперчилик чөзгүди нәхили? Эсериң гүррүңсиз үнсүни өзүне чекйән тараплары бар. Озалы билен, машгала дурмушының еке-тәк миземез эсасының пәк сөйгүдиги эсерде өврән-өврән ныгталяр. Романда яшлар өз максатларына етмек угрунда ахырына ченли гөрешйәр, ери геленде ишеңдир херекетем эдйәр. Элбетде, булар эсериң гүррүңсиз шовлы тараплары. Айры-айры халатларда романың яш гахрыманларының өз максатларына етмек үчин эдйән ерликли херекетлери, диййән сөзлери хасам гөвнүңден туряр. Эсерден Мырат билен онуң эжесиниң арасында болуп гечйән гүррүңе середип гөрелиң:

«— Эже, дәп-дессур, урп-адат дийип, мениң башымы айлажак болмасана. Дәп-дессур, урп-адат галдымы нәме? Өзүңиз үчин бәхбитли ерини алдыңыз, бәхбитсиз еринем биреййәм зибилхана зыңдыңыз. Урп-адат дийжек болсаңыз, ики хелейлигем жанландырың тәзеден. Гой, какам ене бир гайражык өйленсин... — дийип, Мырат чаларак йылгырды.

— Ери, сем болуп отур, угруна ковсаң, самсыкламелидир! — дийип, Ширин эже йүзүни кесертди.

— Хә, ана гөрдүңми, ата-бабаларымызың урп-адатының өзүңизе ярамаян ери агзалса, өр-гөкден гелибер-йәрсиңиз. Яшлара дегишли болса велин, ата-бабаларымызың дәп-дессурлары дийип япышып ятырсыңыз. Көне адатың зыянлы ерини бизем кабул этжек дәл, эже». (Хыдыр Деряев, Мәхир учгунлары, «Түркменистан» неширияты, Ашгабат, 1980, 29 сах.).

Бу ерде Мырат өрән йитилик билен зыянлы көне гарайышлары язгаряр.

Женнетиң образында көне ве тәзе дәп-дессурларың говы тараплары утгашыклы йүзе чыкяр. Женнет өз ыкбалыны тәзече чөзмек, диңе пәк сөйги эсасында дурмуш гурмак угрунда херекет эдйән гыз. Шол вагтың өзүнде-де онуң хәсиетинде асыллы түркмен гызларына хас болан бичак салыкатлылык, эдеплилик, аграслык, эжап-

лылык ялы көнеден гелйән дәплериң говы тараплары-да орнашып галыпдыр. Ол Мырат билен эдйән душушыкларында еңлеслиге, келч-күлчлүге сәхелче-де ёл бермейәр. Мырат гошун гуллугына гитжек махалы Женнет билен онуң арасында шейле гүррүң гечйәр:

«— Женнет жан бейтме, ал янакдан бир поса бер, шолам вепадарлыгың гиреви болсун.

— Мырат, вепадарлыгы поса билен субут этмек болмаз. Ол дашкы еңлесликден башга зат дәлдир. Вепадарлыгы чылшырымлы ягдайлар баша дүшүнде гөреш билен субут этмелидир». (Шол ерде, 122 сах.).

Бу ерине дүшен сөзлер асыллы түркмен гызының кешбини жанландыряр.

Дәплериң арасында хытай дивары ёк. Тәзе дәплер көне дәплериң иң оңат тарапларыны өзүне сиңдирмек билен өсйәр. Көне, прогрессив дәплерден бүтинлей йүз өврүп, тәзе дәплери өсдүрмек болмаз. Шейлеликде, авторың гечмишиниң ахлак гымматлыклары билен тәзе ахлак гымматлыкларының өзара сазлашыгыны агтармагы, оны анык образың кешбинде шекиллендирмәге эден сынанышыгы ерине дүшүпдир.

Романда Сапар аганың образы-да отрицатель типиң галыпа өврүлен схемасы дәл. Ол башда жуда мекир адам хөкмүнде херекет эдйәр. Дүрли ягдайлардан мекирлик билен баш алып чыкмагы башаряр. Аслында тә Мырат гошун гуллугына гидйәнчә, яшларың бирикмегине пәсгел беренем Сапар аганың пиримлери. Сапар ага ягдая догры баха бермеги-де, өз ялңышыны бойнуна алмагы-да башаряр. Мырат гошун гуллугына гиденсоң, ол аялына шейле диййәр:

«— Ёк, Сабыр, боляр-да дәл, ас-ла боланок. Инди хер тарапдан гелип, ойланып гөрйән велин, бизиң шу гүне ченли эден херекетлеримизиң барысы өз гызымызың гаршысына болуп чыкыпдыр. Биз өз гызымыза душман болуп чыкыпдырыс. Белки хем биз өз гызымызың өзүмиз багтыны багландырыс... Сабыр, сен шол хакда бир ойланып гөр!..». (Шол ерде, 129 сах.).

Романдакы вакаларың довамында Сапар аганың гарайышларында дүйпли өзгеришлер болуп гечйәр.

Эсердәки вакаларың әхлисиниң Мырат билен Женнедиң сөйгүсиниң төверегинде жемленмеги, артыкмач линияларың ёклугы, сюжетиң чүгдамлыгы-да беллемәге лайык.

Эмма чеперчилик бабатда, өзболушлы, индивидуаллашдырылан хәсиетлер дөретмек меселесинде вели, эсер әнтек-энтеклер жуда бәрден гайдяр.

Романда колхозың башлыгы Гуллыев, партия гурамасының секретары Гаражаев, аяллар советиниң башлыгы Айжемал, колхозың медениет барадакы орунбасары Огулжемал, комсомол гурамасының секретары Чары Гарлыев ялы адамлар бар. Автор буларың үсти билен жемгыетчилик гурамаларының векиллериниң пәк сөйгиниң онын чөзүлмегине эдйән көмегини гөркезмекчи боляр. Биринжиден, гаты көп гүррүңиң башыны агыртсалар-да, бу адамларың пәк сөйгиниң дабаралнмагында сәхелче-де битирйән ишлери ёк. Конфликтиң йитилешмегинде я-да говшамагында, чөзүлмегинде оларың ойнаян ролы гөрүнмейәр. Женнет гачып гиденден соң Гаражаевем, Айжемал дайза-да, Гуллыевем өзлериниң гүнәлидиклерини, ялңышандыкларыны ныгтамак билен чәкленйәрлер. Икинжиден, бу адамларың хич бири-де чепер образ, чепер хәсиет дережесине етирилмейәр. Оларың индивидуал кешби, өзболушлы гылык-хәсиетлери гөрүнмейәр. Бу адамлар сөйгиниң әхмиети, онуң азатлыгы, эрк-ыгтыяр хакда узын-узын, кәхалатларда болса декларатив, өвүт-үндев хәсиетли гүррүңлер эдйәрлер. Милицияның инспекторы Касымың хем херекетлери, гүррүңлери ёкаркыларыңка чалымдаш. Ол хем узак вагтлап, Женнедиң йитишиниң себәплерини дерңейәр. Эмма Женнедиң тапылмагына сәхелче-де көмек эдип билмейәр. Олам узак өвүт-үндев хәсиетли гүррүңлер эдип, сахнадан дүшүп галяр. Онуңам эсерде баш месележиң чөзгүдине гошян гошанды ёк. Бу адамлар языжының агзына салып берйән гүррүңлерини гайталаяр. Шейле болансоң, бу образлар авторың рупорлары болуп чыкыпдыр.

Эсерде Мерген ага, Аман, Солтангөзел ялы положител персонажлар бар. Буларам романда умумы гүррүңлерден дашлашып, анык херекетлер эдибермейәрлер.

Чепер эсериң гымматы онуң хайсы жанрда язылнлыгында дәл. Эсасы зат онуң чеперчилик дережесиниң ёкарлыгында, эстетик әхмиетиниң улудыгында, идея-мазмунының чуңлугында. Эгер романлык мазмуны повесте я-да повестлик мазмуны хекая сиңдирмек мүмкин болса, языжы шейле мүмкинчиликден йүз өвүрмели дәл. Эмма кичи мазмун билен улы жанрда эсер дөрет-

жек болмаклык максада лайык болмаяр. Себәби кичи мазмун үчин улы жанр агтарылан махалында эсер йүзлей, көпсөзли болуп чыкяр. Языҗының мазмуна лайык форма, жанр тапмагы онуң уссатлыгына гүвә геч-йән аламатларың бири. Догрусыны айтсаң, «Мәхир уч-гунлары» атлы гүррүңини эдйән романымызың-да мазмуны о диен улы дәл. Онуң мазмуныны санлыжа сөзлерде гайталап болжак: Мырат билен Женнет сөйүшйәр. Эмма ол сөйгә Женнедиң хоссарлары гаршы боляр. Мыратдыр Женнет көмек сорап, колхоз ёлбашчыларына йүз тутяр. Эмма гызың какасы Сапар хиле билен тойы Мырат гошун гуллугына гидйәнчә баша бардырмаяр. Мырат гиденсоңам, гызыны башга бирине бермекчи боляр. Женнет Мырадың гуллук эдйән ерине гачып гидйәр. Ине, романың эсасы мазмуны шундан ыбарат. Языҗы шейле мазмуның эсасында роман дөретмек үчин, сюжети, вакалары ченден артык сүйндүрйәр. Романда шол бир меңзеш вакалар, шол бир меңзеш гүррүңлер сәхелче үйтгедилен формада телим гезек, телим гахрыманларың арасында дынгысыз гайталанып дур. Языҗы эсердәки вакалары окыҗы үчин язяр. Шейле болансоң, ол я-да бейлеки ваканың мазмуныны окыҗы бир ерде билсе боляр. Эмма бу романда вели шол бир вака дүрли гахрыманларың диллеринде өврән-өврән гайталанып дур. Ынха, бир мысалы алып гөрелиң. Гызың какасы Сапар аганың хиле билен тойы Мырат гошун гуллугына чагырылянча сакландыгыны окыҗы билйәр. Романда шу ягдайың гайталанышына үнс берип гөрүн:

Ширинҗемал:

«Ай, шейдип, йүз дүрли бахана билен оглуң гошунчылыга чагырылянча, чекер гидер отырмыкаң өйдйәрин?» (113 сах.).

«— Какам алдады. Барымызы алдап, шейле ягдая салды. Шол гөвүн диен сеп-серпай тапмак кын, аз душ гелйәр дийип, чеке-чеке шу гүне гетиржекди, гетирдем». (120 сах.).

Женнет:

«...Иши болдурмак ислән болсалар, Мырат гошунчылыга гитмезден өң вагт кәнди ахыры. Болдурмак ислемедилер.

...Какамың мүң-де бир сапалагы бар, онуң хайсы бирине дүшүнжек. Айжемал дайза бейле-де дурсун, мен

өзүмем ахыркы гүне ченли какамың сөзүне ынанып гездим. Мырадың гошун гуллугына чагырыландыгыны эшитдим, какамың эхли сапалагына шол ерде дүшүнип галдым». (134 сах.).

Женнет:

«Асла мен буларың максадына дүшүнемок. Өң-ә болуп дуран иши йүз дүрли бахана билен чеке-чеке болдурмадылар. Мырадам гошунчылыга угради велин, эжемем вай инди дулумда отурып, сачыңы агардарсың дийип, отлы көйнек гейип башлады. Гызының сачы агармагындан горкян болса, болуп дуран иши бахана тапман болдурмалыды-да». (144 сах.).

Женнет:

«— Бейле горкян болсаңыз, хайыр иши шере яздырмаздыңыз. Халат дийдиңиз, сеп-серпай дийдиңиз, оңат, эрбет дийдиңиз, йүз дүрли бахана билен чекип-чекип, Мырады угратдыңыз. Мырадам гошуна угради. Сизем: «Вай, дулумда отурып сачы агарар» дийип, ода-көзе дүшүп башладыңыз. Бу болшуңыз, небсиңизе хай диймесеңиз, ёгсамам дулуңызда агаран сачлар көп болар...» (151 сах.).

Сабыр дайза:

«... — Асыл эбединде халады эйле, серпайы бейле дийип, Мырат гошуна гидйәнчә йүз бахана билен чекип-чекип, тойы яса өврен сен өзүң дәлми!...» (160 сах.).

Гаражаев:

«... Хер этдилер — хесип этдилер, сөйшен огланына бермән алып галдылар...» (165 сах.).

Инспектор Касымов:

«... Сиз болса иши тизлемек билен болман, йүз дүрли бахана билен ыза чекипсиңиз. Онуң ыза чекилмегинде-де белли максат болупдыр, шол максада-да етилипдир. Нетижеде-де шейле хасратлы вака хасыл боляр...» (182 сах.).

Сабыр дайза:

«...Мениңем гүнәм бар, йөне гызың йитирим болмагына көпленч сен гүнәкәр. Йүз дүрли бахана тапан болуп, тойы анрык чекен сен. Мырады уградып, максадына етендирин өйтдүң. Максадыңа нененси етендиргиңем алла узаклашдырман гөркезди». (184 сах.).

Гөрнүши ялы, дүрли сахыпаларда, дүрли адамла-

рың диллеринде гайталанян ёкаркы сөзлерде айдылян пикириң асыл манысы бир.

Шол бири-бирине якын манылы гүррүңлер Мырат билен Гуллыевиң соңра Айжемалың, Гаражаевиң, Огулжемалың, Чары Гарлыевиң арасында телим гезек, телим гөрнүшде гайталаняр. Окыжының өңден билйән зады романың башга гахрыманларының гатнашмагында тәзеден гүррүң берилйәр. Мырат билен Женнедиң, Мырат билен Айжемал эжәниң арасында дүрли вагтларда болуп гечйән гүррүңлер асыл мазмуны боюнча бири-бирине якын. Оларда окыжының дүшүнжесини гиңелдйән тәзе пикирлер жуда аз.

Шу ерде бизде кәнбир үнс берилмейән бир меселе хакда гүррүң этмек зерур. Ол меселе эсере гиризилйән вакалардан эстетик тайдан хас ёкары дережеде пейдаланмак хакында. Бу чеперчилигиң дүйп меселелериниң бири. Чепер эсерлерде эсасы зат онда суратландырылян вакаларың саны, оларың көплүги дәл-де, оларың эстетик тайдан аграмлылыгы, чеперчилик әхмиетиниң улулыгы. Эсерде суратландырылян вакаларың, бапларың, эдилйән гүррүңлериң әхлисиниң эстетик аграмы улы болан махалында көпсөзлүлиге орун галмаяр. Эмма көп халатларда эсерлериң гөврүми йүзлейже я-да герекмежек вакаларың, гайталамаларың хасабына улалдыляр. Вакалардан эстетик тайдан ёкары дережеде пейдаланмак я-да эстетик аграмы улы вакалары эсере гиризмек хакдакы талабың унудылян халатлары языжыларымызың дөредижилик практикасында жуда кән. Хут шу ягдай эсерлеримизиң энчемесиниң өмрүни гысгалдян, оларың ятдан чыкып гитмегине себәп болян зат. Шонуң үчин вакалардан эстетик тайдан хас ёкары дережеде пейдаланмак барадакы талап языжыларымызың үнс меркезинде дурмалы эсасы зат. Диңе шу ёл билен прозамызың чеперчилик дөрежесини ёкары гөтермек мүмкин. Шейле-де болса, эстетик аграмы уҗыпсыз болан я-да нәмә герекдигини-де аныклап болмаян вакалары, эпизодлары, линиялары, гүррүңлери эсерлеримизден эл уран ериңден тапса боляр. Гүррүңини эдйән романымызда-да шейле говшаклыгың гөзе илйән нурсатлары бар. Мысал үчин, Мырат билен Женнет микрорайоның багында телим гезек душушяр. Шол душушыклар Ширинжемал Женнете сөзайдыжы барандан өңем, соңам гайталаняр. Элбетде, бу душушыклар

эстетик тайдан бүтинлей әхмиетсиз диймекчи дәл. Йөне ол душушыкларың әхлисинде диен ялы шол бир әхеңдеш гүррүңлериң гайталанып дурмагы ол душушыклардакы гүррүңлериң эстетик аграмыны еңледйәр. Ол душушыклары эсериң идея-эстетик гыммatына зыян етирмән гысгалтмак болжакдыгы гөзе дүртүлип дур.

Эсерде гепчи аял Шилдиримшигиң образы бар. Онуң гүррүңлери эсерде эсли ер тутяр. Эмма онуң конфликтиң йитилешмегинде, чөзүлмегинде ойнаян ролы гөрүнмейәр. Жерчи аялларың микрорайон базарындакы гүррүңлери хем сюжетиң зерур элементи хөкмүнде дуюлмаяр.

Романда Мырат билен Женнетден башга биргиден положител хәсиетли персонажлар бар. Эсерде оларың кәбири көпрәк ерде, кәбири азрак ерде гөрүнйәрлер. Олар сөйги хакда, яшларың эрк-ыгтыярлыгы хакда, када-канун хакда хеммә белли затлары айдып, эсериң дүрли еринде сахнадан дүшүп галярлар. Эмма оларың эсердәки гоюлян проблеманың чөзгүдине вели гошян гошантлары гөзә илмейәр. Шейле болансоң, романдакы көп санлы положител персонажларың образларының хем эстетик аграмына улы диесиң геленок.

Бизиң энчеме проза эсерлеримизиң эсасы кемчиликлеринден бири артыкмач, герекмежек дүшүндиришлер болуп дуряр. Дүшүндиришлер вакаларың тебигылыгыны, тәсирлилигини говшадяр. Дүшнүкли затлары тәзеден дүшүндирмеклик эсери көп сөзли, примитив эдйәр. Инди кәмиллиге далаш эдйән прозамыза бейле мөвритини өтүрен тәрден эл чекмәге вагт етди. Шейле-де болса, соңкы дөвүрлерде пейда болян эсерлерде-де бу примитив тәр гаты йыгы-йыгыдан өзүни дуйдуряр. Гүррүңини эдйән романымызда-да артыкмач дүшүндиришлере өрән көп орун берилйәр. Эсерде хайсы себәбе гөрә гаршылык дөрейәндигини окыжы деслапдан билйәр. Оңа хич хили дүшүндириш герек дәл. Шейле-де болса, автор оны романың 82-нжи сахыпасында шейле дүшүндирйәр:

«Женнет өз дөврүниң тербиеси билен етишен орта билимли гыз болса, Сабыр дайза бир чаласоват аял, оларың арасындакы бир-бирлерине дүшүнмезлик-де, гаршылык-да шол зерарлы гелип чыкярды».

Сабыр дайзаның хайсы себәплере гөрә гызының пәк сөйгүсине гаршы чыкяндыгыны дүшүндирмек би-

лен чәкленмән, автор олары махал-махал тәзеден гайталаяр. Кәбир мысаллар:

«Догрудан-да, гызының бир оглан билен сөйүшмегиниң Сабыр дайза ченден-чакдан агыр дегйәндигине шүбхе ёк. Чүнки онуң дүшүнҗеси боюнча гызының хич ким билен сөйүшмәге хакы ёк, оны ялңыз эне-атасы дурмуша чыкармалы. Шейле эдилсе, хемме зат ербе-ер, ата-бабаларының аңырдан гелйән урп-адаты бозулмаярмыш. Дурмуша чыкан еринде гызың дурмушы шовлы болмаса, багтындан гөрмелимиш... Эмма хәзирки заманың гызлары ата-бабаларының гоюп гиден бейле дар галыпына сыгмаярлар. Олар ики тарапың ислеги боюнча халашып, сөйшүп дурмуша чыкмак ислейәрлер, ол угурда гөрешйәрлер, херекет эдйәрлер. Яшларың бу угурдакы эдйән гөрешлери эсасы шовлы чыкса-да, өрән чылшырымлы ягдая барянларам болман дурмаяр. Мырат билен Женнединки нәдеркә?! (87 сах.).

«Сабыр дайза гөзүни сыкып отырка, ол урп-адатың есири, гөзүни, ачып гөзлесе-де, өз дашыны гуршап алан даражык дүнйәден аңырсыны гөрмейәр, оны-да өз гөзи билен өзүче гөрйәр, башга хили гөрмек-де ислемейәр». (88 сах.).

Шу ерде ене бир ягдай хакда ойланмак герек. Бизиң гүнлеримизде дөрейән эсерлерде гызының пөк сөйгүсине гаршы чыкян эне-аталар, көпленч халатларда, аңы көне дүшүнҗелер билен гатан, көне дәп-дессурлара япышып ятан, аң-дүшүнҗе бабатда гызындан хас пес гарры адамлар эдилип гөркезилйәр. Олар аң-дүшүнҗе бабатда йигриминҗи йылларың, отузынҗы йылларың эне-аталарыны ятладярлар. Ёкарда гөркезилен Сабыр дайза авторың берйән хәсиетнамасы-да бу пикири кемсиз тассыклаяр. Элбетде, бейле ягдай диңе «Мәхир учгунлары» романындакы гызларыны чыкарян ата-энелере дегишли дәл. Бу пикири шу темадакы эсерлериң энчемеси бабатда айтмак болжак. Шейле болансоң, бу темадакы эсерлериң энчемесиндәки чөзгүтлер хем шол йигриминҗи, отузынҗы йыллардакы эсерлериң чөзгүтлерини ятладяр. Мысал үчин, шейле бир схеманы гөз өңүне гетирип гөрүң! Гыз билен йигит сөйүшйәр. Муңа гызың хоссарлары гаршы боляр. Иң соңунда-да өз сөйгүсине вепалы гыз йигит

билен гачып гидйәр. Кәхалатларда гыз билен йигиде жемгыетчилик гурамалары көмеге гелйәр.

Шу схеманы 20—30-нҗы йылларың эсерлеринде хем, хәзирки дөврүң эсерлеринден хем тапса болжак.

Шу ерде ойланара, пикирленере зат көп. Эйсем болса языҗыларымызың кәбирлери өз гызларының сөйгүлерине гаршы чыкян эне-аталарың образларыны дөреденлеринде 20—30-нҗы йылларың галыпларындан пейдаланян болаймасынлар?!

Хер дөврүң өз гахрыманы, өз адамы бар. Бизиң гүнлеримиздәки гызыны галың алып дурмуша чыкарян ата-энелериң әхлисини диңе көнәниң тербиеси билен етишен, пес дүшүнҗели, аңы зыянлы дәп-дессурлара югрулан гарры адамлар эдип гөркезмеклик биртараплы боляр. Себәби шу гүнки гүнлерде гыз чыкарян ата-энелериң аглабасы Совет хөкүметиниң йыллары ичинде өсүп етишен. Совет мекдебинде окан, ылым-тербие алан. Олардың ичинде ёкары, орта билимлилериниң-де бардыгыны хич кес инкәр этмесе герек. Элбетде, 20—30-нҗы йыллара махсус болан затлары эмели суратда бизиң гүнлеримизиң аламатлары хөкүмүнде гөркезмели дәл. Бизиң гүнлеримизиң гызындан галың тамакин болян ата-энелериң аң-дүшүнҗелерини әхли бабатда яшларыңка гапма-гаршы эдип гөркезмеклик-де биртараплы боляр. Шол биртараплылык «Мәхир учгунларында-да» өзүни дүйдуряр. Языҗы гыз билен онуң әжесиниң дүшүнҗелерини денешдирип шейле язяр:

«Элбетде, сенден соралса, машгала ягдайында, гүн-гүзеранында кеми ёк, гызы болса өзүне мынасып яр тапып сөйшүп йөр, хи-де оңа етесем бир багт болармы диерсиң. Догры, сениң дуран басганчагыңдан шейле-де гөрүнмели. Эмма ол эне башга бир басганчакда дур-да, шонуң үчиң хем онуң гөзүне башга затлар гөрүнйәр. Ана, дурмушың чылшырымлы ерем шонда, бир зады ким гүл дийип ысгаса, ким эрсе-де оңа көз дийип көсенйәр...» (Шол ерде, 88 сах.)

Догры, хәзирки дөвүрде көнәниң иң зыянлы галынлыларының бири болан галың алмаклык ёк болуп гиденок. Шонуң үчин ынсан мертебесини песе салян бу зыянлы дәбиң гаршысына гөреш алып бармаклык иң зерур меселелериң бири. Эмма бу зыянлы дәбе әңки дөвүрлериң гөзи билен гарамалы дәл-де, онуң шу гүнлердәки йүзе чыкышының айратынлыкларыны,

өзболушлыкларыны йүзе чыкармалы, оңа гаршы гөрешиң тәзе тәрлерини агтармалы,

Хер бир хакыкы эсер дурмуша эдилен чуңңур гөзегчилигиң нетиҗеси, чепер ачыш болмалы. Шу гүнки гүнлерде галың алнышының 20—30-нҗы йыллардакыдан дүйпли тапавутлыдыгыны хич кес инкәр этмесе герек.

Хәзирки дөвүрде гыз онуң бүтинлей гөрмедик, танамадык адамсына галың үчин дурмуша чыкарыляр дийип тассыкламаклык кын. Хатда гызың разылыгына гараман, оны бирине чыкарярлар диймегем ешил дәл. Шейле болансоң, «Мәхир учгунларындакы» Женнедиң разылыгы болмаса-да, оны алмага ики гүнден гелналыҗыларың гелҗекдиги барада эсерде берилйән хабара о диен ынанасың геленок. Хич болманда бу ягдай энтек жеделли.

Хәзирки дөвүрде көбир небсине хай дийип билмейән адамлар йигитдир гыз сөйшенсоң я-да оларың разылыгы алнандан соң галың алжак болуп чалышярлар. Бу меселеде айры-айры яшларың өзлериниң-де гүнәси ёк дәл. Көбир дар дүшүнҗели гызларың өзлериниң гызлык мертебесини төленилйән галының мукдары билен өлчемәге сынанышян халатлары-да бар. Шейле гызлар өзүне төленйән галың ол я-да бейлеки гызыңкыдан аз болан махалында өзүниң мертебесиниң песелдилдиги дийип дүшүнйәрлер.

Дурмушың өсүши гапма-гаршылыклы хәсиете эе. Бу диалектиканың кануны. Диңе ашакдан ёкара гидип дуран гөнүмел өсүш ёк. Хатда иң прогрессив хәсиетли тәзеликлерем гаршылыксыз болмаяр.

Халкың дурмушына орнашян хер бир прогрессив хадысаның көлегели тарапларының хем болмагы мүмкин. Мысал үчин, ылмы-техники революцияның нетиҗелери, мадды тайдан хөвеслендирмек принциплери халкың ыкдысады дурмушының ёкарланмагында әгирт улы роль ойнаяр. Бу, элбетде, иңнән улы прогрессив хадыса. Социалистик жемгыетимизиң артыкмачлыкларының, дөредйән эшретлериниң бири. Эмма шейле хадысалара-да биртараплы серетмек болмаз. Ыкдысады тайдан өсүш, мадды тайдан болчулык адам дензиниң эхлисине дес-дең тәсир этмейәр. Сүри агсаксыз болмаз дийлиши ялы, ыкдысады тайдан болчулыгың айры-айры адамларда хусусыетчилик психологиясыны

жанландырмагы, зат топламак, гымматбаха затларың өңүнде сежде этмек дуйгуларыны оярмагы-да мүмкин. Хут шонуң үчин-де бизиң мәхрибан партиямыз ыкдысады өсүши социализмиң артыкмачлыклары билен утгашдырмага айратын үнс берйәр, Хусусыетчилик эндиклериниң артыкмач зат топламак мейиллериниң гаршысына айгытлы гөреш алып баряр.

Хусусыетчилик, зат топламак дуйгулары бизиң жемгыетимизиң тебигатына ят. Бейле дуйгуларың, гара небсиниң есирлерине өврүлен көбир адамлар хас көп зат топламак максады билен чем гелен затдан, хатда галың—көнәниң иң бир йигренҗи дәбинден-де пейдаланмага чалышярлар. Ол я-да бейлеки харсыдүнйә адам гызының «мертебесиниң белентлигини» ныгтамак үчин, айры-айры халатларда галының, салынян «салгытларың» мукдарыны хас ёкары гөтерйәр. Онуң ярамаз гөрелдеси төверегиндәкилере гаты чалт тәсир эдйәр. Оларам өз гызларының мертебесиниң шол адамың гызыныңкыдан пес дәлдигини субут этжек болуп, хәлки адамың ярамаз гөрелдесини алып гөтерйәрлер.

Бу ягдайларың әхлиси бизиң гүнлеримизде галың алмак ялы зыянлы дәбиң йүзе чыкышының өзболушлыгың, онуң довам этмегиниң себәплериниң үстүни ачып гөркезмегиң, оңа гаршы гөрешмегиң хас тәсирли формаларыны агтармагың зерурдыгыны гөркезйәр.

Дидактизм, өвүт-үндев эдиҗилик көп халатларда чепер эсерлериң говшаклыгы хасапланяр. Элбетде, бу рус ве бейлеки көбир доганлык халкларың эдебиятының дөредиҗилик тежрибесиниң белентлигинден серединде шейле гөрүнмеги әхтимал. Эмма бу хәсиетлер узак асырларың довамында Гүндогар эдебиятының, шол санда түркмен эдебиятының хем улы эдеби, эстетик дәплериниң бири болуп гелди. (Элбетде, бу ерде эмелсиз, гураксы дидактизмиң, өвүт-үндевиң гүррүңини эдемзок). Бу дәбиң тәсири бизиң гүнлеримизде-де аз дәл. Поэзия эсерлеринде, айратын-да лирикада бу дәбиң тәсири энтек-энтеклер гүйчли. Шейле болансоң ерине дүшйән дидактизми, өвүт-үндев эдиҗилиги эдебиятың говшаклыгы хасапламаклык мүмкин дәл. Чепер дөредиҗилик өзүниң узак йыллардакы дәбинден чалт эл чекип билмейәр. Шу дәп билен дүнйә мешхур, өлмез-йитмез эсерлер дөреден Гүндогарың әгиртлери

аз дәл. Шу ягдайлары назара аланында, дидактизми, өвүт-үндев эдижилиги Гүндогар эдебиятының, шол санда бизиң милли эдебиятымызың говшаклыгы дәл-де, эсасы айратынлыкларындан бири хасапланса хакыката лайык болжак.

Эмма проза эсерлеринде вели, дидактизми уланмаклык айратын сересаплылыгы талап эдйәр. Дидактизм, өвүт-үндев эдижилик вакаларың тебигы акымына гошулып, йөредилйән пикирлери чуңлашдырян, образың сүңңүне орнашян махалында ол ерликсиз дәл. «Мәхир учгунлары» романында языжының өвүт-үндевлериниң ерине дүшйән пурсатлары-да бар. Романың бир еринде языжы Сапар аганың пикир-дуйгуларына гошулып шейле диййәр:

«Ченденаша гара небсиң улы ховпдыгына асла шүбхеленмек болмаз. Хатда ченденаша ийлен тагамлы нахарам адамзада ховп саляр, йөне оны нәче иймелидигини ишдән сана мыдам айдып дуряр. Эмма гара небси кесгитлейән зат ёк. Ол элмыдама сана тутаның өзүңки, тутмадыгыңы тут диййәр, тә сурнугып йыкылянчаң ылгадяр, өзи-де гапдалыңдан галман ылгаяр. Эмма йүрегиң ярылып йыкылайсаң велин, ол гара небис йүзүңе серетмән, сени ташлап гидйәр. Ондан соңра гара небсем ёк, ылгамагам... Ана, Сапар аганың гөзлерине чиш какып уклатмаянам, Сабыр дайзаны ода-көзе салып, гөзи яшлы ылгадянам шол гара небисди». (Шол ерде, 94 сах.).

Романда авторың бейле ой-пикирлери, өвүт-үндевлери гахрыманың дуйгулары, башдан гечирмелери билен тебигы утгашып гидйәр. Образың идея-мазмунының чуңлашмагына хемаят эдйәр.

Эмма автор романында өвүт-үндевден, дидактизмден аша көп пейдаланяр. Хас гөнүмел өвүт-үндевлер вакаларың окгунлы өсүшини бөкдейәр. Языжы романда эне-атаның боржуны дүшүндирип, шейле диййәр:

«Сөйги яшына етен яш жуванлар үчин жаны-жигерден, пәк йүрекден сөйүшмек, өзлериниң пәк сөйгүсине вепалылык билен етмек ынсан өмрүнде биринжи гайра душ гелйән иң белент дережедәки багт дәлми. нәме?! Элбетде, оңа асла шүбхеленмек болмаз. Кемала гелип, кәмиллик яшына етен яш жуванларың пәк калбында биринжи гайра бахар гүли ялы болуп ачылан нәзик, непис сөйги дүнйәде иң улы мукаддес гүйчдүр. Эне-ата

өз перзендиниң биринжи мукаддес сөйгүсине хыянат этмели дәлдир-де, ыбадат этмелидир. Чүнки дүнйәде ялңыз бир гайра ачылып әлеме өвүшгин берйән гүл бар болса, ол-да багы эремиң гүли дәлдир-де, сениң өз перзендиңиң жуван калбында биринжи гайра ачылан биринжи сөйгиниң гүлүдир. Сен оңа хыянат этмели дәлсиң-де, хормат этмелисиң». (Шол ерде, 95 сах.).

Бейле хеммә белли өвүт-үндевлер эсери көпсөзли эдйәр. Сюжетиң зеруры бир бөлеги хөкмүнде дуюлмаяр. Шейле өвүт-үндевлер болса эсериң чеперчилигини, эстетик-эмоционал тәсирини гөрнетин песелдйәр.

Хер бир хакыкы чепер эсерде сюжетиң өсүши, онуң нәхили довам этжекдиги оңүнден дуйдурылмаяр. Эгер окыжы нәмәниң нәме болжакдыгыны оңүнден билип дурса, эсериң бүтин гызыгы гачяр. Оны окамак хөвесини гачыряр. Бу ерден языжының эсерде зерур гизлинлиги сакламагының иңңән улы эстетик әхмиетиниң бардыгы айдың гөрүнйәр. Сюжетиң өсүшиниң гизлин сакланылмагы барадакы шу айдыланлар айры-айры гахрыманың, персонажың образына-да дегишлидир. Ол я-да бейлеки гахрыманың, персонажың хем нәхили херекет этжекдиги, айры-айры пурсатларда өзүни нәхили алып баржакдыгы оңүнден мәлим эдилмели дәлдир. Эмма шу талап вели көпленч унудыляр. Бу талабың унудылмагы болса гахрыманың образының эмоционал тәсирини говшадяр.

«Мәхир учгунлары» романында Маягөзелиң (Шилдиримшигиң) образы эсере гиризиленден ол барада шейле маглумат берилйәр:

«...Эмма якындан таншып, ярамаз гылык-хәсиетине белет болаңсоң велин, онуң сесъетим төверегинде дурасың-да гелмейәрди. Хатда ондан узаклашмак үчин гачып баряркаң-да, эй тебигат, бейле ярамаз хүй-хәсиет билен биле гөзеллиги нәме үчин бир жан, бир тенде беркитдиң дийип, богазыңа сыгдыгындан гыгырасың гелйәрди...». (Шол ерде, 62—63 сах.).

Гараз, языжы персонажына деслапдан йүкләбилен гүнәсини йүклейәр. Онуң ил-гүн тарапындан нәхили гаршыланяндыгыны-да, адамларың оңа нәхили гарайандыгыны-да өңүнден ныгтап айдяр. Шейле болансоң, Шилдиримшигиң нәхили херекет этжекдигини, гыбатларына илден нәхили жоган алжакдыгыны окыжы деслапдан билипжик дур. Шейлеликде, Шилдиримши-

ғиң образының эмоционал тәсири гачяр. Догрусы, автор Шилдиримшиги башдан-аяк өз сөзлери билен сайгылаяр. Онуң хич задың алнындан болмадык шеррай гыбаткешдигини өврән-өврән ныгтаяр. Шол гөнүмел сөзлериң дерегине персонажың вакалар ичинде эдйән херекетлерине, айры-айры деталлара аграм салнып, умумы хәсиетлендирмелерден гачылан болсады, образ хәзиркисинден хас тәсирли боларды.

Гахрыманларына өз адындан хәсиетлендирме бермек, артыкмач дүшүндиришлер этмек ялы сәвликлере ёл берйәнлиги үчин, мерхум языҗымыз Беки Сейтәкова өз вагтында эдеби танкыдымыз аз игенмәнди. Шол танкыды белликлериң языҗа улы пейда эдендигини ынам билен айтса боляр. Мунуң нетижеси авторың «Доганлар» ялы мешхур эсеринде айдың гөрүнди.

Эмма кәбир эндиклерден бүтинлей сапланмак еңил дәл болара чемели. Мешхур языҗымызың «Иң соңкы сөвеш» романы онуң иң соңкы улы эсери. Элбетде, языҗының эсерде гойберилен сәвликлери дүзетмәге инди мүмкинчилиги ёк. Эмма олары эсер өзбашына китап эдип чыкармага тайярланыланда редактор еңиллик билен дүзедип билжек.

Догры, улы языҗының улы зехинине гүвә гечйән аламатлар бу романында-да, аз дәл. Эсерде Аманың образында йөнекей дайхан йигидиниң аңлы-дүшүнжели революцион гөрешиҗиниң дережесине өсүши ынандырыҗы ызарланяр. Айратын-да өзболушлы вакалары тапмакда, олары сечип алмакда авторың башарныгы хәсам гүйчли дуюляр. Ол вакалар өз-өзлүгиндәки затлар хөкмүнде дәл-де, гахрыманларың хәсиетлерини ачып гөркезмәге табын эдилйәр. Эмма языҗы махал-махал гахрыманың шол вакалар ичинде жанлы формада йүзе чыкан хәсиетлерини өз сөзлери я-да башга бир персонажың сөзлери аркалы гайталаяр я-да дүйбүнден терекмежек дүшүндириш берйәр. Ашакдакы бөлеге середип гөрүң:

«Сыясы гүррүңлерде-де, докладларда-да бир зат эшитдиги бесди, эшиден задыны өмүр ядындан чыкармаярды. Ылайта-да адамлар билен мылакатлыды. Шонуң үчин-де онуң ады галалыларың арасында хормат билен тутулып башланды. Онуң ил ичинде абрайы гөтерилип угради. Аразмәт оны ялңышдырмак үчин, онуң

абрайына шикес етирмек үчин, оңа давалы-женжелли көп юмушлар буюрярды. Аман болса ол табшырыкларыны ягдан гыл согрулан ялы асудалык билен ерине етирйәрди. Хич бир табшырыкдан өңүне адам салып гелмейәрди. Бар гыкылык-даваны өз еринде гүлала-гүллүк эдип, дүзедип гайдярды». (Жур. «Совет эдебияты» № 11, 1980, 46 сах.).

Аманың бейле гылык-хәсиетлери ёкаркы ялы дүшүндиришсиз хем белли. Язмырат, Гелди ялы дайханларың Аманы ызыгидер өвүп дурушлары-да артыкмач. Романдакы ызыгидер дүшүндиришлер, өвгүлер, гайталамалар хич бир жәхетден эсериң чеперчилигине шәриклик эдип билмейәрлер.

Чепер дөредиҗиликде иң эсасы зат өзболушлы адам хәсиетлерини дөретмекден ыбарат. Шу жәхетден Сейитныяз Атаевиң «Газап» романы хакда кәбир пикирлер айтмак мүмкин. Языҗы романында Бейик Ватанчылык уршы дөврүниң вакаларыны гиң планда гөркезмеги гөзөңүнде тутяр. Романда түркмен зәхметкешлериниң бейлеки доганлык халкларың векиллериниң образларыны гөрйәрис. Эсерде йөрите харбы хүнәр алан адамларың-да, интеллигенцияның векиллериниң-де образлары бар. Автор дүрли типли адамларың образларыны ызарламагы максат эдинйәр. Элбетде, хәзирликче элимизде романың биринҗи китабы. Шонуң үчин роман хакда гутарныклы пикир айтмак кын. Шейле-де болса, биринҗи китапда-да үнс берер ялы меселелер бар. Романда Меле Аннановың, Гулхеннегиң образлары өзболушлы чепер хәсиетлер дережесине етирилйәр. Айратын-да Меле Аннановың Ватана болан сөйгүси тәсирли деталлар аркалы ачып гөркезилйәр. Элбетде, бейлеки образларың-да шовлы тараплары ёк дәл. Эмма тутушлыгына аланында, романда беян эдиҗилик, очеркчилик агдыклык эдйәр. Эсере гиризилен адамларың көпүси энтек өзболушлы хәсиетлериң дережесине етип билмейәр. Бизиң пикиримизче, шу меселе авторың гелжекки китабында үнс бермели меселеси. Себәби иң соңунда эсериң чеперчилигини онда дөредилен өзболушлы адам хәсиетлери кесгитлейәр. Шейле-де романың композициясы хакда ойланмак зерур. Хөзир ол гаты дагынык, вакаларың багланышыгында тебигылык кемтерлик эдйәр. Романың башларында бизиң гошунларымызың

Эйрана гечиши хакда гүррүң эдилэйжек ялы боляр. Дессине-де романдакы бу линия ятдан чыкарыляр.

Уруш эпизодлары суратландырыланда-да артыкмач, гураксы жикме-жикликлере көп орун берилйэр. Олар ың кэбирлериниң адам хэсиетлери, дуйгулары билен багланышыгы говшак. Ынха, уруш эпизодларының беян эдилишиниң бир парчасы шейле:

«Сэв гойберип, эллеринден обаны гидерен фашистлер ол обаны гудуз ачан ялы ока тутярдылар. Оба дуршуна диен ялы янярды. Фашистлер ол обаның үстүне румын гошунларыны сүрйэрдилер. Янгының ягтысында стереотрубада оларың сап-сап болуп оба тарап чозушлары ве бизиң герчеклеримизиң хем олжа алан пулемётлары билен олара тарап от совурышлары месе-мэлим гөрүнйэрди. Понтон көпри хем немец бронетранспортёрларының атанаклайын окы астындады. Узын гиже сөвеш бир сагат хем говшамады. Даң атандан соң болса немец юнкерслери тапгыр-тапгыр обаның үстүне эңип башладылар. Понтон көприни болса ики йүз элли килограмлык бомбалар билен күл-оврам этдилер. Эмма шейле-де болса, Бабахановың герчеклери фашистлери оба гойбермедилер...». (Сейитныяз Атаев, Газап, 1981, 97—98 сах.)

Авторың сөвеш эпизодларыны шекиллендириши көпленч шу кысымлы. Догры, вакаларың шейле боландыгына шубхэмиз ёк. Олар, элбетде, шол ериң, пурсатың фонуны гөркезмекде эхмиетсиз дэл. Бу ерде гүррүң вакалардан эстетик, эмоционал тайдан хас долы, хас чуң пейдаланмак хакында баряр. Вакалардан эстетик тайдан ёкары дережеде пейдаланылан махалында хер бир эпизод, хер бир вака, хер бир сахна гахрыманың хэсиетиниң, рухы дүнйэсиниң тэзе, өң белли болмадык тарапыны ачып гөркезмэге я-да гахрыманың хэсиетиниң, рухы дүнйэсиниң, эдйм-гылымының өңден белли тарапларыны хас чуңлашдырмага табын эдилйэр.

Гөрнүши ялы, бизиң шу гүнки прозамызың чеперчилик гөзлеглери көп затлары арзув этдирйэр. Шол арзувларың иң эсасыларындан бири проблеманың, хэсиетиң, чеперчилигиң сазлашыклы утгашмагыны газанмакдан ыбаратдыр.

ХЭСИЕТИҢ КӨПТАРАПЛЫЛЫГЫ

Бизиң эдеби танкыдымызда, эдебияты өвреништ ылмымызда адам хэсиетлериниң көптараплылыгы хакда азда-кэнде сөз ачылса-да, бу мөхүм проблема барада йөрителәп гүррүң гозгаланок. Аслыетинде чепер хэсиетиң көптараплылыгы хакдакы гүррүң эдебиятымызда реализмиң чуңлашышы, языжыларымызың дөредижилик уссатлыгы хакдакы гүррүң болуп дуряр.

Реалистик эдебиятда чепер хэсиет дурмушы образлы дерңемегиң, мазмуны эстетик тайдан ачып гөркезмегиң эсасы серишдеси хасапланыляр. Окыжы ол я-да бейлеки чепер эсердэки хэсиетлери өзлешдирмек билен, шол бир вагтың өзүнде языжының дүнйэ, адамлара болан гарайшыны-да өзлешдирйэр.

Хакыкы чепер эсерлерде хэсиетиң реалистик тайдан долулыгы хем көптараплылыгы дурмушың көптараплылыгыны аламатландыряр.

Реал дурмушда адамлары чүрт-кесик «гара», «ак» диен топарлара бөлмек кын. Шу жүмледен сөз ачып, Л. Толстой шейле диййэр: «Хер бир адам хайсыдыр бир дине өзүне махсус болан хэсиетлере эедир, мэхерли, гыңыр, акыллы, самсык, гүжүрлы, эвме, зек ве ш. м. адамлар боляндыр диен дүшүнже иң адаты хем көп яйран дүшүнжелериң биридир. Адамлар бейле боланоклар. Биз адам хакда ол гыңырлыгына гаранда көпленч мэхрибан, самсыклыгына гаранда көпленч акыллы, эвмезеклигине гаранда көпленч гужурлы ве бу айдыланларың терсине боляндыр дийип, билерис, йөне бир адам хакда ол мэхирли я-да гыңыр, башга бир адам хакда болса ол гыңыр я-да самсык дийсек, мунуң өзи нэдогры болар. Биз болсак адамлары хемише шу хили бөлйэрис. Бейле этмеклик нэдогрудыр. Адамларам эдил дерялар ялыдыр: сув хемме ерде бир хилидир ве хемме ерде шол бир сувдур, йөне хер бир деря кэте дар боляр, кэте тиз акяр, кэте гиң боляр, кэте юваш акяр, кэте сувук боляр, кэте буланык, кэте йылы боляр. Адамларам шонуң ялыдыр. Хер бир адам ынсана махсус болан хэсиетлериң эхли дүвүнчеклерини өзүнде саклаяр ве бир халатда бир хили хэсиетини, башга бир халатда бейлеки хэсиетлерини йүзе чыкаряр хем хемише шол бир адам болуп галяндыгына гара-

маздан, ол хәли-шинди өз-өзүне-де менземейән ялы болуп гөрүнйәр».

Бу ерде бейик языҗы адам хәсиетиниң көптараплылыгы хакда гүррүң эдйәр. Адам хәсиетиниң чылшырымлыдыгыны, оны белли бир галыпа салып болмаяндыгыны беллейәр.

Карл Маркс Ф. Лассала язан хатында шейле диййәр: «...Шонда сен ислесең-ислемесең, хас көп дережеде шекспирчелемели болардың, эмма хәзир сениң индивидуумлары замананың рухуның йөнекей рупорларына өврүп, шиллерчеләп язяндыгыңы мен сениң эсасы кемчилигиң дийип хасап эдйәрин» (К. Маркс ве Ф. Энгельс эдебият хакында, Ашгабат, 1969, 97 сах.).

Бу ерде К. Маркс Ф. Лассалың драмасында гахрыманларының хәсиетлерини Шиллериңки ялы «замананың рупорына өврүп» биртараплы суратландырандыгыны етерлик дәл хасаплап, онуң гахрыманларының хәсиетлерини Шекспириңки ялы долы хем көптараплы суратландырмалы экендигини ныгтаяр.

К. Маркс ёкарда агзалан хатында өз пикирлерини тарыхы фактлар билен делиллендирип шейле язяр:

«Соңра, хәсиетлериң суратландырылышында хут хәсиетли сыпатлар кемлик эдйәр. К. У. Бальтазар ве Трирли Рихард кададан чыкма болуп дурярлар. Эмма XVI асырдакыдан бетер хәсиетлери хас берк кесгитленен дөвүр тапылармыка? Мениң пикиримче, Руттен чакданаша дине бир «жошгунланманы» шекиллендирйәр, мунуң өзи болса йүрек гысдырыҗыдыр. Эйсем ол шол вагтың өзүнде зехинли ве дийсең гепе чепер дәлмиди, шоңа гөрә-де сен Руттен барада улы адалатсызлык этмедиңми?». (Шол ерде, 97 сах.).

Бейик рус языҗысы А. С. Пушкин хем В. Шекспириң адам хәсиетлерини долы хем көптараплы суратландырышына улы сарпа гоюпдыр. Ол Мольер билен Шекспириң хәсиетлери суратландырышыны деңешдирип, шейле язяр: «Мольериң Хусыды дине хусыт адам; Шекспириң Шайлогы болса хем хусыт, хем мекир, хем ахмырлы, хем хилегәр, хем йити пәхимли адам». (Пушкин. Полн. собр. соч. в 17-ти т. Т. 12, М. Л., Изд-во АН СССР, с. 160).

Ёкаркы дийлен пикирлериң эхлиси дурмушың көптараплылыгыны, долулыгыны, реңбе-реңлигини, чылшырымлылыгыны аламатландырян адам хәсиетлериниң

реалистик тайдан долы хем көптараплы суратландырылмагының зерурдыгыны тассыкламага сырыгяр.

Эйсем болса адам хәсиеглерини көптараплы суратландырмак бабатда түркмен эдебиятының топлан тежрибеси нәхили? Биз макаламызда шу проблема хакда гүррүң этмекчи.

Көбир ылмы ишлерде революциядан өңки дөвүрдәки түркмен эдебиятында хем халк дөредиҗилигинде эпик гахрыманларың хәсиетлериниң биртараплы суратландырыляндыгы ныгталяр. Элбетде, эртекилердәки, дессанлардакы айры-айры гахрыманларың хәсиетлериниң суратландырылышыны назара аланында бу пикириң жаны ёк дәл.

Эмма «Гөроглы» эпосында вели хәсиетиң көптараплы, бай суратландырылышына сөз диер ялы дәл. Бу бабатда эпос хәзирки дөвүрүң хем көп языҗыларына ажайып нусга болуп дуряр дийсек, өте гечдигимиз болмаса герек.

Азербайжан, өзбек «Гөроглуларында» хәсиетиң эсасан гахрыманчылыклы тарапларыны ачып көркезмәге йыкгын эдилипдир. Эмма бизиң «Гөроглымызда» вели хәсиетиң гахрыманчылыкдан бейлеки тараплары-да гөзден салынмандыр.

Башда беллейшимиз ялы, эсерде хәсиетиң көптараплылыгы — дурмушың көптараплылыгыны, реализмиң чуңлугыны аламатландыряр. Чепер хәсиетиң биртараплылыгы — дурмушың биртараплылыгыны, реализмиң йүзлейлигини аңладяр. Шу ерде бу бабатда бир ягдая үнс бермеклик бичак зерур. Мәлим болшы ялы, «Гөроглы» эпосы үч гезек нешир эдилди. Оларың биринҗиси 1941-нҗи йылда, икинҗиси 1958-нҗи йылда, соңкусы 1980-нҗи йылда. Эпосың иң соңкы нешири илкинҗи нешириң эсасында тайярланыпдыр. Элбетде, бу неширлериң хер бириниң өз шовлы хем кемтер тараплары бар. Биз хәзир олар хакда гүррүң этмекчи дәл. Эмма гозгаян меселәмиз хакда вели неширлерде айдылар ялы пикирлер бар.

Эгер эпосың биринҗи хем соңкы неширинде хәсиетиң көптараплылыгына үнс берилйән болса, эпосың икинҗи неширинде энчеме ерде хәсиети биртараплы суратландырмага йыкгын эдилйәр. Шу ерде кәбир мысаллара середип гөрелиң:

Гөроглы Гүлрухы Өвез үчин алып гелйәркә, гыза

гөзи дүшйәр: «Овалам пәкизе гыз, гиҗәниң чыглы шемалам дегипдир йүзүне, Гүлрухың йүзи агы ак, гызылы гызыл, менек-менек, тегмил-тегмил, хал-хал, алкымының ашагы кырк чилләниң гары ялы болуп дуряр. Ак йүзүң үстүне гара зүлп дүшенсоң, нәхили овадан гөрүнҗеги өзүңизе белли. Муны гөренсоң, Гөроглының хушы башындан гөтерилди». («Гөроглы» эпосы, 1980, 266 сах.).

Шу ерде Гөроглыны дүрли дуйгулар гуршап аляр, хатда ол Гүлрухы өзүм алайсам, Өвезе-де мынасып бирини тапарын дийибем пикирленйәр. Гөроглы узак ойлардан соң, шейле нетиҗә гелйәр:

«Мен бу гызы кыяматлык оглум Өвез жана ниетлән алып гайтдым, бу бозук ниетим нәме, пәлимден гайдаверәйин» дийиң пәлинден гайтды:

Арап ат мейданда йөрәр,
Әр болан лебзинде дурар,
Я Гөроглы, пириң урар,
Асар гара зүлпүң сениң.

Пәлинден гайдып, ниетини догрулап, сүрүп гидиберди» (Шол ерде, 268 сах.).

Бу ерде Гөроглының дуйгусы билен пайхасы чакнышяр. Нетиҗеде-де Гөроглы өзүндәки говшаклыгы, рухы гаршылыгы еңип гечйәр. Эпосда шейле процесиң гөркезилмеги гахрыманың образының реалистик хәсиетини гүйчлендирйәр. Себәби реал дүнйәдәки хер бир жанлы адама рухы гаршылыклар, дуйгуларың көпдүрлүлиги махсус болуп дуряр. Гахрыманың ички психологик дүнйәси, шахсыетиниң индивидуал сыпатларының жеми чепер хәсиетиң өзенини дүзйәр. Шейле болансоң, гахрыманың дуйгуларының көпдүрлүлиги-де онуң хәсиетиниң көп тараплылыгыны аламатландыряр. Эмма эпосың икинжи неширинде (1958) гахрыманың дуйгусының шол көптараплылыгыны айырмаклыга йыкгын эдилйәр. Бу неширде Гүлрухың ченсиз-чаксыз гөзел кешбини гөренсоң, Гөроглыда дөрейән шол эмоционал дуйгулар гөркезилмәндир. Эпосың бу тәсирли сахнасы жуда гарыплашдырылыпдыр. Гөроглы болса доңуп дуран дуйгулы адам эдилип шекиллендирилипдир. Бу нешири дүзүжилер гахрымандакы шол дуйгулары гөркезмеклик үчин, эпосдакы не гөзел гошгының үч саны бичак тәсирли бендини хем ташлапдырлар. Гошгының

бейлеки бир бендине-де ерликсиз дүзедиш гиризипдирлер.

Эйсем болса эпосың икинжи неширини дүзүжилер гахрыманың образыны жанландырян бейле пурсады эсерден нәме үчин айырдыларка?! Бейле сорага икинжи нешириң тутуш логикасы жогап берйәр Бу нешири дүзүжилер Гөроглы халк гахрыманы, улы абрайлы адам, шонуң үчин-де онда хич-хили говшаклык, рухы гаршылык, шубхе болмалы дәл диен йөрелгә йыкгын эдипдирлер. Эмма реал дурмушдакы жанлы адамың хәсиети бейле галыпа лайык гелмейәр. Өңден ниетленен йөрелгә табын эдилмеги гахрыманың образыны реал дурмушдан дашлашдырыпдыр. Гахрыманың хәсиетлериндәки көп реңке дәл-де, бир реңке аграм салынмагы образың эстетики байлыгыны говшадыпдыр. Себәби нәхили оңат ниет хем болса, гахрыманың хәсиетлериниң өнден дүзүлен схема, галыпа табын эдилмеги образың дурмушылыгына, көптараплылыгына, чеперчилигине улы зыян етирипдир.

Эпосың икинжи неширинде кырк йигидиң образыны-да биртараплы шекиллендирмәге йыкгын эдилипдир. Эпосың биринжи хем шонуң эсасында чап эдилен үчүнжи нешириндәки «Өвезиң халас эдилиши» диен шахадан бир сахна середип гөрелиң. Гөроглы кырк йигиди билен Өвези халас этмек үчин, Хүңкарың кырк дөрт дервезели галасына баряр. Гөроглы Өвезиң дардан асылжак ерине барып, өзүни танатман, Хүңкарың ынамына гирйәр. Гөроглы бу ерден Өвези алып чыкмагың чәресини агтарып, кырк йигидине эсеван боляр. Шол пурсатдакы кырк йигидиң ягдайы эпосда шейле шекиллендирилйәр:

«Кырклар кырк дөрт дервезели шәхере гирипдирлер: хер хайсы бир гысым болупдыр. Көсе эзилен товук ялы телпек басып, бир сыкым болупдыр, кырк йигидиң отузсы-да телпеклерини ашак басып, гөзүне топрак сүртүп, атының тойнагындан башга ерине середйәни ёк. Гөроглы «Вах йигитлер, мерди-мердана болсаңыз-ла!» (Шол ерде, 224 сах.) дийип, йигитлерине гарап сөз айляр. Эмма Гөроглының бу сөзи-де ислендик нетиҗәни бермейәр. Гөроглы эсли вагтдан соң, кырк йигидине тәзеден эсеван боляр. Эмма оларың болшы өңкүче-де ёк. Оларың ягдайы шейле гөркезилйәр: «...йигитлериң болуп дуршы өңкүден бәш бетер, сөлтеришип дурярлар, хич бир гозгалаң тапян адам ёк». (Шол ерде, 226 сах.)

Шундан соң Гөроглы йигитлерини рухландырмак үчин хас тәсирли сөзлер айдяр. Догрудан-да, Гөроглының бу гезекки сөзи йигитлерине ченсиз гүйчли тәсир эдйәр. Ол тәсир эпосда шейле беян эдилйәр:

«...Гөроглының яңкы сөзлериниң ичинде: «Саглык башдан гидер болса, даг оюлып ханвар болар» диен ери Көсе артыкмач тәсир этди. Көсе дашракдакы дуран йигитлере үмләп-үмләп янына чагырып алды-да:

—Хов, йигитлер, Гөроглының айдып дуран сөзүни эшидйәмисиңиз? «Даг оюлып ханвар болар» дийип айдяр, башга сөзлер-ә бейле-де дурсун, хей даг оюлыбам адам өлерми? Йигитлер кырк йыл гыргын боланда ажаллы өлжек, биажал өлмежек экени, ине Гөроглы шейле диййәр. Инди йигитлер, мерт болуң, мердана болуң. Таңры берен жаныны таңры алар, йигитлер—дийип, Көсе гылыжың балжагыны яздырып, телпеги ёкаррага-да галдырып, кем-кемден илеррәк омзан ымтылыберди» (Шол ерде, 227 сах.)

Элбетде, шу ягдайлар хакыката якын. Себәби хернәче батыр гүйчли адамда-да хедер-ховатырың, дашгынлыгың болмагы мүмкин. Бу ерде кырк йигидиң рухы ахвалатындакы бир ягдай суратландырыляр. Эпосың икинжи неширинде кырк йигидиң эдйән хедер-ховаты-ры бүтинлей айрылыпдыр. Онуң дерегине ашакдакы ялы сөзлер гиризилипдир: «Гөрсе, йигитлер ал-ла, ненең боларка» дийип, аңалышып өзлерини йитирип дуран йигитлер дәл, ышарат эдилсе топулжаклар». (Гөроглы, 1958, 259 сах.).

Шейле-де болса, Гөроглының йигитлерине гыжалат берип айдян сөзлерини болса эпосдан айырмандырлар. Шейлеликде, бу ерде логика-да бозулыпдыр. Себәби үмлесең, топулмага тайяр болуп дуран йигитлере гыжалатлы сөзлер айдып дурмагың зерурлыгы ёк. Ол сөзлери Гөроглы дашкы ягдайларың тәсири нетижесинде вагтлайынча өзүни йитирен йигитлерини рухландырмак үчин айдяр. Эйсем болса икинжи нешрде кырк йигидиң еңип гечйән бейле рухы гаршылыгыны нәме үчиң гөркезмедилеркә?! Мунуң хем себәби кырк йигидиң образының өңден ниетленен үлнә лайык эдилжек болунмагы. Эпосың бу неширини дүзүжилер Гөроглының кырк йигиди батыр болмалы, оларда хич хили горкы-ховатыр болмалы дәл диен йөрелгеден угур алыпдырлар. Кырк йигидиң образындакы шу йөрелгә лайык гелмейән

ерлерини болса айрып зыңыпдырлар. Шейлеликде, кырк йигидиң образында-да шол бир реңке аграм салныпдыр.

Бейле ягдай бу неширдәки Агаюнусың образында-да өзүни дуйдуряр. Эпосың биринжи хем үчүнжи неширлеринде Агаюнус Гөроглының кимдиги хакда ойланып, шейле дуйгулары, шүбхелери башдан гечирйәр:

«—Алла, жаным! Мен бу адамың ызына дүшүп барян-ов. Мен мунуң патышадыгыны билмесем, гедадыгыны билмесем, гарыпдыгыны билмесем, байдыгыны билмесем, асла мениң дүйшүме гирен адамзат шу болса ягшы, йөне гезип йөрен бир бидөвлет болмаса ягшы. Дине үстүме өйленжек дәл дийип ант ичди — дийип гелйән. Бу ант ичмеден өңинчә өңүмде үч-дөрт санагы отуран болса мен нәме иш эдерин — дийип, Агаюнус хер горкыны, хер ховпы ядына салып» (Гөроглы, 1980, 86 сах.) баряр.

Эмма эпосың икинжи неширинде Агаюнусың бейле ички ой-пикирлери, дуйгулары, шүбхелери хас гысгалдыляр. Бу ерде-де Гөроглы ялы абрайлы, мертебели, ат-овазалы адама шүбхе болмалы дәл диен өңден тайяр йөрелгелерден угур алыпдыр. Нетижеде-де Агаюнусың кешбини жанландырян, онуң образының реалистик хәсиетини гүйчлендирйән пурсатлар зыңлыпдыр. Бу болса Агаюнусың дуйгуларыны, рухы дүнйәсини гарыплашдырыпдыр. Элбетде, шүбхеленмек дуйгусы, рухы гаршылыклар хер бир акыл-пайхасы ериндәки адама махсус зат. Шүбхеленмек дуйгусы рухы гаршылыклар ялы ынсана махсус болан сыпатлар диңе дурмуш хакда чындакай ойланмаян адамлара ятдыр.

Эпосың биринжи хем үчүнжи неширлеринде Өвезиң образында көптараплылык хас-да гүйчли дуюляр. Онуң хәсиетлеринде дүрли башлангычлар бар. Реал дурмушың чылшырымлы бояшы ялы, Өвезиң образыны-да белли галыпа табын эдип болмаяр. Онуң образында батырлыкда, мертлик-де, Гөрогла вепалылыкда, шонуң билен бирликде бивепалылык-да, хатда аша шөхратпаразлык ялы дуйгуларың хем башлангычлары бар. Эпосың «Арап Рейхан» атлы шахасында Өвезиң өзүни Гөроглыдан-да белент тутмага мейил эдйән пурсады бар. Өвез Арабы атдан агдарансоң, Гөроглының айдян сөзлерине-де гөвнүетмезчилик эдйәр. Бу пурсат эпосда шейле гөркезилйәр.

«...Гөроглы сөзүниң бир еринде:

«Йигит герек асыл затдан
Хүнәр өврense уссатдан» диййәр.

Асыл Өвез жан бу Арабы агдаранына өзи өз янындан — дүнйәде менден башга әр ёк — дийип гөвнүне гетирип дуран экени. Гөроглыдан бу сөзи эшидип:

— Пәх заңңар, менден асыл болды-хов бу, ене менден уссат болды-хов бу, сен бир асыл болян болсаң, мунуң голунда дацылып, инериң гапдалында нәме иш эдип барярсың — дийип, Өвез жан найзаны чекип эйләк өтәгитди» (Шол ерде, 305 сах.).

Дурмушың сынаглы пурсатларында айры-айры адамларда бүтинлей гарашылмадык хәсиетлер йүзе чыкяр. Адам тебигатының чылшырымлылыгы-да шунда. Илкинжи үстүнликден башы айланан чал бейни Өвез хем бу ерде дүнйәде өзүнден ёкары эденли адам ёк дийип хасап эдйәр. Бу ягдайлар Өвезиң хәсиетиндәки реңклериң көпдүрлүдигини, адамың хәсиетиниң чылшырымлыдыгыны гөркезйәр. Эпосың икинжи нешириндевели Өвезиң хәсиетиндәки бейле сыпатлар гөркезилмейәр. Себәби эпосы дүзүжилер Өвезиң хәсиетинде дүрли реңкиң, дүрли дуйгуларың, рухы гаршылыкларың болмагыны ислемәндирлер. Бу нешире «Өвез өйкелән» атлы шаханың гиризилмәнлиги-де шонуң үчиндир. Себәби бу шахада-да Өвезиң хәсиетиниң схема лайык гелмейән тарапларының энчеси ачылып гөркезилйәр. Олар болса эпосы дүзүжилериң галыпына сәхелче-де лайык гелмейәр.

Шейлеликде, эпосың икинжи нешириндәки хәсиетлери берк галыпа салмага, биртараплы эдип гөркезмәге сынанышыклар эпосың реңбе-реңлигине, чеперчилик дережесине, реалистик хәсиетине онайсыз тәсир эдипдир.

Элбетде, эпосың икинжи неширини дүзүжилер эсери идея тайдан хас хем сагдынлашдырмагы ниет эдипдирлер. Шонуң үчин-де гахрыманларың хәсиетлериниң говшак тарапларына гөз юмуп, оларың идеал тарапларыны ныгтамага жан эдипдирлер. Эмма положител гахрыманларың образлары гүйчли хем говшак тараплары билен бүтин долудыгында гөркезиленде жанлы адам хөкмүнде окыжылары толгундырып билер. Хут шу жүмледен сөз ачып, Ф. Энгельс — М. Каутская онуң «Көнелер ве тәзелер» атлы романы хакында язан хатында шейле диййәр: «...эмма велин,

тарапгөйсиз болмак үчин, мен терсин бир зат хем тапмалыдырын, ине шу ерде мен Арнольда гелип етйәрин. Догруданам, ол чакданаша кемсиз-көссүз ве эгер ол, ахырсоңы, даг горп атанда хелөк болян болса, онда мунуң өзи бу дүнйә үчин ол жуда говуды диймеклиге салгыланып, диңе шуна салгыланып, шахырана адалатлылык билен ылалашдырып болар. Эмма автор хич вагт өз гахрыманына чакданаша шейда болмалы дәлдир, гөвнүме болмаса, Сиз шу гезек шол говшаклыга кем-кәс гидипсиңиз. Эльза бирнеме идеализирленен хем болса, ол белли бир индивидуаллык хәсиетлерини саклаяр, эмма Арнольдда шахсыет принципде хас хем бетер эрәп гидйәр» (К. Маркс ве Ф. Энгельс эдебият хакында, Ашгабат, 1969, 77—78 сах.).

Улы сөз уссатларының дөредижилик тежрибелерине сер саланында-да хәсиетлериң көптараплы суратландырыляндыгына гөз етирмек кын дәл. Тарас Бульба Гоголың иң сөйгүли гахрыманларының бири. Эмма бейик языжы шонуңам хәсиетиниң әхли тарапларыны макуллап дурмаяр. Автор гахрыманының хәсиетиниң хакыкы положител идеала лайык гелмейән тарапларыны-да гизлемән гөркезйәр.

Элбетде, «Гөроглы» эпосына хемме бабатда реалистик эсер диймек кын. Эмма шейле-де болса, образларың көптараплы шекиллендирилиши бабатда эпосда реалистик языжылара-да нусга боларлык мысаллар аз дәл. «Гөроглы» эпосы халк тарапындан дөредилен эсер. Эпосдакы гахрыманларың хәсиетлериниң көптараплылыгы-да халкың дурмуш тежрибесини, пәхим-пайхасының өнүми. Шейле болансоң, эпосың икинжи неширини чапа тайярлайжыларын халкың дурмуш тежрибесинден, пәхим-пайхасындан гелип чыкян эпосдакы гахрыманларың хәсиетлериниң көптараплылыгындан йүз өвүрмеклери ерине дүшмәндир.

Элбетде, хәсиетлериң көптараплылыгы дүрли эдимгылымларың, сыпатларың бир адамда төтәнлейин бирлешмеси дәлдир. Көптараплылык билен бирликде хер бир адамың хәсиетиниң баш, кесгитлейжи сыпаты-да болмалыдыр. Шол кесгитлейжи сыпат хем хәсиете жанлы битевилик берйәр. Гөроглының хәсиети өзүниң бичак көптараплылыгы билен тапавутланяр. Онда түркмен халкының иң говы хәсиетлериниң көпүси ынандырыжы шөхлендирилипдир. Эмма Гөроглының хәсиети-

ниң кесгитлейжи тарапы гахрыманчылык хем ватанчылыкдыр. Өзем Гөроглының хәсиетиниң шу тараплары чуңңур адамкәрчилик, гуманистик дуйгулар билен утгашып гидйәр. Гөроглы вагтлайынча ялңышса-да, өз принциплерине гаршы гитсе-де, иң соңунда хәсиетиниң шол баш, кесгитлейжи сыпатларына вепалы болуп галяр.

Түркмен халкының ватанчылык, гахрыманчылык, ахлак, этики гарайышларының көпүси Гөроглының хәсиетине сиңдирилйәр. Эмма олар диңе бир реңк билен шекиллендирилмейәр. Айры-айры халатларда халкың рухы тежрибесиниң, этики гыммат-лыкларының эхмиети Гөроглының ялңышлыкларының үсти билен тассыкланяр. Элбетде, Гөроглы хич хачан ялңышмаян, баран еринде диңе үстүнлик газанып дуран Черныше-вский айтмышлайын диңе даш ялы гахрыман эдилен болса, онда эпосың чеперчилиги, эмоционал тәсирлилиги хәзиркисиче болмазды.

Узак йылларың тежрибеси болан ахлак-этики гарайышларың терсине херекет эденде вели, халк өзүниң Гөроглы ялы сөйгүли гахрыманына-да иңнән ёвуз дарашяр. Бейле херекетлер оңа бичак гыммат дүшйәр. «Арап Рейхан» шахасында Гөроглы серхош болуп, ченденаша өвүнйәр. Сересаплылыгыны йитирйәр. Бу ягдай оны Арабың элине дүшүрйәр. Гөроглы белент башыны Арабың өңүнде, хатда Өвез оглуның өңүнде-де эгмели боляр. «Безирген» шахасында Гөроглы гепе гидйәр. Хут шол пурсатдан башлабам Гөроглы окыҗының гөзүниң өңүнде песе дүшүп башлаяр. Ёгсам еке гелйән адамы гизленип атмаклык Гөроглы ялы мерт адама гелишйән зат дәл. Бу Гөроглы үчин гөрнетин песлик. Себәби пес дуйгуларың эмри билен херекет эдйән адама диңе песлик гарашяр. Бу эпосың «Хармандәли» шахасында-да шейле. «Кемпир» шахасында болса Гөроглының ялңышы оны бир йыллап, галандар болуп гезмәге межбур эдйәр. Гөроглы пайхасланман херекет эденде-де, гачаны ковуҗы болмалы дийлен принципе гулак габартмадык махалында-да улы шовсузлыкларың үстүнден баряр. Бейле шахаларда яңлышлыкларың нетиҗелери Гөроглыны таплаяр, оңа өчмежек сапак боляр. Диймек, мунуң ялы шахаларда Гөроглы өнден тайяр хәсиетлериң эеси дәл-де, өзүниң ажы дурмуш тежрибесинде өзүндәки говшаклыклары еңип гечмели, тәзе хәсиетлери өзлешдирмели боляр. Элбетде, хут өз дурмуш тежрибесинде гахрыманда дөрән хәсиетлериң болса эстетик-эмоционал гүйҗи, тербиечилик гымматы улы боляр.

Эпосың биринҗи хем соңкы неширлеринде Гөроглының хәсиетиниң логикасыны сакламага-да етерлик үнс берилйәр. Ашык Айдың пириңкиде Гөроглы сопы болуп йөркә, онуң кәбир болушлары шейле суратландырыляр:

«Башга сопулар ярым гиҗеден туруп, тәрет гылып, дога-сена болярлар. Рөвшен сопы я яхнадан, я палавдан пугта гарныны дойруп, үстүнденем бир бишен гавуны битин ийип, чоларак ерде жай тапып уряр укыны. Эртеси гүнортан, пейшин туряр. Нахар етик болансоң, укы етик болансоң, жуваз ялы семрән, месиргеди-де, киме дегерини биленок» (Гөроглы, 1980, 471 сах.).

Пире сопы болмаклык, сопучылыгың када-канунларыны бержай этмеклик Гөроглының тебигатына, зандына гелишмежек зат. Шейле болансоң, Гөроглының ёкаркы болушлары онуң хәсиетине хас кыбапдаш гелйәр. Эдил шонуң ялы-да Гөроглы Ашык Айдың пири гызылбашларың үстүне йөрише гитмеги үндейәр. Эмма пир бейле теклипден боюн гачыран махалында болса Гөроглы ашакдакы ялы херекет эдйәр:

«Ине гитмесең, көвүш-месиң гурбаны болайын — дийип, месиниң башлыгындан тутуп силкип гойберди. Месиниң башлыгы үзүлип, гонҗы аягында галды, меле доны-да чыкарып зыңды, селләнем ишикден мейдана зыңып гойберди. Селле хырлана-хырлана, чөзүле-чөзүле хер чөпүң башында бир үбтүги галды, пириң гонамчылыга дөнди.

Хай, гурбаның гидейин сениң, бизиң биле аламана гитмесең, сенден пир, бизден мурыт болмаз—дийип, чувалдан ярагларыны алып, дәли ялы чыкып гидибер-син». (Шол ерде, 473—474 сах.).

Бейле сахналар Гөроглының образыны жанландыряр, онуң хәсиетиниң өзболушлылыгыны хас хем ныгтап гөркезйәр. Арман, бейле жанлы сахналар эпосың икинҗи неширинден айрылыпдыр.

Эпосың тәзе неширинде кырк йигидиң хәсиетинде-де көптараплылык бар. Эмма шу көптараплылык окыҗыларың кәбирлеринде нәгилелик дөредйәр. Муны «Эдебият ве сунгат» газетиниң редакциясына айры-айры окыҗылардан гелйән хатларам тассыклаяр. Олар кырк йигиди, эпосың икинҗи неширинде болшы ялы, диңе

Гөроглының буйрукларыны ерине етирип дуран, даш ялы бир дуркуны саклаян адамлар хөкмүнде гөрмек ислейәрлер. Кырклардың батырлыкдан, гахрыманчылыкдан бейлеки сыпатларыны болса Гөроглының йигитлерине гелишмежек затлар хасаплаярлар. Башга бир сөз билен айданымызда кырклары диңе бир ренкде гөрмек ислейәрлер. Догры, тәзе неширде-де Гөроглының кырк йигидиниң хәсиетиниң баш сыпаты, кесгитлейжи тарапы бар. Ол — батырлык, гахрыманчылык Кырк йигит дүрли хили гөрүнсе-де, кәте мекирлик этсе-де жыгба-жыга геленде, иң эсасы пурсатларда оларың кешбинде, хереketлеринде батырлык, гахрыманчылык эсасы орна гечйәр. Муны Гөроглының кырк йигидиниң «Гөроглының дөрейши», «Өвезиң халас эдилиши», «Кырк мүңлер», «Өвез өйкелән», «Сервижан» шахаларында эдйән гахрыманчылыклы сөвешлеринде айдың гөрмек боляр. Эмма хемме адамың хәсиетини, дуйгуларыны, пикир-хыялларыны бир галыпа салмак болмаяр. Адамың тебигаты бичак чылшырымлы. Эпосың биринжи хем үчүнжи неширини чапа тайярлайжылар шу хакыкаты гөз өңүнде тутупдырлер. Кырк йигидиң мекирлик эдйән, Гөрогла ал салян пурсатлары хем габат гелйәр. Кырклардың ичинде аша горкаклары, небсине эрк эдип билмейәнлери-де бар. Хатда кырклар Агаюнус билен Өвезе бетгүман болмага, шылтак атмага ченлем барып етйәр. Айратын-да кырклардың баштутаны Көсе. Ол вәши, гепе чепер, угуртапыжы адам. Ол дүрли кешпде чыкыш эдип билйәр. Көсе махал-махал кырклардан-да, Гөроглыдан-да, эбетейини тапып, «сылаг» аляр. Гөроглы Арабың элине дүшенде, кырклар онуң ызындан гитмек ислемейәр. Шонда Көсе шейле пикир эдйәр: «Эгер-де менем гитжек дийәйсем Мирем билен Гаммар—бу ики огланам мениң сөзүмден чыкмаз, булар-да гидер. Мен гитжек дийсем, Агаюнусам ёл харажадымы бол берер. Билип болмаз, өлмән геляйсе, ызымдан гөзлеге чыкыпдыр дийип, Гөроглам миннетдар болар. Харажады бол гөтерип, Мирем, Гаммар, Өвез жанам алып, мейханадан чыкып, одуның ломай ерлеринде, бир какың сүйжи сувуның башында дүшсем, бу үч огланы-да чай гайнатдырып, чилим отладып, нахар биширип, хызмат этдирип, бирнәче гүн гөзлесек, белки бир абраям болса болар, ханы, бир ёла чыкып гөрейин» дийип, пикир өвүрди-де

—Хай, Өвез жан, сениң билен хич ким гитмесе-де, мен гидйәрин. Бар, Агаюнуса айт, харажады бол берсин...» (Гөроглы, 1960, 294—295 сах.).

Гөрнүши ялы, Көседе дүрли ой-пикирилер, мейиллер, арзув-ислеглер бар. Эмма Көсе-де ери геленде айгытлы сөвешлер эдйәр, гахрыманчылык гөркезйәр.

Гөроглының кырк йигидиндәки бейле сыпатлар оларың образларыны жанландыряр, индивидуал кешплерини айыл-сайыл эдйәр. Шейле-де адам хәсиетлерини бир галыпа салып болмаяндыгыны, оларың чылшырымлыдыгыны, дүрли-дүрлүдигини ныгтаяр. Шейлеликде, кырк йигидиң дүрли гылык хәсиетде, говшак хем гүйчли тараплары билен гөркезилмеги оларың образларыны реал хакыката якынлашдыряр.

Кырклардың дүрли кешпде чыкыш этмеги Гөроглының улы адамкәрчилигини хас хем ныгтап гөркезмәге хемаят эдйәр. Гөроглы хич вагт кине сакламаяр. Кырклар. нәхили гүнә этсе-де, оны тиз багышлаяр. Хич вагт ол кырклара ёвуз дарышмаяр.

Өвезиңем хәсиетинде гахрыманчылык, Гөрогла вепалылык ялы баш, кесгитлейжи сыпатлар бар. Шейле боляи болса, эпосың «Өвез өйкелән» шахасы, онда Өвезиң Гөрогла гаршы эдйән херекетлери нәме дийилмеги мүмкин. Шу ерде бир зады беллемек герек. Биз хакыкаты тайяр гөрнүшде я-да онуң нетижесини гөрмеги эндик эдиниидирис. Аслыетинде болса хакыката оңа етмек угрунда эдилйән херекетден үзңе долы дүшүнмеклик мүмкин дәл. Хакыкат — бу процесден ыбарат. Өвезиң хем Гөрогла дүшүнмеги, оңа вепалылыгы эпосда тайяр гөрнүшинде берилмейәр. Өвез илки башга средада тербиеленен. Онуң хем ил-гүни, хоссарлары, мал-дүнйәси бар. Элбетде, Өвездәки бу дуйгуларың хем инерциясыны инкәр этмеклик мүмкин дәл. Шейле болансоң, Гөроглының тарапына Өвезиң ымыклы гечмегиниң еңил болмажагы дүшнүкли.

Догрудан-да, эпосың биринжи хем үчүнжи неширлеринде бу процес еңиллешдирилмейәр. Өвезиң Гөрогла дүйпли дүшүнмеги кынчылыклар, ялнышлыклар билен баглы. Айратын-да бу процес эпосың «Өвез өйкелән» диен шахасында гүйчли дуюляр. Бу шаха Өвезиң диңе дөнүклик этмәге болан мейлини дәл-де, онуң Гөрогла дүйпли дүшүнмегини, Гөроглының тарапына ымыклы гечмегини тассыклаян шаха болуп

Гөроглының буйрукларыны ерине етирип дуран, даш ялы бир дуркуны саклаян адамлар хөкмүнде гөрмек ислейәрлер. Кырклардың батырлыкдан, гахрыманчылыкдан бейлеки сыпатларыны болса Гөроглының йигитлерине гелишмежек затлар хасаплаярлар. Башга бир сөз билен айданымызда кырклары диңе бир ренкде гөрмек ислейәрлер. Догры, тәзе неширде-де Гөроглының кырк йигидиниң хәсиетиниң баш сыпаты, кесгитлейжи тарапы бар. Ол — батырлык, гахрыманчылык Кырк йигит дүрли хили гөрүнсе-де, кәте мекирлик этсе-де жыгба-жыга геленде, иң эсасы пурсатларда оларың кешбинде, хереҝетлеринде батырлык, гахрыманчылык эсасы орна гечйәр. Муны Гөроглының кырк йигидиниң «Гөроглының дөрейши», «Өвезиң халас эдилиши», «Кырк мүңлер», «Өвез өйкелән», «Сервижан» шахаларында эдйән гахрыманчылыклы сөвешлеринде айдың гөрмек боляр. Эмма хемме адамың хәсиетини, дуйгуларыны, пикир-хыялларыны бир галыпа салмак болмаяр. Адамың тебигаты бичак чылшырымлы. Эпосың биринжи хем үчүнжи неширини чапа тайярлайжылар шу хакыкаты гөз өңүнде тутупдырлер. Кырк йигидиң мекирлик эдйән, Гөрогла ал салян пурсатлары хем габат гелйәр. Кыркларың ичинде аша горкаклары, небсине эрк эдип билмейәнлери-де бар. Хатда кырклар Агаюнус билен Өвезе бетгүман болмага, шылтак атмага ченлем барып етйәр. Айратын-да кыркларың баштутаны Көсе. Ол вәши, гепе чепер, угуртапыжы адам. Ол дүрли кешпде чыкыш эдип билйәр. Көсе махал-махал кырклардан-да, Гөроглыдан-да, эбетейини тапып, «сылаг» аляр. Гөроглы Арабың элине дүшенде, кырклар онуң ызындан гитмек ислемейәр. Шонда Көсе шейле пикир эдйәр: «Эгер-де менем гитжек дийәйсем Мирем билен Гаммар—бу ики огланам мениң сөзүмден чыкмаз, булар-да гидер. Мен гитжек дийсем, Агаюнусам ёл харажадымы бол берер. Билип болмаз, Агаюнусам ёл харажадымы бол берер. Билип болмаз, өлмән геляйсе, ызымдан гөзлеге чыкыпдыр дийип, Гөроглам миннетдар болар. Харажады бол гөтерип, Мирем, Гаммар, Өвез жанам алып, мейханадан чыкып, одуның ломай ерлеринде, бир какың сүйжи сувуның башында дүшсем, бу үч огланы-да чай гайнатдырып, чилим отладып, нахар биширип, хызмат этдирип, бирнәче гүн гөзлесек, белки бир абраям болса болар; ханы, бир ёла чыкып гөрейин» дийип, пикир өвүрди-де:

—Хай, Өвез жан, сениң билен хич ким гитмесе-де, мен гидйәрин. Бар, Агаюнуса айт, харажады бол берсин...» (Гөроглы, 1960, 294—295 сах.).

Гөрнүши ялы, Көседе дүрли ой-пикирилер, мейиллер, арзув-ислеглер бар. Эмма Көсе-де ери геленде айгытлы сөвешлер эдйәр, гахрыманчылык гөркезйәр.

Гөроглының кырк йигидиндәки бейле сыпатлар оларың образларыны жанландыряр, индивидуал кешплерини айыл-сайыл эдйәр. Шейле-де адам хәсиетлерини бир галыпа салып болмаяндыгыны, оларың чылшырымлыдыгыны, дүрли-дүрлүдигини ныгтаяр. Шейлеликде, кырк йигидиң дүрли гылык хәсиетде, говшак хем гүйчли тараплары билен гөркезилмеги оларың образларыны реал хакыката якынлашдыряр.

Кыркларың дүрли кешпде чыкыш этмеги Гөроглының улы адамкәрчилигини хас хем ныгтап гөркезмәге хемаят эдйәр. Гөроглы хич вагт кине сакламаяр. Кыркlар. нәхили гүнә этсе-де, оны тиз багышлаяр. Хич вагт ол кырклара ёвуз дарышмаяр.

Өвезиңем хәсиетинде гахрыманчылык, Гөрогла вепалылык ялы баш, кесгитлейжи сыпатлар бар. Шейле болян болса, эпосың «Өвез өйкелән» шахасы, онда Өвезиң Гөрогла гаршы эдйән херекетлери нәме дийилмеги мүмкин. Шу ерде бир зады беллемек герек. Биз хакыкаты тайяр гөрнүшде я-да онуң нетижесини гөрмеги эндик эдинипдирис. Аслыетинде болса хакыката оңа етмек угрунда эдилйән херекетден үзңе долы дүшүнмеклик мүмкин дәл. Хакыкат — бу процесден ыбарат. Өвезиң хем Гөрогла дүшүнмеги, оңа вепалылыгы эпосда тайяр гөрнүшинде берилмейәр. Өвез илки башга средада тербиеленен. Онуң хем ил-гүни, хоссарлары, мал-дүнйәси бар. Элбетде, Өвездәки бу дуйгуларың хем инерциясыны инкәр этмеклик мүмкин дәл. Шейле болансоң, Гөроглының тарапына Өвезиң ымыклы гечмегиниң еңил болмажагы дүшнүкли.

Догрудан-да, эпосың биринжи хем үчүнжи неширлеринде бу процес еңиллешдирилмейәр. Өвезиң Гөрогла дүйпли дүшүнмеги кынчылыклар, ялңышлыклар билен баглы. Айратын-да бу процес эпосың «Өвез өйкелән» диен шахасында гүйчли дуюляр. Бу шаха Өвезиң диңе дөнүклик этмәге болан мейлини дәл-де, онуң Гөрогла дүйпли дүшүнмегини, Гөроглының тарапына ымыклы гечмегини тассыклаян шаха болуп

дуряр. Гошунлары дерби-дагын эдилен Өвезе Гөроглының тарапына гечмекден башга ёл галмаяр. Өвез өзүниң песлигинде Гөроглының белентлигине, улы адамкәрчилигиине гөз етирйәр. Мундан соң Өвезиң Гөрогла вепалы огуллык болжагына шүбхе галмаяр. Шейле болансоң,«Өвез өйкелән» шахасының эпосың икинжи неширине гиризилмән галмагы ерликсиз болуп гөрүнйәр.

Бу шахада-да Гөроглының белент адамкәрчилиги, кичи гөвүнлилиги, Өвезе аталык сөйгүси тәсирли ачылып гөркезилйәр. Эпосда Гөроглының херекетлериниң, төреш тәрлериниң көптараплылыгы-да белленилмәге лайык. Бу ерде айратын үнс берилмели зат Гөроглының ягдайлара гөрә херекет эдйәнлиги. Чәксиз гүйжи өзүнде жемлейән Гөроглы әхли ягдайларда диңе гара гүйже аграм салып дурмаяр. Ол ниреде нәхили херекет этмегиң зерурлыгыны кесгитләп билйәр. Онуң шу сыпаты болса бизиң дөврүмизиң положител гахрыманының хем күйсейән зады. Махал-махал Гөроглының угуртапыжылык билен битирйән ишлери онуң гара гүйжи билен битирйән ишлеринден пес дәл.

Элбетде, «Гөроглы» эпосы әхли бабатда реалистик эсер дәл. Онда реалистик, кәте фантастик элементлер утгашыклы берилйәр. Шонуң үчин биз хөкман «Гөроглы» эпосындакы ялы образлар дөретмели диймейәрис. Бизиң дөврүмизде дөредилйән реалистик эсерлериң өзүниң дүйпли принциплери бар. Эмма бизиң дөврүмизиң реалистик эдебияты халк дөредижилигининиң, классык эдебиятың иң говы дәплеринден, тежрибелеринден йүз өвүрмейәр. Олары бизиң дөврүмизиң талапларына лайыклыкда тәзеден пайхасланып пейдаланяр. Халкың ахлак, этик гарайышлары синдирилен «Гөроглы» эпосында-да хәсиетлериң байлыгы хем көптараплылыгы бабатда, гөрүп гечишимиз ялы, нусга боларлык мысаллар аз дәл.

Бизиң реалистик прозамызда адам хәсиетлерини биртараплы суратландырмак, гахрыманлары чүрт-кесик положител я-да отрицатель топарлара бөлмек ялы оңайсыз мейиллер узак вагтлардан бәри өзүни дуйдурып гелди. Шейле бичүвде образларың дөредилмегине халк дөредижилигининиң кәбир эсерлериндәки, айры-айры дессанлардакы галыпа өврүлен тәрлериңем тәсири болды.

Элбетде, шу гүнки прозамыз хәсиетлери биртараплы суратландырмак кеселинден сапланды диймек мүмкин дәл. Ол шу гүнлерде дөредилйән эсерлерде-де энтек-энтеклер өзүни дуйдуряр.

Шонуң билен бирликде хәзирки дөврүң прозасында хәсиетлери реңбе-рең, көптараплы суратландырмага болан мейиллер хем барха гүйжейәр.

Чепер эсерлерде дөредилйән адам хәсиети реал дурмушдакы айратын бир адамың хәсиетинден гиң хем көптараплы боляр. Чепер эсердәки дөредилен адам хәсиетине языжының гарайшы, оңа берйән бахасы, ол гахрыманың өсүш тенденциясы, шо кысымлы адамларың тарыхы ыкбалы, дурмушдакы белли бир процесиң хәсиетли тараплары-да синдирилйәр. Мысал үчин, Н. Жумаевиң «Велаят» романының баш гахрыманы Сөйүн Сүлеймановың образыны алып гөрелиң. Языжы онуң хесиетинде Бухара халк республикасы дөврүнде херекет эден чепчи коммунистлере хас болан сыпатларың эсасы тарапларыны шекиллендирйәр. Сөйүн Сүлейманов Керки велаятына ревкомың башлыклыгына сайланяр. Ол революцияның ишине чәксиз вепалы, хыжувлы, эденли яш йигит! Ол революцияның ишиң үчин гөрешмеги өзүне багт билйәр. Сөйүн ревкомың башлыгы болансоң, берк тертип-дүзгүн гиризмек үчин айгытлы херекет эдйәр. Эмма ол чепчилик кеселиниң пидасы боляр. Сөйүн ерли шертлери гөз өңүнде тутман, социализмиң дүзгүнлерини тиз орнашдыржак боляр. Ягдайлара гөрә херекет этмән, ситуациялары догры өвренмән, ялңыш херекетлер эдйәр. Энтек шертлер бишип етишмәнкә Керкиде гозгалаң турузяр. Ондан хем сагчылар пейдаланяр. Иң соңунда-да Сөйүн Сүлейманов өз эден ялңыш херекетлериниң гурбаны боляр. Сөйүниң хәсиетиниң кәбир тараплары хәзирки дөврүң чепчи экстремистлериниң херекетлеринде-де гайталаняр. Бу ягдай Сөйүниң хәсиетиниң реал дурмушдакы бир адамың хәсиетинден хас гиңдигини ене бир гезек тассыклаяр.

Шейлеликде, Сөйүниң образыны положител гахрыманам, отрицатель гахрыманам хасаплап болмаяр. Ол бу дүшүнжелериң хич бирине-де лайык гелмейәр. Шейле болансоң бу образ хакда сөз ачып, тарых ылымларының докторы А. В. Макашов шейле язяр: «Революцияның ишине Сөйүнин пәк йүрекден хем бүтин дур-

кы билен берленлиги авторың хем окыжының сөйгүсини дөретмезлиги мүмкин дәл. Эмма шейле-де болса, «чепчилигиң» нетиҗесизлиги ве ховплулыгы романда ынандырыжы гөркезилипдир» (Нарыман Жумаевиң Москвада 1980-нжи йылда «Яш гвардия» неширатында чап эдилен «Велаят» романына язылан сөзбашыдан, 6 сах.).

Романдакы Бәхбит пәлваның, Зылыханың хәсиетлеринде-де көптараплылыгы сынламак боляр. Буларың хәсиетлериниң дүрс тараплары кән. Шонуң билен бирликде булар кәбир дережеде Сөйүниң чепчилик ялңышлыкларыны-да гайталаярлар.

Айры-айры тарыхы дөврүң шертлери дүрли типли, дүрли гарайышлы, дүрли хәсиетлериң башлангычларыны өзүнде жемлейән адамлары орта чыкаряр. Олары кешбинде дөврүң чылшырымлылыгы өз беяныны тапяр. Н. Жумаевиң «Велаят» романындакы Гочгаровың образында шейле типли адамың хәсиетлери шекиллендирилйәр. Ол жедитлериң ичиндәки сагчыларың векили. Гочгаровың дурмуш хакда өз пелсепеси бар. Ол шейле пикир эдйәр: «...Сен башга адама буйрук берсең, оны ишлетсең, оны өзүңе бакна этсең, оңа өзүни сөйдүрсең, оңа өзүни хорматлатсаң, оны өзүң үчин жаныны пида этмәге межбур этсең, ине, манылы дурмуш! Екелиги боюн алып, выжданы, ынсабы, ахлагы гайра зыңып өмүр сүрмели». (Н. Жумаев. Велаят, 1978, 293 сах.).

Эмма Гочгаров өзүниң бу пелсепесине о диен йүрекден ынаныбам баранок. Ол өзүниң бейле гарайышларына махал-махал шүбхеленйәр. Гочгаров бичак дуйгур, өнден гөрүжи адам. Шейле болансоң ол сагчыларың ялңышлыгына, оларың гелжегиниң ёкдугына акыл етирип башлаяр. Олардан өзи үчин-де, юрт үчин-де пейда ёкдугыны дуйяр. Шонуң үчин Гочгаров өңки мейиллеринден, планларындан эл чекйәр. Пәк йүрекли ишлемели диен карара гелйәр. Гочгаровың кешбиндәки дүйпли өзгериш барада романда шейле дийилйәр: «Гочгаров соңкы вагтлар дүйпгөтер өзгерди. Ол жедитчиликден үзүл-кесил араны ачып, хакыкы большевик болмага чалышяр. Онуң пара аляны хакдада гүррүнлер ятышды... Гочгаров өз ишинде абрай газанмага максат эдинип, жанаявсыз ишлейәрди. Велаятың ипрайкомына гарашлы әхли эдараларың иши билен

ичгин таныш ишлейәрди, ишгәрлериң өз гуллук боржуны режели бержай этмегини берк талап эдйәрди» (Шол ерде, 324 сах.)

Элбетде, шейле-де болса, Гочгарова хакыкы коммунист диймек болмаз. Ол ягдайларың талабына гөрә херекет этмеги, өз вагтында дурмушың догры ёлуны сайлап алмагы башарян адам. Ол хакыкы коммунистиң дережесине етип билмесе-де, ак йүрекли гуллукчы болмага чалышяр. Романың бейлеки бир гахрыманы Жемхурың айдян ашакдакы сөзлери Гочгаровың хакыкы кешбини бичак догры хәсиетлендирйәр. Жемхур Гочгаров хакда сөз ачып, шейле диййәр:

«Принципсиз, эмма акыллы. Соватлы. Эдара ишине өкде. Малие ишини велаятда хич ким онча ёла салып билмез. Өңлер оны парахор хасаплаярдык, инди болса ол халк пулуны иени аямаяр. Онуң басмачылардан гөрен гөргүси хем хич кимиңкиден кем дәл. Шура хәкимиетине онуң вепалы гуллук эдйәни шүбхе дөретмейәр. Йөне оны большевик саймага выжданым чатмаяр». (Шол ерде, 411 сах.).

Гөрнүши ялы, Гочгаровың хәсиети көптараплы. Оны белли бир үлңә лайык этмек болмаяр. Эдил шонуң ялы, революцияның ачык душманлары-да романда бир бичүвдәки, бир типли адамлар эдилип суратландырылмаяр. Бу типлериң әхлисине революцияны йигренмеклик махсус. Эмма бу ягдай оларың өз араларындакы йити гаршылыгы инкәр этмейәр.

Шейлеликде, романың тәсин көптараплы хәсиетли гахрыманларының өз матлаплары угрундакы херекетлери дөврүң иңнән йити хем чылшырымлы сыпны гөрешини, социал-сыясы, тарыхы ягдайларыны чеперчилик тайдан гөз өңүне гетирмәге гиң мүмкинчилик берйәр.

Көптараплылык дурмушың әхли сфераларына дегишли. Эмма Бейик Ватанчылык уршуның вакалары суратландырыланда эдебиятымызда шол көптараплылыгың ятдан чыкарылан я-да чыкарылян вагтлары сейрек болмаяр. Бу дөвүр шекиллендириленде дине трагизме, ягны ахы-налалара, гөзяшлара аграм салынян махаллары-да аз душ гелмейәр. Шейдип, языжыларымыз дөврүң ёвузлыгыны гөркезмеги, урша йигренч дөретмеги максат эдинйәрлер. Ене бир кысымлы эсерлерде болса диңе гахрыманчылыгың гүррүни эдилйәр. Элбетде, уруш дөврүниң ёвузлыгы-да хак, урша,

фашизме йигренч дөретмеклик-де зерур. Эдил шонуң ялы уруш дөврүниң гахрыманчылык дөврүдигине-де сөз болуп билмез. Эмма дөврүң бир хәсиетине йыкгын эдиленде дурмуш хакыкаты, дөврүң адамларының кешби биртараплы болуп чыкяр. Хут шу жүмледен сөз ачып, белли рус совет языҗысы С. Залыгин шейле диййәр: «Харбы теманы ишлейән бейлеки языжыларда болшы ялы, Фадеевиң дөредижилигинде гахрыманчылык билен трагизм айдың утгашыклы йүзе чыкяр. Эгер шу утгашыгы дүзйәнлериң бирини айырсаң, айдалы, диңе трагизми галдырсаң, онда бейле чөзгүдиң адамыны я рехимсизлиге, я рухдан дүшмеклиге я-да умытсызлыга алып бармагы мүмкин. Эгер диңе гахрыманчылык хакда гүррүң этсең, онда трагизмсиз гахрыманчылык абстракт шыгара өврүлер. Шыгар билен чепер эдебият болса, гайталап отурмак герекмикә, өзлериниң тебигаты боюнча айры-айры затлардыр. Фадеев гахрыманчылык билен трагизмиң битевилигиниң манысына илкинжи болуп гөз етирди». («Вопросы литературы» журнала, № 2, 1982, 107—108 сах.).

Соңкы дөврүң түркмен прозасында-да гахрыманчылык билен трагизми утгашыклы суратландырмага болан мейиллер барха гүйжейәр. Бу бабатда Н. Хожагелдиевиң «Эне» романында белләр ялы пурсатлар бар. Эсериң баш гахрыманы Айнурың дурмуш ёлы трагизмден, агыр хупбатлардан долы. Ол граждалык уршы, колхоз гурлушыгы йылларының эхли кынчылыкларыны башдан гечирйәр. Онуң бәш оглы-да Ватанчылык уршуның сөвешлеринде вепат боляр. Шейле серетсең, Айнур диңе ахы-налалара, умытсызлыга берлип отурыбермели ялы. Эмма ол бейтмейәр. Ол дурмушың агыр угурларының, бири-бириндән ажы хабарларың өңүнде ян бермейәр. Олары өзүниң жаныпкешликли, гахрыманчылыклы зәхмети билен еңйәр. Ол уршуң иң агыр йылларында колхоза ёлбашчылык эдйәр. Арман-ядаман зәхмет чекйәр. Романда зәхмет гахрыманы халас эдижи гүйч хөкмүнде гөркезилйәр. Шейлеликде, романда гахрыманчылык билен трагизм берк утгашяр. Бу ягдай дөврүң ёвузлыгыны-да, онуң гахрыманчыклыкы хәсиете эедигини-де гөз өңүне гетирмәге мүмкинчилик берйәр.

Н. Байрамовың «Сәхра ёллары» повестлер романының үчүнжи бөлүминде-де гахрыманчылык билен трагизм саэлашыклы утгашяр. Бу бөлүмиң баш гахрыманы Огулбибини уршуң иң газаплы йылларында тәзе ачылан бригада бригадир беллейәрлер. Огулбибиниң ёлы, дурмушы кынчылыклардан долы. Ол иң кын шертлерде тәзе ерлери өзлешдирмели. Онуң адамсы Бейик Ватанчылык уршуның сөвешлеринде вепат боляр. Мундан соң екеже оглуны огурлаярлар. Огулбибиниң башындан инйән ургулар бири-биринден ёвуз. Эмма Огулбиби агыр ургулара, ахы-налалара мертлерче дөз гелйәр. Өзүни эле аляр. Ол ажы хабарлары, гам-гуссаны зәхмет билен унудяр. Хер хили агыр пурсатларда-да зәхмет адама шатлык гетирйәр. Языжы Огулбибиниң гайгы-гамының ерини шатлык дуйгуларының эелейшини шейле суратландыряр: «Тизрәк йыгым башланып, план долсады... Шу нәлет сиңен ерде бирсалымам дурман...» дийип зейренени хем дек дүйн ялы болуп дур. Эмма середин отурса, ондан бәри тегелек алты ай гечипдир. Шу алты айда Огулбиби тәзе ачан ерлери билен ыснышды. Илки говачаларың патрак ялы болуп ачылан гүллерине, оларың дашында гаймалашып йөрен кебелекдир арылара гуванып гезди. Соң дүвме ялы гөк гозаларына бегенди. Илкинжи гоза ачыланда, шатлыгындан гөзүнден яш дөкенини дуйман галды. Адам аша шатлананында-да аглаяр экени. Соң атызлар ак чаң болуп гөрүнди. Билини гушап, гыз-гелинлер билен дең дуруп, пагта йыгды. Огулбиби бу ерден разы. Топрак зәхметем гөрди, рехнедем эчилди...» (Сәхра ёллары, Ашгабат, 323 сах.).

Шонуң ялы-да Огулбиби өзүне мейил этжек болян нәкеслере-де киши кимин жогап бермеги башаряр. Ол Бержелә шейле диййәр: «Эшегиң йүки енил болса сожар» эдйән шу...». Меслиги гөтеринип биленок. Эртир элиңе кәтмен ал-да, мейдана чык. Хелей ядыңа дүшйәр сениң!.. Ак гирсе-де, бу хайванкәдиңе аң гирмәндир!» (Шол ерде, 322 сах.).

Шейлеликде, Огулбибиниң образы Бейик Ватанчылык уршуның ёвуз гүнлеринде эркеклериң орнуны тутан мердана зенанларың кешбини ынандырыжы шекиллендирйәр.

Эсердәки бейлеки гахрыманларың кәбирлериниң хәснетлеринде-де көптараплылык дуюляр. Гүллер илки еңлесрәк ялы гөрүнйәр. Ол шейле еңлеслиги зерарлы-да Худайназардан алданяр. Эмма Гүллер өз ялңы-

шына тиз дүшүнйәр. Ол партия кабул эдилмәге-де өзүни мынасып хасап этмейәр.

Н. Байрамов өз гахрыманларына белент ахлак талаплары билен чемелешйәр. Муны Гүллериң өз ялңышы зерарлы чекйән хупбатлары-да, рухы драмасы-да, ички трагедиясы-да айдың тассыклаяр.

Шейле-де автор романында айры-айры халатларда дүрли чөзгүтлер уланяр. Романдакы кәбир гахрыманларың этмишлери оларың выжданларына йити тәсир эдйәр. Гүллер өз этмиши хакда шейле диййәр: «Мен сана гахар эдемок, өзүме гахар эдйән. Мен барыбир бу дүнйәде яшап билмерин. Мениңки гутарды. Гөвначык болуп, Худайназар ялы адамларың ичинде яшамак мүмкин дәл экени» (Шол ерде, 316 сах.).

Гүллер өзүне бичак газаплы дарашяр. Өз этмиши билен өзи ылалашып билмейәр. Жанына каст эдйәр. Романың «Газап» диен бөлүминдәки Мүжевүриң образының чөзгүди-де өзболушлы. Мүжевүр рехим эден болуп, өйүне гачгагы гойберйәр. Бейле герекмежек рехимлилиги үчин ол йити рухы жеза сезевар боляр. Онуң өз ялңышы хакындакы ойлары романда шейле гөркезилйәр:

«Хэ, яшың соңында ар-намысыңы ере чалдың-ов... — дийип, мүжевүр ичини геплетди. — Аллабердиң говы адам дәлдигини-хэ билйәрдим велин, бейле харамзада огул өсдүрендир өйдемокдым. Түйс ганхор экени би. Нәме үчин бу азгын шу ере гелең бадына барып башлыга айтмадымкам?! Өзүми өлдүрмели! Мен шу жеза мынасып. Өзүң этдиң, өзүне, күллер долсун гөзүңе! Хей, сөвеш гүни жаныңы гайгыран намартдан болманда нәме тама этжекдиң сен?! Сакла ене кепбәнде дөнүги? Алдың-да велин аклыгыңы. Говы болды. Арман, сен бу габахат этмишиң зерарлы агтыжагың йүреги ярылды. Я өмүрлик дили тутулып галмалы болжак онуң. Она-да диңе сең сөзүң гүнәкәр! Сен» (Шол ерде, 139 сах.).

Биз бу ерде ахлак нормаларының гаршысына херекет эден адамларың дүрли-дүрли язгытларыны гөрйәрис.

Эмма автор махал-махал шол көптараплылыгы унудяр. Роман үч саны повестден ыбарат. Шонуң үчин автор оңа «повестлер романы» дийип атландыряр. Романлары дүзйән повестлериң тамамланышына середип гөрелиң. Биринжи повестиң соңы шейле: «...Бар умыдыңам-а үзүлди! Инди сен нәумыт нәдип яшажак?! Нәдип?! Нәлетсиңен ганым уруш! Бу жебир-жепаларың барына сен гүнәкәр! Диңе сен гүнәкәр, уруш!» Байрам көчәниң йүзүне язылан гара дашы юмруклап, хырчыны дишләп отурды...» (Шол ерде, 106 сах.)

Икинжи повестиң гутарышы-да ашакдакы ялы: «Нәлетли уруш! Нәлет сениң адыңа! Сени юрдумың үстүнден салан жаналгыч эзрайыла нәлет! Онуң бу сөзлери сәхра сиңип билмән, хованы эндиредип дурды». (Шол ерде, 192 сах.)

Романың үчүнжи повестиниң ахырында хем шейле сөзлери окаярыс: «Залым уруш, нәгүнлер салдың сен ынсан башына! Тә өлинчәм нәлет окарын сени ойлап тапана! Нәлет!.. Нәлет!..» (Шол ерде, 337 сах.).

Гөрнүши ялы, повестлериң тамамланыш эхеңи бири-бирине якын. Хатда повестлериң соңларында улапылян сөзлер хем бири-бирине меңзеш. Хас такыгы, романы дүзйән повестлериң үчүси-де гайгылы гутаряр. Элбетде, бу ерде языжының ниети дүшнүкли. Ол уршуң ёвузлыгыны, онуң адамларың башына дүшен төвкынэлетдигини ныгтамагы, урша йигренч дөретмеги гөз өңүнде тутяр. Элбетде, уршуң ёвузлыгы-да, онуң төвкынэлетлиги-де, адам барыны гайгы-гама батыранлыгы-да оңа йигренч дөретмегиң зерурлыгы-да хак. Эмма повестлериң тамамланышының эхендешлиги, эхлисиниң гайгылы гутарышы, диңе трагизме, ягны бир реңке йыкгын эдилмеги романың чеперчилигине шәриклик эдип билмейәр. Догры, хер бир хакыкы чепер эсер вакаларың, гахрыманларың хәсиетлериниң логикасына гөрә тамамланяр. Шу жәхетден середенинде-де, романың «Эне йүреги» атлы биринжи повестиң чөзгүдинде кәбир ясамалык өзүни дуйдуряр. Бу повестиң соңунда гара реңклер герегинден артык гоялдыляр.

«Сәхра ёллары» романындакы отрицатель типлериң образларында биртараплылык хасам гүйчли дуюляр. Бу типлери шекиллендиренде автор шол көне йөрелгелерден кән дашлашып билмәндир. Догры, романы дүзйән «Газап» повестиндәки басык сесли гачгагың, «Умыт» повестиндәки Беркелиниң хәсиетлеринде кәбир көптараплылык ёгам дәл. Эмма тутушлыгына аланында, отрицатель типлериң образларында диңе бир реңке—гара реңке аграм салнандыгы месе-мәлим болуп дур.

Романы дүзйән «Эне йүреги» повестиндәки Мыра-

дың хәсиетинде диңе вагшыяңалыкдан, ёвузлыкдан башга хич зат гөрүнмейәр. Ол диңе ярамаз хәсиетлериң өйжүги. Эсериң баш гахрыманы Товшаны Мырада дурмуша чыкарярлар. Мырадың илкинжи гижедәки болшуны языжы шейле суратландыряр: «...Агзындан якымсыз бир задың ысы аңкап дуран, бармаклары гөденси адам оны геп-сөз ёк багырдадып басып угради. Товшан оңа эдйәниң нәме диймелидир өйтмеди. Мырат онуң элини ганрып баршына:

— Сен бири билен гезен болсаң-а хәзир билерин. Йөне ковуп гойберер өйтме, өйден маслыгың чыкар. Дүшүндиңми? Ганыңы идежегем ёкдур... дийип самахыллады» (Шол ерде, 16 сах.).

Шундан соң Мырат Товшана үнсем бермейәр. Товшаны обада гоюп, шәхерде яшаяр. Гүнашадан бир гелип гидйәр. Шейлеликде, Мырат Товшана бармысың хем диймән үч йылы гечирйәр. Бир гезек Товшан адамсындан галман, онуң билен шәхере гитмәге мейил эдйәр. Шу пурсатдакы Мырадың эдйән вагшыяна херекетлерини языжы шейле суратландыряр:

«Товшаның сеси агылы чыкды:

— Менем ызындан галжак дәл. Нирә гитсең, биле гитжек...

— Бай-бов... — дийип, Мырат сесини сүйкдирди — Мен пилиң гулагында уклап йөрен экеним-ов. Ханы, йөр, өе бир гирели илки.

Товшан бир зат айдар өйдүп, өе гирди. Мырат болса оңа ызына өврүлмәге-де май бермән, бойнуның чыкан еринден юмругы индерди. Эли агырды өйдйән. Аягы билен Товшаның чем гелен ерине депмәге башлады. Эжеси хем өйде болмансоң, уруп кейпден чыкды. Быкынына депенде, Товшаның деми ичине долуп өзүнден гитди. Бирхаюкдан соң, гайын энеси маңлайыны сыпап отырка гөзүни ачды» (Шол ерде, 17 сах.).

Шундан бираз вагт геченден соң Мырат еке эжесини обада ташлап, онуң гөзяшына серетмән, Товшаны шәхере экидйәр. Эмма Товшаны шәхере бир жая элтенден соң, Мырат оны ташлап, зым-зыят болуп гидйәр. Шейлеликде, Мырат сахнадан дүшүп галяр. Онуң индивидуал кешби-де, ички дүнйәси-де, пикир хыялы-да белли болман галяр. Окыжы онуң диңе залым, вагшыяна, доңйүрек адамдыгындан башга зады гөрүп билмән галяр. Мундан соң повестде Әрназар атлы бир

отрицатель тип пейда боляр. Ол хем диңе эрбет-гылык хәсиетлерден югрулып ясалан адам. Онуң болушлары Мыратдан хем бәш бетер. Әрназар фабрикде ишләп йөрен Товшана мейил эдип башлаяр. Ынха Әрназарың Товшан барадакы пикир-хыялы шейле: «...эле дүшенсоң, дабанындан огшатсаң болар муна. Ерден еке чыкан. Ызындан гелжеги ёк. Исләниңи эдип йөрмели. Муны эле салмалы хөкман...» (Шол ерде. 62 сах.).

Товшан байры ишчи аял Абадан эжәниң көмеги билен фабриге ерлешйәр. Абадан эже Товшаның дурмушда өз орнуны тапмагында улы роль ойнаяр. Товшаны Реутово фабригинде окува иберйәрлер.

Бихепбе Әрназар гиже Абадан эжәниңкә гелип, онуң агзыны тутяр, наган билен оны горкузжак боляр. Шейдип, ол Абадан эжә Товшаны гетиртжек боляр. Онуң гиже гелип, Абадан эжә атян хайбаты шейле:

«— Дүшүнсен, мен Товшаны хелей эдинжек. Эртириң өзүнде хабар эт-де, оны гетир шу ере. Эгер гетирмесең, ине шуйы горйәрмиң? (ол Абадан эжәниң маңлайына бир совук демири дегирди), мүң жаныңдан бирием гойман. Онсоң Товшана-да ыңңыл-чыңңыл этмедий. Эгер хык-чок этсе, маңлайындан чүйләрин. Дүшнүклими?» (Шол ерде, 84 сах.).

Әрназар ене-де бир гезек гелип, Абадан эжәни уруп йыкяр. Реутовадан ызына доланып гелйән Товшаны өңүнден чыкып зор билен алып гачяр.

Шейлеликде, отрицатель тип Әрназар пикир-дүйгулардан бутинлей махрум болуп гөрүнйәр. Ол өзүниң вагшыяна херекетлери үчин сәхелче-де ойланып дурмаяр. Шу пикири романың «Газап» диен бөлүминдәки отрицатель тип Мөжегиң образы барада-да айтмак мүмкин. Бу типиң ады-да, дашкы кешби-де, гылык хәсиетлери-де, ой-пикирлери-де диңе гара реңклере югрулан. Онуң сәхелче-де икиржиңлейән, ынсабына аграм салян пурсадыны гөрүп болмаяр. Мөжек уруш дөврүниң гачгагы. Ол гонамчылыкдакы мүжевүриң өйүнде яшап башлаяр. Хакына серетсең, бейле тип гаты сересаплы, ериң астындан херекет этмели ялы. Эмма Мөжек бейле дәл. Онуң херекетлери бичак гөнүмел хем йөнтем.

Романың «Умыт» диен бөлүминдәки отрицатель тип Беркелиниң образында кәбир көптараплылыгың аламаты ёгам дәл. Ол иш үстүнде колхозчылар үчин нахары

бичак говы биширйәр. Кәте ол говнежай сөзлерем тапяр. Эмма тутушлыгына аланында, бу типиң хем херекетлеринде, ой-пикирлеринде схема өврүлен отрицатель гахрыманларың сыпатлары агдыклык эдйәр. Онуң херекетлериниң көпүси жуда йөнтем. Беркели деслапдан аял-гызлар барадакы ярамаз пикирлерини гизлежегем болуп дурмаяр. Халкың башына дүшен ёвузлыклар онуң кейпини гөтерйәр. Экинлери сил алмагына чәксиз бегенйәр. Беркелем романдакы бейлеки отрицатель типлер ялы, өз этмишлери, габахат ишлери үчин хич хили рухы эзьет чекенок.

Хер бир образың реалистик хәсиетиниң гүйчли болмагында Ф. Энгельс айтмышлайын онда суратландырылян деталларың догручыл болмагының хем иңнән улы әхмнети бар. Шу жәхетден середениңде, романдакы отрицатель типлериң образларында уланылян кәбир деталларың типиклиги-де ягдайлы. Беркели Огулбибини эле салмак үчин онуң оглуны огурлаяр. Эсериң «Газап» диен бөлүминдәки Мөжек болса эсине яманлык этмек үчин сары сыгрың сүйдүни ере сагяр. Романдакы шу деталлара-да о диен писиндиң отурмаяр.

Биз ёкарда отрицатель типлериң йөнтем, гөнүмел шекиллендирилендигини белледик. Элбетде, отрицатель типлериң образларында хер хили эрбет гылык-хәсиетлериң болмагы мүмкин. Шонуң үчин хем олара «отрицатель типлер» дийилйәр. Эмма бейле дийилдиги отрицатель типлериң образларыны садалашдырмалы, олара чем гелен гүнәни йүклөбермели дийилдиги дәл. Себәби адам өз тебигаты боюнча өрән чылшырымлы. Шонуң үчин онуң гылык-хәсиетлерини бир галыпа салмак кын. Бизиң бу ерде ныгтажак болян задымыз шол галыпдан, шол йөнтемликден дашлашмагың зерурлыгы. Отрицатель типли гахрыманларың әхлисини ички гапма-гаршылыклардан махрум эдип гөркезмеклик хакыката лайык гелмейәр. Бейле ягдай гахрыманың образыны гарыплашдыряр. Оны биртараплы эдйәр. Биртараплылык болса реализмиң күйсейән зады дәл. Себәби реал дурмуш хакыкаты көптараплы ве бай.

ПОВЕСТЛЕРИҢ ГУРРУҢЫ

Бизиң социалистик идеологиямыз зәхметкеш халкың асырлар довамында топлан прогрессив ахлак гыммат-лыкларыны, иң говы дәп-дессурларыны, рухы байлык-

ларыны өзүне кабул эдип аляр. Халкың асырлар довамында топлан дурмуш хем рухы тежрибеси, дана тербиеси коммунистик идеал билен, шу гүнки гүнүң тәзе өнде барыжы ахлак, этик, мораль гыммат-лыклары билен сазлашыклы утгашан махалында олар иңнән улы тәсир эдижи гүйже өврүлйәрлер. Дәплериң шейле ысныш-ыклы аркалашыгы шу гүнки гүнүң өңе чыкарян важып ахлак, этик, эстетик, социал проблемаларыны төвереклейин чөзмәге улы көмек эдйәрлер. Шейле болансоң, бизиң социалистик идеологиямыз халкың пәхим-пайхасына югрулан, асырларың дурмуш сынагындан гечен прогрессив дәп-дессурлара, рухы гыммат-лыклара улы сарпа гойяр, олара сересаплы хем аявлы чемелешйәр. Эмма гечмишиң дәп-дессурларының әхлисини бираякдан сүрмек болмаяр. Гечмишде халкың прогрессив мейиллерине, ислег-арзувларына лайык гелйән дәп-дессурлар билен бирликде жемгыетиң дүрли гатлакларында реакцион, зыянлы дәп-дессурлар хер хили ёллар билен яшайша далаш эдип гелипдир. Бизиң социалистик идеологиямыз шейле дәп-дессурларың гаршысына айгытлы гөреш алып баряр. Шол гөрешде дөредижилигиң пайына мөхүм везипелер дүшйәр. Көнәниң зыянлы дәп-дессурларының реакцион манысыны инчеден ачып гөркезмеклик бизиң шу гүнки гатнашыкларымызың, тәзе дәп-дессурларымызың белентлигине, чуң гуманистик хем прогрессив хәсиетине хас айдың гөз етирмәге улы көмек эдйәр.

Беки Сейтәковың «Тылла, сениң ышкыңдан» атлы повестинде-де шол реакцион дәп-дессурларың бири хакда сөз ачыляр. Онуң зәхметкеш халкың векиллериниң ыкбалында дөреден трагедиясы ызарланяр. Бу ягдай Газан билен Тылланың сөйги гатнашыкларында йүзе чыкяр. Газаның Тылла атлы гыза болан пәк сөйгүси шол реакцион дәп-дессурың газабына душяр. Тылла түркменлериң аталар диен тиресинден. Ол тирәниң хас реакцион векиллери өзлерини өвлат хасаплаярлар. Тылланың хоссарлары-да шол зыянлы дүшүнжәниң әмри билен Газаны өзлерине дең хасаплямаярлар. Себәби, олардың дүшүнжесине гөрә, Газан өвлатлардан дәл, гарамаяк халкың векили. Повестде бу зыянлы дүшүнжәниң дөредйән конфликти бүтин йитилиги билен суратландырыляр. Эсердәки бу барлышыксыз социал

гаршылык сөйүшйәнлериң чуңңур трагедиясына өврүлйәр. Хоссарлары Тылланы Газана бермән, өз «өвлатларындан» бирине зор билен сатып гойберйәрлер. Бейле газаплы социал деңсизлик Тылланы пәк йүрекден сөййән, онсуз яшайшы гөз өңүне гетирип билмән йөрен Газаны дәлилик хетдине етирйәр. Тылла хем зор билен берлен еринде сәхелче вагтдан соң арадан чыкяр.

Языҗы сөйүшйәнлериң трагики ыкбалларыны ынандырыҗы суратландырмак билен, зыянлы дәп-дессурың реакцион мазмуныны хас тәсирли ачып гөркезйәр.

Повестде XVIII асырың гөрнүкли шахыры Абдылназар Шабендәниң эдеби образына гиң орун берилйәр. Шахырың гарып йигит Газан билен гатнашыгы, оңа эдйән рухы хем мадды хемаятлары ынандырыҗы шекиллендирилйәр. Языҗы Шабенде хакда бар болан тарыхы маглуматлардан, ил арасында айдылян роваятлардан гиңден пейдаланяр. Шабендәниң Кемине, Талыбы ялы шахырлар билен гатнашыгыны, оларың өзара достлугыны тәсирли тесвирлейәр. Шейлеликде, Шабендәниң адамчылык сыпатларыны, шахырчылык кешбини, халк билен багланышыгыны эсли дережеде айдынлашдыряр.

Шовлы тараплары билен бирликде повесть дүйпли кемчиликлерден-де халас дәл. Эсерде XVIII асырдакы Хорезмиң кешби көп бабатда бичак кашаң, бичак гөзел, бичак беземен эдилип шекиллендирилйәр. Бизе тарыхың сахыпаларындан белли болан гөзи яшлы ахы-налалы Хорезм дәл-де, гүлли-гүләлекли, топрагындан алтын өнйән, эсериң гахрыманларындан бир айтмышлайын эдил бехишт ялы, идеаллашдырылан Хорезм гөрүнйәр: «Вас, язы чыкан гадымы Вас бу ики атлының гөзүниң өңүнде бүтин гөзеллигини гүҗеңләп дем алып ятырды. Гүн асмана галыпды. Асманың йүзи чүйше ялы ялдырарды. Башлары гөге етйән агачлар ая ялы япракларыны яйрадып, чалажа бахар шемалына бир энайы шыгырдап сес эдйәрдилер. Ерден хыруч алып гөге галан от-чөплер гөк махмала бүренен гайтарма гелни ядына салярды.

Ёлдашына илки хабар гатан ёлагчы жошгунлы сөзледи:

— Молламыз Талыбы, бир серетсене, гызыл, ак сары гүллер бири-бириндан өңүнчә башларыны асмана етирмек үчин дыржашярлар. Мен-ә башга ерде өсүмликлериң шейле хыжув билен гөге дырмашянлыкларыны гөрен дәлдирин. Бу яплара, салмалара серет. Адамың бедениндәки дамар ялы херси бир тарапа гидйәр. Бу буланчак сувы нәме меңзетмек болар?—дийип сораг берди-де, Талыбы говы бир деңешдирме тапаймасын дийип горкян ялы, бу сорагына өзи деррев жогап берди: — Муны диңе эредилен алтына деңешдирмек болар — дийди.

Бай-бай-ов, Вас диен ерлерини! Бу-ха эшидилмедик эртеки экени...

Талыбы шейле дийди:

— Гаты догры айдярсыңыз, молла Мәмметвели. Гаты догры».

(«Совет эдебияты» журналы, № 8, 1974, 100—101 сах.)

Кемине Шабендә йүзленип:

«— Юрдуңыз-а, молламыз, эдил Эрем багы ялы ер экен — дийди» (Шол ерде, 102 сах.).

Эсерден гетирилен бу мысаллар ёкарда айдылан пикирлери такык тассыклаярлар. Бу ерде авторың Хорезмиң кешбини, тебигат картиналарыны суратландыранда гечмишиң экзотикасына чакдан аша гызыкланандыгы месе-мәлим болуп дур. Автор тебигатың гөзел кешбини чекйәр. Онуң дөвүр билен, социал ягдайлар билен нәме дахылы бар дийлен сорагың йүзе чыкмагы мүмкин. Эгер шейле сорага гулак габардылса, ол ерликсиз болар. Себәби хакыкы чепер эсерде өз-өзлүгинде суратландырылян хич бир зат болмаяр. Эсерде шекиллендирилйән әхли затлар анык идея-максада гөнүкдирилйәр. Әхли зат дөврүң рухундан, эсерде суратландырылян гахрыманларың умумы мейлинден, рухы дүнйәлеринден үзңе болмаяр.

Тарыхы дөврүң вакалары диңе гечмиши гөркезмегиң хатырасына суратландырылмаяр. Гечмиш дөвре багышланан хер бир эсериң ички хәзирки заманлык әхмиети, хәзирки заманлык актуаллыгы болмалыдыр. Эгер тарыхы гечмише багышланан эсериң ички хәзирки заманлык рухы, хәзирки заманлык кувваты, актуаллыгы болмаса, онуң улы идея, эстетик, эмоционал гымматы болуп билмез. Гечмише багышланан эсерлериң хәзирки заманлык мазмунының гүйчли болмагы үчин языҗы тарыхы вакалара өзүниң шу гүнки гарайышларыны синдирйәр. Олара шу гүнки гүнүң белентлигинден баха берйәр. Олара хәзирки дөврүн эстетик идеалының назары билен сер саляр. Шейлеликде, гечмишиң вакаларына шу гүнки гүнүң гарайышлары хер бир эсериң тарыхылык хәсиетини

кесгитлейәр. Языҗының художниклик назарының йитилигине баглылыкда узак гечмишиң вакаларының хәзирки заманлык пафосының хас гүйчли болмагы, муның терсине хут шу гүнки, гөз өңүнде болуп гечйән вакаларыңам хәзирки заманлык рухуның ужыпсыз болмагы мүмкиндир. Диймек, бу меселеде эсасы зат языҗының уссатлыгына, онуң чәч билен харпыгы сайгарып билшине, арзысы йитмежек ахлак, рухы гымматлыклары сечип билшине баглыдыр.

Языҗы XVIII асырдакы Хорезмиң дашкы кешбини, тебигат картиналарыны суратландыранда гөзеллигиң романтикасына чакдан аша йыкгын этмегинден башга-да, шол дөврүң адамларының гүн-гүзеранларыны, дурмуш ягдайларыны шекиллендиренде-де олара шу гүнки гүнүң нукдай назарындан баха бермеклик, тарыхылык принципини етерлик саклап билмейәр.

Мәми молла бакыда дуран атына йүзленип, шейле диййәр:

«—Ховлукма. Биригүн сениң эйәң гелер. Гыш дүшүп гелйәр. Васың бар еринде той тутулып башланар. Шонда сенем гайрат этмели боларсың жанавер! Хәзир дыңжыңы алыбер. Ат «боляр» диййән ялы башыны силкди». («Совет эдебияты» журналы, № 7, 1974, 35 сах).

Бу мысалдан дашкы душманларың ызыгидер талаңчылыклы чозушлары зерарлы тоздурылян, социал деңчылыклы, тойлы-томашалы дурмуш гөз өңүне гелйәр.

Шабендәниң какасы Мәми молла дини билим алып гелйәр. Эмма ол моллачылык эдип, халкың хасабына яшамаяр. Деслапдан дайханчылык эдип, гүн-гүзеран доландырып башлаяр. Миннети гара гүйжүнден чекйәр. Гара зәхмет билен гүн гөрйән дайханың дурмушының суратландырылышы-да ойландырман дуранок. Мәми молланың дурмушындан бичак гөвни хош. Бу барада повестде шейле дийилйәр:

«Молланың кейпи көкди. Гөк сув өңкүсиниң-де үстүне урна болды. Ол ики тирсегини дызына дирәп, башыны ашаграк эгди-де, пикире гитди. Ине, заманасының иң улы медреселеринден бири болан Ширгазы хан медресесини гутарып, ёкары дини билим алып, Абдылназар гелйәр. Онуң огул кеми ёк. Худая шүкүр, иймек-ичмекден, геймекден кем задымыз ёк. Васың топрагына бир дәне ташласаң, мүң болуп дөрейәр. Ондан соң онуң хич зат

этмеги герек дәл. Гой, ол Газан билен ав-шикар этсин. Китап окасын, гошгы дүзсүн. Келләм эгнимдеки оны зада зар этмерин. Оны атызда-да ишлетмерин, өйде-де. Гой, дурмуш диен задың кейпини гөрсүн. Арада Меңлиниң какасыны гөрдүм. Абдылназар доланып геленден соң, бүтин Васы йыгнап, нәче йыллар дилден дүшмежек той берерин, оны өйлендирерин...» («Совет эдебияты» журналы, № 7, 1974, 33 сах.).

Языҗы Мәми молланың ерден алян бол хасылы барада-да улы мәхир, сүйжүлик билен гүррүң берйәр:

«...он танап ере экилен говачадан алнан пагта бу машгаланың ики йыллык гейим-гежимине етжекди. Базар үчинем азрак галжакды. Бу йыл ерден алнан бугдай, жөвен, мәш, дары, күнжи, гыш гавунлары Мәми молланың чакындан кән болды. Овнук шахлы малларың-да гирдежиси эрбет болмады. Сүрүлер ики эссе диен ялы улалды. Гара малларың-да ягдайы шейледи. Иш малларыны хасап этмәнинде, молланың ики саны чапылян аты, ики саны-да хениз баш өвредилмедик тайы бардыы. Бу тайлар иң йүврүк атларың тохумындандыы. Абдылназар обадакы хожалыкдакы бейлеки затлар барада чигит ялжак-да алада этмейәрди, эмма шу дөрт ат барада Вели хер дем ойланярды. Онуң бар аладасы шу атлардыы». (Шол ерде, 34 сах.).

Мәми молланың тутян тойлары-да бичак үйтгешик, дабаралы. Онуң тойы барада повестде шейле дийилйәр:

«Шундан он бәш гүн геченден соң, Абдылназар билен Меңлиниң тойы болды. Бу той өзүниң әхли манысы, байлыгы билен диллериң дессанына өврүлди». (Шол ерде, 44 сах.).

Языҗы Мәми молланың машгаласыны ёкары гатлагың хатарына гошмаяр. Ол киши гүйжүнден пейдаланян, кесекини эксплуатирлейән адам дәл. Авторың бүтин мәхир-мухаббети Мәми молланың машгаласының тарапында. Диймек, Мәми молла өзүниң гара зәхмети билен эклейән йөнекей дайхан адам. Муны повестдәки ашакдакы сөзлер айдың тассыклаяр:

«Моллачылык оңа улы байлык вада эдйәрди. Ол нәме үчин бу байлыгың ышгына дүшмеди? Онуң өзи-де бу сорага бир сөз билен жогап берип билмейәрди. Эмма ол ишлемән, илиң хасабына яшамак ислемейәрди. Оңа мунуң выжданы чатжак дәлди. Шейдип ол

Васың мес еринде дайханчылык этмек билен мешгуллаңып башлады.» (Шол ерде, 16 сах.).

Эмма Мәми молланың дурмуш дережеси социал деңсизлик хөкүм сүрйән сыңпы жемгыетдәки миннети пилиң гулагындан чекйән йөнекей дайханыңкыдан хас белент. Мәми молланың дурмушы эсли дережеде идеаллашдырылып гөркезилйәр.

Мәми молланың машгаласы бичак гургун, мес яшаяр. Шейле болансоң, Мәми молла билен онуң аялы Дөвлетбикәниң дурмушдан зейренишлери-де буларың повестиң бейлеки ерлериндәки суратландырылан рухы ахвалатлары билен сазлашмаяр. Әр-аялың дурмушдан зейренжи шейле беян эдилйәр:

«Мәми ичи гөк сувлы кичижик жамы ики эли билен тутуп, өңүне гойды:

—Он-он ики дүели гөч гечди. Шоны гөрүп, гөвнүм бозулды. Түркменден бетбагт миллет бармыка диен пикир келләмден чыканок. Шу зерарлы гамландым.

Дөвлетбике ожагың башында чоммалып отурды, улудан демини алды:

—Түркмен пахырың гүнүне ит-гушлараң аглар. Хей, бу дава-жеңжеллериң соңы ёкмука? Бүтин өмүр бойы гөче-гөчде тоздук-ла...!» (Шол ерде 17 сах.).

Мәми молла дайханларың хор-хомсы яшайышлары хакда-да гүррүң эдйәр. Ол бу бабатда ичини хүмледип, шейле диййәр:

«...Мен ылайта-да бахар айларында гезеленже чыкамда, ил ичинде кын ягдайда яшаян адамлары гөрйәрин. Оларың өз ерлерини сүрмәге хич хили гүйчлери ёк. Бири эшегини гоша гошуп, аялына итдирип, ер сүрйәр. Башга бири болса эшеги болманы үчин, ере чөп дүртүп, тохум ташлаяр. Булары гөренинде, йүрегиң пара-пара боляр. Эмма элиңден гелжек зат ёк...» (Шол ерде, 34—35 сах.).

Ынха, Мәми молланың шу сөзлеринде шол дөврүң хакыкы кешби догры жанланяр. Эмма бу эхең повестдәки умумы кейпичаглыгың, бол-элинлигиң, кашаң дурмушың өңүни көлегеледип билмейәр. Оларың янында бу эхең гаты өчүгси, ысгынсыз гөрүнйәр. Онуң терсине бол-элинлик вели, повестде чалт-чалтдан өзүни дуйдуряр. Оңат гейнүвли Кеминедир Талыбы Хыва дөрт дүели, ики атлы барярлар. Олары бир айлап, нобата дуруп чагырярлар. Баран ерлеринде гоюн кесилип дур.

Языжы айтмышлайын булар хер гүн дөрт ерде мыхманы болуп, бүтин бир айлап кейп чекип гезйәрлер.

Повестде Тылланың дурмуша чыкарылян ериниң аталар тиресиндендиги белли болса-да, оларың хайсы сыңпа дегишлидиги айыл-сайыл эдиленок. Эмма оларамгаты баржамлы машгала чалым эдйәр. Оларың гелиналжысыны языжы шейле суратландыряр:

«Он бәш дүеден, он үч адамдан ыбарат бай кервен шол гүнүң эртеси гызыл от болуп, Васың ёлуна дүшди. Васа етмәге ярым гүн галанда, яшулы кервени саклады.

—Адамлар, шу гүн шу ерде дүшләлиң. Эртир даң билен ёла дүшсек, гүнортан вагтлары Дагбашыңка барар ялы... Шейдип, или гең галдырып, оба аралашалың. Гой, бизиң нә дережеде гелемизи ил гөрсүн. Дагбашың-да башы ене бир гезек дагың депесине етсин...

Дагбашының өйи бәш гүнләп гызан базара дөнди. Бүтин Васа гөз болды. Алтынжы гүн чалажан Тылланы кежебә салып, Дарганата угратдылар». («Совет эдебияты» журналы, № 8, 1974, 87 сах.).

Гөрнүши ялы автор өз гахрыманларының сыңпы-социал ягдайларыны селжермәге етерлик үнс бермәндир. Эмма бу бабатда авторың позициясының айдың болмагы вели дервайыс зерур. Шол позицияның айдың болмаян, кемтерлик эдйән ерлери повестде башга-да бар. Эсерде Кеминедир Талыбы, Шабенде дагының бир дүе аял билен душушыклары барадакы ил ичинде белли болан роваят гетирилйәр. Автор оны повестде пейдаланда өзүче ишләпдир. Элбетде, языжы өз идея-позициясына лайыклыкда роваята дөредижиликли чемелешип билер. Эмма ол роваятың повестде дөредижиликли ишленишине вели писиндиң отурмаяр. Ил ичинде йөргүнли болан роваятың манысы айдың. Эмма ол роваят повестде вели гүмүртик болуп чыкыпдыр.

Эсерде шахырларың хорматына дөрт саны гоюн сойдурып, сөвүш эдйән аял ким? Онуң анык максады нәме? Ол гошгы айдышларына середип, бир Кеминә, бир Шабендә мейил эдйәр. Бу барада повестде шейле дийилйәр:

...Гелин Кеминә середип, өз янындан пикир этди. «Не гөзел, от ялы йигит. Муңа гал дийсем галмазмыка? Өлйәнчәм элимиң аясында саклардым. Худай жан, өзүң медет бергейсиң-де... Шунуң ялы йигит билен өмүр сүрсең, йүз яша баранда-да Агаюнус пери ялы, гаррамаз-

дым...» («Совет эдебияты» журналы, № 8, 1974, 108 сах).

Кемине-де ол гелне бипервай середип билмейәр. Эмма шахырларың гошгы айдышларына баглылыкда ол гелин үйтгәп дур. Ол Шабенде гошгы айданда оңа гөвүн берип башлаяр. Оларың Шабендә болан гарайшы хакда повестде шейле дийилйәр:

«...Гелниң гөвни барха жошярды. Йүреги гүрсүлдәп урярды. Шу аралыкда көвагт онуң эли «билмезликден» Абдылназарың дызына дегип гидйәрди. Элини өрән кынлык билен чекип алярды». (Шол ерде, 109 сах.).

«...Гелин дутарың сесини дәл-де, шожагаз якымлы тыркылдыны диңлейәрди: «Вах, шол нәзик, узын бармаклар мениң элими гыжыкласалар болмаярмы» дийип ойланды». (Шол ерде, 110 сах.).

Гөрнүши ялы, гелниң мейли дурнуклы дәл. Ол илки яш Кеминә гөвүн берен ялы дуюлса, соңундан гожалап Шабендә ислег билдирйән ялы болуп гөрүнйәр. Элбетде, гелин шахырларың арасында ярыш гуруп, шол ярышда үстүн чыкан шахыра артыграк мейил билдирйән болсада, онуң болушлары кем-кәс делиле гелерди. Эмма ол повестде хич хили ярыш гуранок ахырын. Гараз, гелниң максады повестде энтек айдыңлашдырылмандыр. Шейле болансоң ол дурнуксыз аяла чалым эдйәр. Ол гелин барада Шабенде шейле пикир эдйәр. «Шейле яш башына мунуң дул отурмагы-ха болжак зат дәл. Өзүниң хем бир сөзүни ики гайталаданоклар. Я-да мунуң эри бир иш билен узак юртлара гитдимикә? Эгер шейледир дийсеңем, эри ёкка мунча мыхман алып, мунча адам чагырып отурышма эдип билмезди. Бу гелниң нәхили-де болса, бир гудраты-ха бар. Элбетде, дура-бара онуңам аңырсына етерис-дә....» (Шол ерде, 109 сах).

Шейле дийилсе-де, повестде ол гелин барадакы сырларың аңырсына етиленок. Ол гелниң кимдиги Шабендә гүмүртик болуп галшы ялы, окыжа-да аян болман галяр. Бу ерде автор ил ичинде айдылян роваяты өңки дуркуна гайталамажак болуп, онуң идея-манысының аныклыгыны саклап билмәндир.

Ене бир ягдай өзүни дуйдуряр. Шабенде гелниң янында «Жепа эйледим» диен гошгусыны айдяр. Ондан үч бент дагысы повестде гетирилйәр. Эсерде шахырың гошгусының сайланып алнышы хем шовсуз болупдыр. Себәби ол чеперчилик бабатда шахырың иң говшак гошгуларының бири. Эмма повестде чала башы говушян ол

гошгының төверекдәкилере эдйән тәсири бичак улалдыляр. Шейле болансоң, ол бирхили ясама болуп дуюляр. Агзалан гошгының гелне эдйән тәсири шейле суратландырыляр:

«Инди гелниң гөзлери аждарханың гөзлери билен тапышды. Гелин айдыжы багшыдан гөзүни айрып билмән, найынжар бир суратда эленйәрди, онуң дили тутулыпды, эллери херекет эдип билмән, есир эдижи бутларының үстүнде ятырды. Ол ичинден диңе Абдылназара эшидилер ялы эдип бир зат диймек ислән ялы болды. Додаклары херекетленжек ялы этди. Болмады. Онянча аждарха оны демине дартып уграды» (Шол ерде, 111 сах.).

Ил ичинде йөргүнли болан роваятда Шабендәниң «Гөзелим» атлы гошгусыны айдандыгы белленилйәр. Повестде шол гошгы алнанам болса, элхал боларды. Себәби «Гөзелим» эсерде гетирилен гошгудан хас чепер, хас тәсирли.

Элбетде, автор шахырың гошгуларының шейле гудратыны гөркезмек билен, Шабендәниң ил ичиндәки абрайының белентдигини ныгтамакчы боляр. Бу говы ниет. Эмма мунуң үчин хас ынандырыжы серишделер, фактлар, деталлар агтарылмалы экени. Бу меселеде башга-да гөвнүнде чиглик галдыряң пурсатлар бар. Повестиң соңларында Шабенде, Кемине, Талыбы дагы Газаны агтарып уруш гидип дурка, душман лагерине гечип гидйәрлер. Молла сыпатында боландыклары үчин, олара душман лагеринде хич ким зат диймейәр. Гайтам олара хормат гойярлар. Бу ерде душманың дуйгурлыгына, мекирлигине кембаха гараляр. Хас бетери-де бу вака ынандырыжы дәл. Бу ерде языжының ниети дүшнүкли. Автор гүррүңини эдйән гахрыманларының өз дөврүнде белент мертебели адамлар боландыкларыны гөркезмек ислейәр. Элбетде, ил ичинде мешхур адамларың, тарыхы шахсларың образларыны чепер эсерлерде суратландырмак улы дөредижилик тагалласыны талап эдйәр: оларың мертебесини, габарасыны тебигы болшунда ачып гөркезер ялы ынандырыжы вакалары, чеперчилик серишделерини, деталлары, жайдар рецклери агтармалы. Иң эсасы-да оларың образларыны, битирен тарыхы хызматларыны чүңнүр реализмиң када-канунларына лайыклыкда суратландырмалы. Тарыхы шахсларың образларыны догручыл

суратландырмак хакда сөз ачып, К. Маркс ве Ф. Энгельс шейле язярлар:

«Херекет партиясының башында дуран адамларың, — революцияның өң янында гизлин жемгыетлерде я-да метбугатда болса-да, революция дөврүнде ресми адамлар хөкмүнде болса-да, — ахырсоңы, өзлериниң бүтин яшайыш догручыллыгында Рембрантдың забун реңклери билен шекиллендирилмеги өрән гөвнүңден турҗак зат боларды. Бар болан беянларың хеммесинде бу адамлар хич вагт өзлериниң реал гөрнүшинде дәлде, диңе ресми гөрнүшинде, аяклары бөкеҗек көвүшли ве келлелери шөхрат шөхлеси билен агылландырылып шекиллендирилйәр. Шу дабаралы шекиллендирилен рафаэлчилик портретлерде шекиллендиришиң бүтин догручыллыгы йитип гидйәр» (Маркс ве Энгельс эдебият хакында. Ашгабат, 1969, 91 сах.).

Бу ерде нәхили шөхратлы шахсыет болса-да, онуң образының диңе хакыката лайык суратландырыланда улы эстетик, эмоционал, өвредижилик хем тербиечилик әхмиете ээ болжакдыгы ныгталяр.

Беки Сейтәков повестдәки тарыхы шахсларың мертебелериниң хас белентдигини ныгтамак үчин, олары дини тайдан гудратлы хасапланян затлара, шахслара мензетмәге аша йыкгын эдйәр. Кәбир мысаллар:

«Газан пикире гитди. Бирсалымдан башыны гөтерип, Абдылназарың йүзүне йүрек толгундырыжы мәхир билен гарады:

— Сен жадыгөймуң?..

— Мениңче мениң йүрегими диңе жадыгөй шейле аныk билер...

— Онда сен жадыгөй. Мен билипдирин. («Совет, эдебияты» журналы, № 7, 1975, 48 сах.).

«...Абдылназар хәзир, гөйә перишде ялы асмандан инип гелйәр» (Шол ерде, 36 сах.).

«...Гараз, гысгалдып айтсаң, айдым-сазың пири Бабагамбарың бар-да...» («Совет эдебияты» журналы, № 8, 1974, 100 сах.).

«...Сиз мыхман дәл. Асмандан дүшен перишде... (Шол ерде, 105 сах.).

«Бабагамбар ялы болуп, атың үстүнде гүберилип отуран Абдылназар...»

«Молла Абдылназар төрде еди пыгамберің бири

ялы болуп отуршына төвир галдырды» (Шол ерде, 106 сах.).

«— Ине, бу Бабагамбар ялы яшула молла Абдылназар диййәрлер» (Шол ерде, 107 сах.).

«Яшулулардан бириси ере дүшен худай ялы болуп, төверege гөрк берип отуран Абдылназара йүзленмекден чекинип, Кеминә шейле дийди». (Шол ерде, 108 сах.).

Бизиң пикиримизче, бу мензетмелер жүпүне дүшен затлар дәл. Дини, фантастики дүшүнжелер билен баглы бу мензетмелер тарыхы шахсларың реалистик хәсиетини ныгтамага, оларың кешплерини хас чундан ачып гөркезмәге о диен аматлы чеперчилик серишделери дәл. Эмма шейле-де болса, языжы шу кысымлы чеперчилик серишделери бичак эй гөрйәр. Гүррүңини эдйән повестимизде бу чеперчилик серишделери диңе Шабенде, Кемине ве Талыбы ялы мешхур тарыхы шахслар бабатда дәл-де бейлеки персонажлар хәсиетлендириленде-де көп уланыляр:

«...Гөрмегей Дөвлетбике перишде ялы болуп ериндеn галды. («Совет эдебияты» журналы, № 7, 1974, 17 сах.).

«...Бир айланмада өңлеринден арасса гейнүвли перишде ялы бир аксакгал адам чыкды» (Шол ерде, 24 сах.).

«... Йөне, молла бичимли перишде ялы, ажайып йитит гара бермейәрди» (Шол ерде, 36 сах.).

«Перишде ялы зыбрым ак көйнек-балаклы... адамлар өзлериниң сырлы болушлары билен Дагбашының зәхресини ярдылар. («Совет эдебияты» журналы, № 8, 1974, 72 сах.).

«Бир салымдан оба яшулулары асмандан дүшен перишде ялы сүйнүп-саркып гелип башладылар» (Шол ерде, 103 сах.).

«Онуң хувжерин дуршы жан алмага гелен Эзрайыла мензейәрди («Совет эдебияты» журналы, № 7, 1974, 47 сах.).

Бизиң шу кысымлы чеперчилик серишделеринден мысал барыны гетирип, оларың үстүнде дөвнәп дурмагымызың өзүне етеси себәплери бар. Автор бейле чеперчилик серишделеринден диңе гүррүни эдилйән повестде дәл-де, эйсем көп эсерлеринде пейдаланяр. Бу

чеперчилик серишделери языҗының дөредиҗилигинде ягыр эдилип, схема өврүлип баряр. Биз бу ягдайы өңки макалаларымызда-да ныгтап белләпдик. Эмма языҗының соңкы дөвүрде дөреден эсерлеринде-де шол чеперчилик серишделериниң хер гезек тәзеден пейда болуп, гөзе илип дурмагы олар хакда ене-де гүррүң гозгамага, межбур эдйәр. Хер бир хакыкы чепер эсерде гахрыманларың, сюжетиң, идеяның проблеманың тәзелигинден башга чепер деталларың, чеперчилик серишделериниң хем тәзе оригинал болмагы зерур шертлериң биридир. Себәби шол бир чеперчилик серишдеси илки уланыланда хер нәче шовлы тапынды болса-да, көп гайталаныберсе, онуң гызыгы гачяр, өңки тәсирини, эстетик, эмоционал гүйҗүни йитирйәр. Ёкарда гүррүң эдилен чеперчилик серишделери барада айдыланда болса, оларың ызыгидерли гайталанылып дурулмагыха бейле-де дурсун, түйс реалистик эсерлер үчин олар еке гезек уланмага-да о диен аматлы затлар дәл. Хер бир тәзе чепер эсер эхли бабатда тәзе гөзлеглериң, тәзе тапындыларың нетиҗеси болмалыдыр.

Бизиң хәзирки этапдакы прозамыз халкың дурмушында улы ыз галдыран, ятдан чыкмажак хызматлар битирен тарыхы шахсларың дурмушына улы үнс берйәр. Олар барада улы гөврүмли эсерлер пейда боляр.

Ашыр Назаровың «Генерал» атлы повести-де шейле эсерлериң биридир. Повестде хакыкы дурмушда яшап гечен, социалистик Ватанымызың өңүнде улы хызматлар битирен, йөнекей солдатлыкдан мешхур генераллык дережесине етен Якуп Кулыев хакда гүррүң берилйәр. Эсерде шөхратлы гахрыманың тутуш дурмуш ёлы ызарланяр. Повестде Якуп Кулыевиң дурмушының айры-айры пурсатларына дегишли өзүне чекиҗи вакалар, тәсирли сахналар бар. Айратын-да, эсерде Якуп Кулыевиң Зина билен сөйги гатнашыклары окыҗыны первайсыз гоймаяр. Тутушлыгына айданымызда, повесть мешхур генералың эдеби образыны дөретмекде эдилен илкиньи сынанышык болуп, ол гахрыманың дурмуш ёлы билен эсли дережеде танышдыряр.

Эмма ил ичинде мешхур тарыхы шахсларың эдеби образыны бүтин айдыңлыгы билен шекиллендирмек, реал хакыкатдан өзболушлы чөпер хакыкат дөретмек еңил-елпай иш дәл. Бу ерде бар болан биографики

маглуматларың гаршылыгы гүйчли боляр. Олары чепер хакыкатың талапларына гөрә тәзеден югруп-ясамак языҗдан улы-улы зәхмети, бай дөредиҗилик тежрибәни талап эдйәр. Биографик маглуматларың гаршылыкларыны еңип гечмек билен баглы дөрейән кынчылыклар бу повестде-де өзүни дуйдуряр. Бу бабатда өнде гүррүңи эдилен повестде бар болан бәрден гайтмаларың энчемесинден бу эсер хем халас дәл. Автор өврепен, эле салан биографик маглуматларының эхлисини гылыны гырман окыжа етирмәге, гахрыманың дурмушының эхли пурсатлары хакда гүррүң бермәге чалышяр. Гөврүми улы болмадык чакланжа повестиң чөклеринде узак дөвүр, көп санлы вакалар хакда гүррүң эдилйәр. Шонуң нетиҗесинде эсерде хроникаллык, беян эдиҗилик агдыклык эдйәр. Олар махал-махал хакыкы чеперчилик гөзлеглери басмарлаяр. Шонуң ялы-да автор гахрыманың везипеден везипә, чинден чине ёкары галшына эсасы үнсүни гөнүкдирип, онуң ички өсүшини, кем-кемден дүнйәгарайшының өзгеришини, хәсиетиниң кәмиллешишини, рухы эволюциясыны етерлик ызарламаяр. Гахрыманың шахсыет хөкмүнде кемала гелши, улы харбы ёлбашчының дережесине өсүши көпленч дашкы тайдан гөркезилйәр. Повестде йыгналан бай материал эстетик-эмоционал тайдан хас долы өзлешдирилмейәр.

Повестде гражданлык хем Бейик Ватанчылык уршы дөврүниң вакалары суратландырыляр. Бу урушларың икинҗисиниң вакалары, сөвешлериң гидйән ерлери, болуп гечйән вагты, оларың гөз өңүнде тутян харбы максатлары аныграк гөркезилйәр. Эмма граждан-лык уршы дөврүниң сөвеш вакалары шекиллендирилленде ховайылык агдыклык эдйәр. Кәбир сөвеш эпизодларының хайсы вагтда, хайсы ерде, хайсы обада, хайсы шәхерде гидйәнлиги анык дәл.

Мәлим болшы ялы, Якуп Кулыев улы ишлер битирен, ил ичинде мешхур адам, ат гөтерен генерал. Бу ягдай эйәм повестиң башындан берилйән аннотациядан хем белли. Шейле болансоң, Якуп Кулыевиң ёлы онуң битирен ишлерини, ол ишлериң гизлин сырларыны, гахрыманың угур тапыҗылыгыны, оны улы ишлере, эдерменликлере рухландырян ягдайлары, ички себәплери эстетики-эмоционал тайдан тәсирли суратландырмакдан ыбарат. Эмма языҗы кәте гахрыманың бе-

лентлигини гөркезмегиң еңил ёлуны сайлап аляр. Ховайы өвгүлере йыкгын эдйәр. Повестде Якуп Кулыеви өвмек, оңа гуванмак, онуң шанына дабаралы сөзлер айтмак тутуш бир система өврүлйәр. Шу бабатда илки авторың өзүне сөз берелиң:

«Хер ким бир зат диййәрди. Херсем полковник Якуп Кулыевиң өвгүсини өзүче етирйәрди». («Генерал» повести, Ашгабат, 1973, 77 сах.).

Эсериң башларында Якуп Кулыевиң энтек битирен ишлери белли дәл, эмма ол дессине ховайы сөзлер билен өвүлйәр:

«...Якуп Кулыеви гуллук боюнча ёкары чекилмеги билен гутлаян. Взводың гызыл эсгерлеринден болса онуң диени билен болмагы хайыш эдйәрин. Ёлдаш Кулыевиң командирлик укыбыны хемем сөвешжең хызматларыны сиз менден хас говы билйәрсиңиз...

Взводың тәзе командириниң дашы хүмер болды. Гулам оны гужаклаярды. Семён билен Михаил Чебоксаровлар онуң элини гысярдылар, Акмырат Жумаев билен ене бири оны хангөтер эдйәрдилер». (Шол ерде, 16—17 сах.).

Шу кысымлы өвгүлер повестиң дүрли еринде габат гелип дур. Гуры сөзли болмазлык үчин ол өвгүли сөзлериң көбирине середип гөрелиң:

«— А-хов, Кулыев, сен догында спортсмен дагы болуп доглаян-а дәлсиң-дә?

Муғаллымларың бири Якубың танс эдишине хайран галып, онуң элини өз элине алды...». (Шол ерде, 19 сах.).

«Зинаида Васильевна Гуламың тирсегине чалажа какды-да «Гулагыңы бәрик тут» диен ышарат этди.

— Сең говы агаң бар, Гулам.

Гулам Якуба гуванып монча болды.

— Агам говудыр-ла гелнеже...

— Билйән-ә, гелнеже.

— Якуп тәсин адам. Бу герек еринде ганыгызгын, герек еринде-де асуда адам. Бүтин дуркы билен харбы адам. Бүтин дуркы билен медениетли адам. Хем талапкәр, хемем тапбилер адам. Онсонам үнсүни бир зада берсе, шо затдан онуң үнсүни совжак гуманың болмаз. Оюн башланарам велин шуңа бир серет». (Шол ерде, 68 сах.).

Өз гезегинде Якубам өвги меселесинде аялындан кем галмаяр. «Якуп бирден гелниниң сачыны сыпалады-да:

— Сен бичак говы адам, Зина — дийди...

— Сен мени өвүп йөрмеден башга ишиң ёкмы, Якуп?

— Сени өвмән, эйсем кими өвейин?.. «Ашгабада» дийилсе, Ашгабада ваз ясаяң, «Мара гөчмели» дийилсе, Мара гөчйәң... Мен эйләк-бейләк гитсем «Саг-аман гел» диййәң-де, ёлума гарап отуряң. Не сең иңирдиң бар, не-де сен гүнүңден налаян» (Шол ерде 55 сах.).

Зина хем бу бабатда адамсындан песләр ялы дәл. Ол повестиң башга бир еринде шейле диййәр:

«— Хемме киши сең садалыгыңы өвйә, Якуп. Мыдамам шейле болсун-да, мениң эзизим» (Шол ерде, 75 сах.).

«Зинаида Васильевна хүңүрдеди.

— Бир диенини тутар дурар-ла бу. Муң ялы бир гепли адам дүнйә иниси ёк-ла. Бай, эржелдир-ә. Дегишмели-гүлүшмели болса-ха эдил ики пай берлен ялыдыр». (Шол ерде, 84 сах.).

Персонажларың бири-бирлерини шейле ызыгидерли өвүшлерини аз гөрйән ялы, авторың өзи-де умумы сөзлер билен гахрыманыны махабатландыряр:

«Майор Якуп Кулыевиң академияда адының тутулмаян ери аз-азды. Ол жепакеш диңлейжилериң бириди. Ол хемме сапаклара, окувларың әхли гөрнүшлерине чыны билен, йүреги билен, бүтин гайраты билен чемелешйәрди. Рус дилине-де шейледи, иңлис дилине-де, йөрите сапаклара-да, беден тербийә-де шейледи, йөришлере-де...» (Шол ерде, 72 сах.).

Гөрнүши ялы, эсериң көп сахыпаларында (6, 7, 8, 9, 10, 16, 17, 19, 55, 58, 67, 69, 71, 72, 75, 77, 102,110) шол өвгүли сөзлер гөзе какылышып дурлар.

Булар ялы гөнүмел өвгүли сөзлер повестде хер бир хакыкы чепер эсер үчин бичак зерур болан философики пикирлериң, дүйпли ойланмаларың, дурмуш хакдакы, онуң өзболушлы акымы хакдакы пәхимленмелериң, улы эдеби-эстетик меселелериң чуңнур орун алмагына пәсгел берипдир.

Гетирилен көп санлы мысаллардан, өңки эсерлеринден белли болшы ялы, өз адындан өвмек, гахрыманлары бири-бирлерине өвдүрмек языжының образ, хәсиет дөретмекдәки пейдаланян тәрлериниң бири. Бизиң назарымызча, бу тәр эстетик-эмоционал тайдан аматлы тәр дәл. Ол тәр гахрыманы, онуң хәсиетлерини бүтин тебигы болшунда, чуңлугында ачып гөркезмәге пәсгел бер-

йәр. Умумылыга, ховайылыга, иң соңунда-да схема алып баряр. Баш гахрыманы умумы сөзлер аркалы өвдүрмәге болан мейил бу повестден өңде гүррүнини эден эсерлеримизде-де кем-кәс өзүни дуйдуряр. Бейле мейиллер эсерлериң чеперчилик гымматына, адам хәсиетлериниң чуң, төвереклейин ачылып гөркезилмегине шәриклик эдип билмейәр. Бу белликлер языҗыларымызың гелжекки дөредиҗилик тежрибелеринде өз өңүнде тутмалы дервайыс меселелери.

Шейле бәрден гайдян тараплары болса-да, гүррүни эдилен повестлерде дөредилен тарыхы шахсларың образлары халкымызың дурмушында өчмез ыз галдыран реал-гахрыманларың кешбини эсли дережеде гөз өңүне гетирйәрлер.

Соңкы дөвүрде дөредилйән повестлеримизде эсасы орны хәзирки заман темасы тутяр. Оларда шу гүнки гүнүң адамларының пикир дуйгулары, гылык-хәсиетлери, дурмуш образлары хакда сөз ачыляр. Шейле эсерлериң бири Бердиназар Худайназаровың «Гоңшулар» атлы повестидир. Догры, эсериң энтек югрумы етмедик тараплары бар. Повестдәки вакалар дагынык. Оларың әхлиси бир йүпе дүзүлип, бүтеви бир эстетик проблеманың төверегине чугдамланмаяр. Шейле-де болса, эсерде гүррүң эдере, пикир алшара материал бар. Повестиң шовлы тарапы авторың айры-айры адам хәсиетлерини дөретмәге хем олары ызарламага эдйән сынанышыгындан ыбаратдыр. Эсер шәхер дурмушына багышланыпдыр. Онда бир коммунал жайда яшаян адамлар хакда гүррүң гозгаляр. Языҗы бир жайда гоңшулыкда яшаян адамларың әхлисини бираякдан сүренок. Оларың хер бириниң башга хич кесиңкә меңземейән өз дурмуш образы, өз гылык-хәсиети, өз кешби, өз философиясы, иң эсасы-да өз дурмуш принциплери бар. Эсериң гахрыманларының бири айтмышлайын «хер гапының аңырсында бир дүнйә бар». Эмма автор гахрыманларына деслапдан өвүт-несихат, акыл берҗек болуп азара галанок. Оларың философиясыны, дурмуш принциплерини гөнүмел танкытлаҗак, олара «дүзедиш» гиризҗек болубам дуранок. Автор башардыгындан, мүмкин болдугындан шол принциплериң себәплерине дүшүнмәге, олары анализлемәге, оларың нәгадар дурмуш сынагындан гечмәге укыплыдыгыны дерңемәге жан эдйәр.

Языҗы гахрыманларына-да биртараплы чемелешмейәр. Олары диңе бир реңк билен югруп ясамаяр. Хер гахрыманының гүйчли тарапыны-да, говшак тарапыны-да долы гөрмәге хем олары бассыр-юссурсыз суратландырмага жан эдйәр.

Повестиң иң бир отрицатель гахрыманы, бүтин жая от якдырман йөрен, якасы гайышлы Огулныяз эже. Эмма автор оны деслапдан танкыдың, гахар-газабың гирдабына гарк этмән, ол барада совукганлыгыны саклап гүррүң эдйәр. Хатда онуң мыхман кабул эден махалындакы алчаклыгыны, сүйжи сөзлүлигини йөрите белләйәр.

Языҗы көне гарайышларың бичак эржеллигини, оларыңам тәзе гатнашыкларың арасы билен дүрли перделерде яшамага далаш эдйәндигини ыпандырыҗы гөркезйәр. Дашындан гөрәймәге Огулныяз эжелере бирбада ызагалак диер ялы дәл. Оларың өйүнде иң гымматбаха гарнитур, реңкли телевизор, кондиционер, үйтгешик люстра, сервант, дүрли гөрнүшдәки хрусталлар, мүндер-мүндер эл хем фабрик халылары, иң соңкы модадакы бейлеки затлар, люлкалы мотоцикл бар. Хожалык бу гүн эрте еңил машын эдинжек болуп дур. Шейле середәймәге бу машгала бүтинлей тәзечил хожалык. Эмма бу затлар өйүң яшайшыларына хызмат этмейәр. Гайтам өйде яшаян адамлар ол затларың хызматкәрлери.

Языҗы Огулныяз эжәниң образында хәзирки дөвүрдәки айры-айры ызагалак адамларда хусусыетчилик психологиясының йүзе чыкышыны ызарлаяр. Огулныяз эже ёкарда агзалан гымматбаха затлары айры бир жайда гоймак билен, ол ере хич кими гойбермейәр. Олара диңе дашындан гуванмак билен чәкленйәр. Гуванса гуванярам велин, бу затлары саклажак болуп, Огулныяз эжәниң гөрйән гөргүлери-де хич жезадан пес дәл. Ол затларының огурланмагындан горкуп, элмыдам ховш астында яшаяр. Гиҗелерине затларыны гораглап ятян. Огулныяз эже махал-махал горкусына басырганып туряр. Бу бабатда повестде шейле дийилйәр:

«— Зат эдинмегем аңсат дәл, оны сакламагыңам аладасы бар, мугаллым гоншы. Алланәме иркилип яңы ука гидйән велин, бирден-бирден гара басып, гыгырып турубермәм чыкыпдыр.

— Диңе туруберсең ягшы велин, мениңем зәхрәми яряң — дийип, Муса дүшүндириш берди — өтен гиже-де айылганч сесе еримден галыпдырын. Гөрсем, еңңәң

кроватың үстүнде дик дур, гөзи юмулгы, өзем эллери билен бир зады пенҗележек боляр. Өңки гиже болса бир шыкырды бар дийип гөзүми ачсам, яссыгың астындакы жөвхер пычагы алыпдыр-да, сүссенеклэп йөр» («Совет эдебияты» журналы, № 4, 1977, 77 сах.).

Гөрнүши ялы, хусусыетчилик дуйгусы Огулныяз эжэ кадалы дурмуш гечирмэге, парахат яшамага мүмкинчилик бермейэр. Хусусыетчилик психологиясы дине Огулныяз эжэниң өзүндэки адамчылык сыпатлары ёга чыкармак билен чэкленмейэр. Ол дуйгының гулуна өврүлен Огулныяз эжэниң зыянлы тэсири онуң төверегиндэки адамлара-да аз етмейэр. Адамсы, юмшак хэсиетли Муса бүтинлей Огулныяз эжэниң тэсирине дүшйэр. Ол өзүниң адамчылык мертебесини унудып, дине Огулныяз эжэниң буйрукларыны даннавсыз ерине етирип йөрен, дилсиз-агызсыз гурала өврүлйэр. Огулныяз эже еди йыллык мекдеби тамамлан ики саны етишен гызыны өйүнден хич яна чыкарман, гиже-гүндиз халы докадяр. Олара дине сетанда-сейранда телевизора серетмэге ругсат эдйэр. Хатда Огулныяз эжэниң тэсири бэшинжи класда окап йөрен оглуна-да етйэр. Оны окувың дашындан магазине сатыжының көмекчиси эдип ише саляр.

Огулныяз эже шейле габахат дурмуш гечирсе-де, ол хич кесден мүйнургемейэр, өзүни хеммеден акыллы сайяр. Гызларына берйэн «тербиесинден» онуң бичак гөвнүхош. Бу бабатда сөз ачып, ол шейле диййэр:

«...Көчеден гечип барян огланлар билен геп уршуп дурян гызлара-да гыз дийжексиңиз?! Това-това, мен-э гызларыны дилсиз-агызсыз саклап, гиже-гүндиз ишлетмеги, соңунданам иң ёкары баха төлэне сатып гойбермеги ниет эдинйэр. Бу ниетлери-де онуң хусусыетчилик психологиясының өнүми.

Дурмушда Огулныяз эжэниң миземез хасап эдйэн өз пелсепеси, өз яшайыш принциплери бар. Бу барада эсериң гахрыманларындан бири шейле диййэр: «...Мениң өңүмде өз гарайышлары, ынанжы хем дүшүниши он ики сүңүне дар отагың диварларына сиңдин яйран чилим түссеси ялы болуп орнап, бир аял отырды. Ол XX асырың дөрдүнжи чэрэгинин адамсыдыгына чигит ялы-да шүбхеленмейэн, өз гарайышларының чыгрындан чыкян хер бир адама илден чыкан адам хөкмүнде баха бермэге асла чекинмежек, өз гарайышларына гошулмадык адамы вежера этмэге тайярды» (Шол ерде, 74 сах.).

Огулныяз эже өз тербиечилик укыбына бичак ынанса-да, өз пелсепесини, принциплерини миземез берк хасап этсе-де, дурмушың акымы, онуң өңе гаршы окгунлы херекети айры-айры адамларың эркине баглы дэл. Онуң өз канунлары бар. Тэзе гатнашыкларың өңүни алмак, оларың өсүшини сакламак асла мүмкин дэл. Олар иң бир горагланып сакланян күнжеклере-де аралашяр. Мундан Огулныяз эжелериң машгаласы-да четде галып билмейэр. Огулныяз эжэниң сатжак болуп, гораглап саклап йөрен гызы Бике өз сөйүшйэн йигиди билен гачып гидйэр, бэшинжи класда окап йөрен оглуны магазинде ишледип, газанч этмек барадакы планы пуча чыкяр. Өмүр йүзүне гелип билмэн йөрен адамсы

нышык Беки Сейтәковың «Текепбир гыз» атлы повестинде-де эсасы меселе болуп дуряр. Бу повестиң эсасы гахрыманы Гызылгүл. Ол бир машгаланың еке перзенди. Ата-энеси оны яшлыгындан лэликсиредип өсдүрйәрлер. Бу барада повестде шейле дийилйәр:

«Бу вагтлара ченли онуң ата-энеси өзлериниң гызларына болан көп сөйгүлериниң эли баглы гулы болупдырлар. Гызылгүлүң хер реңкдәки, хер сыпатдакы көйнеклериниң, пальтоларының, көвүшлериниң саны-сажагы ёкды. Ол бир зат герек дийсе, икиүч зат гетирйәрдилер. Бу-да энтек хеммеси дәлди. Йылларың гечмеги билен Гызылгүл ата-энесини өзүниң хызматкәрлери ялы эдип пейдаланып башлады. Нахар столуның башына геченде чөрек йылыжак болмаса, агзыны гышардып, терс бакарды, иймезди. Шундан соң я-да чөреги печде йылатмалы боларды, я-да оларың бири йөрите гидип, магазинден тәзеже бишен чөрек гетирмелиди» («Совет эдебияты» журналы, № 4, 1977, 31 сах.)

Шейле рухда тербиеленен Гызылгүл улумсы, текепбир гыз болуп етишйәр. Ченден аша тебигы ованлыгы-да онуң агзалан хәсиетлерине бат берйәр. Шу ягдайлар-да онуң йөнекей адамлардан дашлашмагына, дурмуш хакында, өзүниң гелжеги хакында акыллы-башлы ойланмазлыгына себәп боляр. Дурмушың еңил ёлы оны имриндирйәр. Шейлеликде, ол өзүниң гелжекки дурмушы хакда ашакдакы ялы пикир эдйәр: «... Адам, догрудан-да, ики гезек яшамаяр. Шонуң үчин-де өмрүңиң хер гүнүни оңардыгыңча говы яшап гечирмели. «Сениң ялы гөзеле окамак нәмә герек» диййәр. Бу, элбетде, умуман аланың-да, нәдогры пикир. Эмма онуң айдянының-да жаны ёк дәл. Гелен хаты окап билсең, бирине хат язып билсең, боля-да шол. Мен бары бир элими хеке булашдырып, мугаллымчылык эдип билмерин. Мен бейле затлары исләмок. Бириниң секретары болуп, онуң айдан затларыны язмак үчин кагыз-галамымы тайярлап отурыбам билмерин. Ине, шу нукдайы назардан середенинде Гандымың айдяны догры. Худая шүкүр, гөркүм ин овадан гызларыңкыдан артык, кем дәл. Яш болса бармалы ерине барды. Догрудан-да, инди мен нәмә гарашярын? Машыны бар, айлыгы нәче дийсең гетирерин диййәр. Онуң үстесине-де Пөвризеде дачамыз болса, маңа башга нәме герек? Ин оңат маталардан гейинсем, машында ики яна ележирәп гезсем, элим узадан ериме етсе, Гандым нәме дийсем үпжүн эдип дурса... маңа бесдир» («Совет эдебияты» журналы, № 3, 1977, 40—41 сах.).

Ованлыгына аша буйсанян, текипбир гыз Гызылгүл өзүни бейлеки адамлардан артыкмач, акыллы хасаплаяр. Ол эмгенмән яшамагы, шагалаңлы дурмуш гечирмеги, еңил багтлы болмагы максат эдинйәр.

Автор эсериниң соңуны эмели гүлала гүллүкли гутармага, гахрыманына «көмек» этмәге, дурмушың акымына «дүзедиш» гиризмәге жан этмән, гаршылыклары бүтин чылшырымлылыгы билен реал гөркезмәге чалышяр. Гахрыманының яшайыш принциплерини дурмушың газаплы судуның өңүнде гойяр. Ин соңунда-да вагт, дурмушының акымы чәч билен харпыгы сайлаяр. Хер ким экенини ормалы боляр. Гандым атлы нәкесиң гирисине дүшүп, Гызылгүлүң палтасы даша дегйәр, өзүниң еңлес хәсиетлериниң, йүзлей пелсепесиниң гурбаны боляр.

Языжы Гызылгүлүң дурмушының ажы сапакларыны ызарламак билен, пәк зәхметден, арасса дурмушдан четде хакыкы багтың болуп билмежекдигини ныгтаяр. Гүррүңи эдилен повестлерде отрицатель гахрыманлара дүрли ёллар билен тәсир эдилжек, оларың ярамаз ишлериниң өңи алынжак болуняр. Эмма шол тәсир эдиш формаларының вели кәбирлери бөврүңи диңледйәр.

Өнде гүррүңини эдишимиз ялы, Бердиназар Худайназаровың «Гоңшулар» повестиндәки Огулныяз эже хеммелере өзүни йигрендирен отрицатель тип. Кәбир этмишлериниден соң Огулныяз эжәни адамсы Муса мазалыжа енчйәр. Мусаның бу херекетини шол жайдакы адамларың хеммеси макуллаяр. Ол барада эсерде херекет эдйән мугаллым шейле диййәр:

«— Бе, бу Муса гоңмышыз-а адам чени бар экен-әй, —дийип, ичимден бирхили гарашылмадык бегенч дуйгусы билен пикир этдим—бу ойнуна өңрәкден башлан болса, ажап боларды. «Хичден гич ягшы» дийипдирлер. Белки, хенизем бир пелледир». («Совет эдебияты» журналы, № 4, 1977, 93 сах).

Бейлеки адамларың бу вака болан гарайшыны автор шейле беян эдйәр:

«Аңлышыма гөрә, Мусаның херекетине гоңшы-голамлардан пәсгел берен адам болмады: оларың гирелгесиниң өңүне үйшен мәхелле жуда аркайынды, аяллар

үйтгешик бир агзыбирлик билен, леззет алмак билен бир-бирлерине баш атышярдылар, шол ягдай оларың Мусаның айгытлы әдимини бир агыздан голдаяндыкларына гүвә гечйәрди.

Гөрнүшине гөрә, этжегини эдип кейпден чыкан, ичини совадан хем-де месе-мәлим рахатланан Муса-да бахым гапа чыкды. Гирелгәниң өңүне үйшен аяллар ики тарапа совулмак билен оңа ёл бериң, миннетдарлык хем-де хорматламак гөрнүшинде оны гөзлериниң гытаклары билен угратдылар» (Шол ерде, 93—94 сах.).

Аялының гаршысына эден шу херекетинден соң, гоңшуларының гөзүне Муса гахрыман бир адам болуп гөрүнйәр. Ол улы шөхратың эеси боляр. Озалы билен-ә, Мусаның шу херекетлери о диен ынандырыжы дәл. Догры, Бердиназар Худайназаров гахрыманларының гарашылмадык херекетлерини ызарламагы говы гөрйәр. Ол иң бир умытсыз хасап эдилйән адамың хем гүйчли, укыплы тарапларыны гөрмәге жан эдйәр. Эмма Муса повестиң бүтин довамында аялының гаршысына сәхелче-де баш гөтермәге укыпсыз адам болуп гөрүнйәр. Ол аялының гысса гысымындакы, ачса аясындакы адам. Онуң аялындан хедер элиши хич задың чени дәл. Аялы сәхелче йүзүни чытса, Мусаның салы сув үстүнде. Шейле болансоң, эсерде Мусаны бир сыпатдан бүтинлей башга хили сыпата, бир хәсиетден икинжи бир хәсиете гечирйән көпрүлер кемтерлик эдйәр. Хас такыгы, шейле айгытлы херекете Мусаның тайярлыгына ынамың ёк.

Онсоңам Мусаның бу херекетлериниң хеммелер тарапындан макулланышына, оны отрицатель типиң этмиши үчин она берилйән ыгтыбарлы жеза хасап эдилишине сыныҥ отурмаяр. Эсердәки әхли вакалар мугаллымың дили билен беян эдилйәр. Языжам вакалара өз гарайшыны, өз позициясыны мугаллымың сөзлери аркалы аңладяр. Эсерде шол мугаллым Мусаның аялының гаршысына эден херекетини салдарлап гөрүп, шейле диййәр:

«Мен адамы яңадан тербиелемегиң бу усулы барада ичимден пикир өврүп, оны педагогик нукдай назардан макулламадым. Шол бада хем «дәлини бир таяк ёла гетирмиш» диен гадымы сөз ядыма дүшүп, «практиканың теория кәбир затлары салгы берәймеси хем боляр» диен нетижә гелдим. Хер халда болса, бу усул

жемгыетчилик тәсириниң бир гөрнүши ахветин». (Шол ерде, 95 сах.).

Гөрнүши ялы, бу ерде-де Мусаның херекетлери макулланяр. Ол жемгыетчилик әхмиетли серишде хасапланяр. Эмма адама эл гөтермеклик бизиң тербиечилик системамыза бүтинлей сыгышян зат дәл. Ол жемгыетчилик тәсириниң бир гөрнүши болуп билмез.

Соңундан хем аяллар горкузмак билен Огулныяз эжә тәсир этмәге, ондан Мусаны халас этмәге чалышярлар. Бу барада повестде шейле дийилйәр:

«...Онсоң вака болан гүнүниң эртеси иң ахыркы гирелгәниң икинжи гатындакы гарры аяллы Огулныязың янына иберипдирлер. Төвелла этмек үчин дәл, горкузмак үчин иберипдирлер, ол хем барып, Огулныязың халыны соран болупдыр. — Еримден бир турайын, онсоң Мусаның гөзүнде от якышымы бир гөр! — дийип, Огулныяз хем агламжырап хайбат атыпдыр.

— Сен Мусаның гөзүнде от якарын диййәң велин, милиция сен хакда маглумат топлап йөр, гоңшы — дийип, гарры аял айданда Огулныяз лаңңа гарысына галыпдыр». (Шол ерде, 94—95 сах.).

Горкузмак билен отрицатель гахрымана тәсир этжек болмаклык мейли Беки Сейтәковың «Текипбиргыз» повестинде-де өзүни дуйдуряр. Бу повестиң отрицатель гахрыманы Гандым. Ол барып ятан жалай. Хер хили ёллар билен аял-гызларың башыны-гөзүни айлап йөрен нәкес. Ол гирисине салмак үчин Гызылгүлүң дашына тор гуруп башлаяр.

Эсериң положител гахрыманлары Гызылгүли бу нәкесиң пиримлеринден халас этмек үчин херекет эдип башлаярлар. Эмма положител гахрыманлар бу угурда сохелче-де угуртапыҗылык, башаржаңлык гөркезип биленоклар. Олар тослама ёллар билен Гандымы горкузжак болярлар. Бу барада Аманмырат шейле ойланяр: «Нәме дийип горкузмалы, Гандыма тәсир эдер ялы нәхили сөз тапмалы...» («Совет эдебияты» журналы, № 3, 1977, 49 сах.).

Шундан соңам Аманмырат тослап, студентлериң адындан Гандымы горкузжак болуп шейле диййәр: «..Мениң «лешгерлерим» сениңкә гаранда онларча эссе кәндир. Олар эййәмден сениң билен яка тутушмага тайярланып йөрлер... Сени университетиң өңүнде Гызылгүл билен көп гөрүп угран студентлер башларыны

жемләп, бир чукура түйкүрдилер. Олар инди сени ол ерде гөрселер, хезил бермезлер. Соңракы гүн эшитмедим дийме. Бу сыры сениң өңүңде ачаным үчин маңа таңрыялкасын айт» (Шол ерде, 53 сах.),

Эсериң иң бир положител гахрыманы Мейлис хем Гандыма студентлериң ады билен тәсир этжек боляр. Оны студентлериң ады билен горкузжак боляр. Эмма бу дүйби ёк сөзлер Гандыма сәхелче-де тәсир эденок. Ол бирбада студентлерден горкан ялы болса-да, соңундан өз халаныны эдйәр. Гандым өзүни горкузжак, өзүне тәсир этжек адамлары бармагының уҗунда айлап йөр. Аманмырат илки душанда Гандымы горкузандырын, оңа улы тәсир эендирин өйдүп, өз янындан монча боляр. Өз болшундан, өзүниң чыкалга тапып билшинден мүңде бир разы боляр. Эмма Аманмырадың сөзлери йүз чаршенбәни башындан гечирен Гандымың гулагының еле янынданам геченок. Гайтам, бу барада Гандым шейле пикир эдйәр:

«Биз студентлериң бармаян еринде душушарыс. Сени болса алдап, гөзүңе чөп атдым. Аркайын бол, сениң ялылар билен иш салышмагы-да мен башарындырын» (Шол ерде, 53 сах.).

Гөрнүши ялы, повестдәки положител гахрыманлар отрицатель гахрыманлардан эҗиз, оларың гаршысына гөрешмәге, гөреши̇ң хас тәсирли, нетиҗели ёлларыны сайлап алмага укыпсыз болуп гөрүнйәрлер. Мейлис повестиң эсасы гахрыманы. Олам Гандыма тәсир эдер ялы хич задың эбетейини тапмансоң, гөрешиң хас гөдек, нәдогры формасына мейил эдйәр. Бу барада эсерде шейле дийилйәр:

«Мейлисиң ягдайы кынланды. Бу гөдек, өзсөзли, өзүне гөвни етйән адамдыгыны хер сөзүнде билдирип дуран адамыны сув пүркүп енчмек иследи. Эмма бейле этмегиң вагты-да дәлди, ери-де дәлди. Шонуң үчин-де Мейлис нәме этжегини билмән, бирнәче вагт сесини чыкарман отурды» («Совет эдебияты журналы, № 4, 1977 24 сах.).

Гара гүйҗе мейил этмеклик, кишини горкузмак билен оңа тәсир этжек болмаклык положител гахрыманларың гүйчлүлигини, эденлилигини аңладып билмез. Олар тербиечилик әхмиетине-де эе болуп билмезлер. Шейле-де болса, гөрүп гечен мысалларымыздан белли болшы ялы, кәбир повестлерде положител гахрыманлар

шол адатсыз тәре кем-кәс йүзленйәрлер. Гахрыманларының шейле херекетлерине авторларың айдың гарайышлары, олара берйән принципиал бахалары, бу меселе бабатда тутян позициялары айыл-сайыл болман галяр. Булар повестлериң кемтер тараплары.

Эмма повестлерде кәбир макулламага лайык мейиллер хем өзүни дуйдуряр. Бердиназар Худайназаровың «Гоңшулар» повестинде бир жайда яшаян адамлар дүрли меселелер боюнча гүррүңлешйәрлер, жеделлешйәрлер, кинаялы, хатда теенели сөзлер хем айдышярлар, дегишйәрлер, сөгүшйәрлер, бири-бирлериниң гыбатларыны эдишйәрлер, бирек-бирегиң шанына тост гөтеришйәрлер, өзара пикир алышярлар, өйкелешйәрлер, ол я-да бейлеки себәплере гөрә ич дөкүшйәрлер. Бири-бирлериниң айыпларыны йүз гөрмән айдышярлар. Дашындан середәймәге булар улы жайда яшаян гоңшуларың гүнделик өзара ховайы геп-гүррүңлерине, гүнделик адаты аладаларына чалым эдйәр. Эмма сиңе серетсең, аслыетинде, бейле дәл. Языҗы адамларың шол йүзүниң угруна айдып гойберйән геп-гүррүңлеринден инчелик билен пейдаланяр. Олар хернәче ховайы ялы болуп гөрүнселер-де, белли бир идея-эстетик максатлара гөнүкдирилйәр. Ол гүррүңлер эсериң идея-мазмунының чуңлашмагына, хәсиетлериң чуңдан ачылмагына, ол я-да бейлеки нәдогры хадысаларың инкәр эдилмегине, айры-айры адамларың өзүни алып баршындакы, дурмуш образларындакы кемчиликлериниң тәсирли танкыт эдилмегине хемаят эдйәрлер.

Меселем, гоңшуларың хас эркин дурмуш образыны гечирйәни, дилиниң кейпини гөрйәни Маяның нобатдакы гүррүңлериниң бирини диңлән гөрелиң. Догры, Маяның өз дурмуш образында-да мениңки болсун диер ялы зат ёк. Эмма онуң ашакдакы гүррүңлериниң жаны бар, олар гулак габартмазча дәл:

«...Адамлар өз дуйгусы боюнча бир-бириниң өңүне гечжек болуп, шонуң үчин-де кәте бир-бирини сүсүп, чакышып, авария эдип барян машынлар ялы. Мениң гызларым өйде ики санжак тоты гуш саклаярлар. Капасда. Хоол ёкарқы опишгеде болса ики саны гушы дәл-де, ики адамы капасада саклаярлар. Бизиң өйүмиздәки тотуларың бири эркек, бири уркачы. Капасада сакланян адамларың велин, икиси хем етишен гыз. Шоларам-а

сизиң окувчыларыңыз ялыды, мәхрибан гоңшы?» («Совет эдебияты» журналы, № 4, 1977, 82 сах.).

Бу гүррүңлериң арасы билен тебигы бир формада бизиң жемгыетимизиң рухуна гелишмейән хадыса, ягны Огулныяз эжәниң гызларыны хич яна чыкарман, өйүнде саклайшы йити танкыт эдилйәр.

Башга бир мысал. Посалак агалардакы отурылышыкда Огулныяз эже өзүниң эркине байрынып, адамсы Муса азар барыны берйәр. Оны сәхелче-де эркин, аркайын отуртмаяр. Шу пурсатда Посалак ага Огулныяз эжәниң херекетлерине болан нәгилелигини, Мусаның хем бичак бойнубошлыгыны макулламайшыны сыпайычылык билен шейле беян эдйәр:

«— Бейле болса, ханы онда гуюшдыр—дийип, Посалак ага буйрук берди. — Эркек адам, элбетде, аял машгала хормат гоймалыдыр. Йөне эркек адам өз эркеклик келлеси билен иш гөрмелидир. Гелиң бу сапар бизиң ичмегимизи хич хачан халамаян, мәхрибан аялларың саглыгына гөтерелиң!» (Шол ерде, 90 сах.).

«Гоңшулар» повестиндәки Посалак агаларың машгаласы көп бабатда бейлекилере гөрелде. Языҗы оны Огулныяз эжелериң машгаласының гаршысына гойяр. Бу машгалада эхли бабатда түйс тәзе гатнашыклар, тәзе дәп-дессурлар хөкүм сүрйәр. Бу машгалада гыз сатмак, галың алмак, зат йыгнажак болмак ялы бизиң дөврүмизе гелишмейән ызагалак дүшүнжелериң ызысоры ёк. Языҗы бу машгаланың мысалында пәк хем өңде барыҗы моралың имриндиржи гөзеллигини гөркезйәр.

«Гоңшулар» повестиндәки мугаллымың образы-да үнс бермәге лайык. Мугаллым «ол эшекде йүкүм ёк, йыкылса хабарым» диййән адамлардан дәл. Ол дөврүң өңүнде, жемгыетиң өңүнде, сайлан көриниң өңүнде өзүни җогапкәр сайяр. Ол хич зада бипервай серетип билмейәр. Ол өң окадып гойберен окувчыларының соңкы ыкбаллары билен гызыкланяр. Мекдепдәки окув-тербиечилик ишлериниң нетижелилиги, оларың нәгадар дурмуша укыплылыгы хакда ойланяр. Ол өз җогапкәрчилиги, өз кемчиликлери хакда шейле пикир эдйәр: «...Дарагтлар адамлара хызмат эдйәр. Дарагтың мивесини дадып гөрен я-да саясында дынч алян кишилер багбаны алкышлаярлар. Йөне сениңки хас җогапкәрли. Сен чага окадярсың. Программа боюнча гечмели

затларыны гечип, депдерлере баха гоюп, журнала белик эдип, «борҗумы берҗай этдим» дийип билйән болсаң башга геп. Эмма сен булар билен канагатланып, ынсабың өңүнде өзүңи аклап билйәнлерден дәл. Сен учурып гойберен гушуң нәхили белентлиге гөтерилип, хайсы мензиллере етип билйәндигине серетмекден лезет алярсың. Шейле болса, ана, ики окувчы өйлерине гонуп-гонманка капаса дүшди. Шинди окадып йөрен окувчың болса учуп етен ери чөрек дүканы болды» (Шол ерде, 85 сах.).

Мугаллым актив, эденли, хич затдан йүз гөрмезек гахрыман. Ол кемчиликлери гөрмек, олара нәгилелик билдирмек билен чәкленмейәр. Ол Огулныяз эжәниң чагалары барадакы нәдогры херекетлерине кеседен середип оңшук этмейәр:

«Смепам гутарандан соң мен Каковлы меселе хакында мекдебиң директорына хабар бердим. Онуң эне-атасыны, өй дурмушыны жикме-жик хәсиетлендирдим. Шол өй билен хут өзүниң танышмагыны маслахат бердим.. Бике билен Гөгерчиниң единҗи класы гутарандан соң нәхилидир бир документ эсасында окувдан галдырыландыкларыны-да айтдым». (Шол ерде, 92 сах.).

Повестде мугаллымың дөвүр хакындакы, дурмуш хакындакы, яшайшың када-канунлары хакындакы ой—пикирлерине улы орун берилйәр. Бу ягдайлар эсериң идея-эстетик мазмуныны чуңлашдыряр.

«Гоңшулар» повести языҗының шәхер дурмушындан язан илкинҗи эсери. Шейле болансоң, мунда теманың тәзелиги-де, онуң кынчылыгы-да өзүни дуйдуряр. Озалы билен, эхли вакаларың ичинден урган болуп гечйән, олары цементлейән эришлери гөрүп болмаяр. Вакалар гурама күртә чалым эдйәр. Шейле-де автор гахрыманларының бирнәчесине чуңдан белет дәл. Олары дашгулакдан эшидйән гүррүңлери эсасында хәсиетлендиржек боляр. Нетижеде-де оларың рухы дүнйәсине хас чуңдан аралашып билмейәр. Шейле-де болса, авторың шәхер дурмушындан язан илкинҗи эсери ерсиз болмандыр. Гүррүңимизиң довамында беллейшимиз ялы, онуң энчеме макулламага мынасып тараплары бар. Бу повесть прозамызың тематики өрүсини гиңелдйәр.

Теманың автор үчин тәзелиги, ол тәзе теманы өз-

лешдирмегиң кынчылыгы Г. Сейитмәдовың «Ялңызым» атлы повестинде өзүни хас хем гүйчли дуйдуряр. Догры, повестиң темасы өрән актуал. Онда яшларың өзбашдак дурмуш ёлуна гадам гоюшлары, яш небитчи ишчилериң өсүп етишишлери хакында гүррүң гозгаляр. Повестиң баш гахрыманы Гүлөвсер. Ол орта мекдеби гутарандан соң, небитчи болмагы арзув эдйәр. Готурдепә барып, ише ерлешйәр. Повестиң үнсүни өзүне чекйән пурсатлары ёк дәл. Эмма туташлыгына аланында, онуң чеперчилиги көп затлары арзув этдирйәр. Эсер йүзлейликден көсенйәр. Онда дүйпли идея-эстетик меселелер кемтерлик эдйәр. Эсердәки гаршылыклар, конфликтлер гахрыманың иш салышян эсасы селелери билен баглы дәл. Олар төтәнлейин, кеседен тапылян затлар. Ёлда Гүлөвсери Атабай атлы бир нәкес алдап, гирисине салжак боляр. Эсасы гаршылыкларың бири шу. Икинжи гаршылыгам шуңа якын: Готурдепеде Аннатаган атлы гочусырап йөрен бири Гүлөвсери горкузып, өз эркине табын этмәге сынанышяр. Гүлөвсери чекйән эсасы гүзаплары шу гаршылыклар билен баглы. Эмма ол эсасы ишинде кәнбир чыкгынсыз ягдайлара, йити гаршылыклара учрап дуранок. Ол тиз вагтдан өвгүли ишгәре өврүлйәр. Нетижеде-де Гүлөвсериң зәхмет процесинде кем-кемден кәмиллешиши, шахсыет хөкмүнде кемала гелши бүтин кынчылыклары, чылшырымлылыклары билен айыл-сайыл гөрүнмән галяр.

Повестде Гүлөвсер Готурдепеде небитчилериң арасында гезеленч экскурсия эдйән адама чалым эдйәр. Оңа ызыгидер, үзнүксиз дүшүндириш берйәрлер. Кәбир мысаллар:

«Соң Таня маңа ишиң када—канунларыны дүшүндирмәге дурды». (Г. Сейитмедов. Ялңызым, Ашгабат, 1977, 25 сах.).

«Чай ичип отыркак Иван Павлович нәхилидир небитиң тарыхындан сөз ачып угради (Шол ерде, 27 сах.).

«— Икң гатлакмы? — дийип, ол столуң үстүни бармагы билен чызышдырып, маңа дүшүндирмәге дурды» (Шол ерде, 29 сах.).

«... Иван Павлович чызып дүшүндирди» (Шол ерде, 30 сах.).

«... Дүшүнмесең дүшүн. Оңат адамлар көп...» (Шол

ерде, 33 сах.).

«— Таня, ол челек нәме?

— Олармы? Олар челек дәл. Олара резервуарлар дийилйәр. Ол шейле...» (Шол ерде, 38 сах.).

«Таня ягдайы дүшүндирди...» (Шол ерде, 39 сах.).

«Газак аялы разылашды. Гапдалымыз билен гитди. Бирден ол печ барада гүррүң берип угради» (Шол ерде, 39 сах.).

«Газак аялы печиң гапагыны япандан соң, дүшүндирмәге дурды».
(Шол ерде, 40 сах.)

«Перман дайы дүшүндирди» (Шол ерде, 41 сах.).

«Перман дайы дүшүндирмәге дурды» (Шол ерде, 41 сах.).

Кәте болса Гүлөвсер бир йүзлейже сораг берйәр. Ызындан дүшүндириш башланяр. Мысал үчин, химиядан бәшлик баха алып, орта мекдеби гутаран Гүлөвсер:—Иван Павлович, алнан небит нирә гидйәр? Ондан нәмелер алыняр, нәхили затлара яраяр » диен ялы йөнтемже сораглар берйәр.

Шейлеликде, повестиң эсли бөлегини шейле дүшүндиришлер эелейәр. Ол техники процеслер, дүшүндиришлер, көпленч, өз-өзлүгиндәки затлар хөкмүнде беян эдилйәр. Шейле болансоң, олар окыҗыны иризйәрлер, эсериң чеперчилик дережесини гөрнетин песелдйәрлер. Себәби чепер эсер техники процеслериң, экскурсоводың язгысы дәл. Ол затларың херси билен йөрите иш салышян ылымлар бар. Чепер эсерде олар гахрыманың рухы дүнйәсини ачып гөркезмәге бичак зерур боланда гетирилйәр.

Гөрүп гечишимиз ялы, повестлеримизде дөврүң актуал темаларына йүзленмәге эдилйән ымтылышлар макулланмага лайык. Оларда идея-чеперчилик бабатдада көбир өңегидишликлер дуюляр. Эмма улы эстетик әхмиетли проблемалары гозгамакда, узак өмре далаш эдйән дүйпли өзболушлы образлар дөретмекде вели, энтек эеленмели белентликлер өңде.

МАЗМУНЫ

Положител гаҳрыман проблемасы . . . . . .
Чеперчилик гөзлегларинг кәбир меселелери . . . . . .
Эдеби процес назара алынса . . . . . .
Чепер образын ятда галыҗылыгы . . . . . .
Прозамызын бәш йылы . . . . . .
Проблема, хәсиет, чеперчилик . . . . . .
Хәсиетин көптараплылыгы . . . . . .
Повестлерин гурлуши . . . . . .

Аллаков Джора

ТУРКМЕНСКАЯ ПРОЗА И НРАВСТВЕННЫЙ МИР СОВРЕМЕННИКА

Статьи
На туркменском языке

Редактор *А. Алланазаров*
Суратчы *А. Демидов*
Сурат редакторы *Б. Кураев*
Техник редакторы *Е. Герасименко*
Корректорлар *Б. Рахмедов, А. Хожагулыева*

Ыгтыамага берилди 5/XII-83 й. Чап этмәге рухсат эдилди 13/II
Форматы 84x108$^{1}/_{32}$. Физ. чап листи 6,875. Чап листи
Учёт-нешир листи 12,00. Тиражы 3.000. ТН № 63. Заказ
Бахасы 35 к. И — 00021.

«Туркменистан» нешириаты, Совет көч. 46а.
Чәржев область чапханасы